

Е.М.ҲАЧЫЗАДЭ, Т.Ә.ПАШАЈЕВ

НЕФТ-ГАЗ СӘНАЈЕСИНДӘ
ЈЕНИ БАЗАР МЕХАНИЗМЛӘРИНИН
ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ
ИСТИГАМӘТЛӘРИ

E.M.HACIZADƏ T.Ə.PAŞAYEV

**NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ
YENİ BAZAR MEXANİZMLƏRİNİN
FORMALAŞDIRILMASI
İSTİQAMƏTLƏRİ**

BAKİ - ELM - 2000

Azərbaycan Elmlər Akademiyası
İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktorları:	i.e.d.	Ə.X.Nuriyev
	i.e.d. prof.	A.A.Ağayeva
Rəyçilər:	i.e.d.	N.Ə.Nəbiyev
	i.e.n.	Ə.B.Sarıyev

E.M.Hacıadə, T.Ə.Paşayev. Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri (monoqrafiya)
Azərbaycan dilində. Bakı. «Elm» 2000. 200 səh.

Monoqrafiyada yeni reallıqlar kontekstində neft-qaz sənayesinin müasir vəziyyəti, inkişaf meylləri, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinin iqtisadi aspektləri, vergiqoymanın təkmilləşdirilməsi, neft-qaz sənayesində fiskal mexanizmlər və digər bazar təsisatlarının tətbiqi məsələləri tədqiq edilmişdir.

Neft-qaz sənayesinin mütəxəssisləri, elmi işçilər, iqtisadçılar, ali məktəb tələbələri, həmçinin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

$H \frac{0605010407}{655 (07) - 2000}$ qrifli nəşr

ISBN 5-8066-1289-9.

MÜNDƏRİCAT

I Fəsil***Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin müasir vəziyyəti və inkişaf meylləri***

1.1.Mövcud infrastrukturun və ehtiyatlar potensialının qiymətləndirilməsi	11
1.2.Yeni reallıqlar kontekstində neft-qaz sənayesinin müasir vəziyyətinin təhlili	21
1.3.İnteqrasiya proseslər və inkişaf perspektivləri	30
1.4.Dünya neft bazarı və qiymətlərdəki meyllər	35
1.5.İstehsalçı ölkələrdə energetik siyasət və postneft strategiyası	42

II Fəsil***Neft-qaz kompleksində dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinin iqtisadi aspektləri***

2.1.Neft-qaz sənayesində iqtisadi islahatların dərinləşməsi və təkmilləşdirilməsinin aktual problemləri	52
2.2.Azərbaycanın qaz sektoru islahatların yeni mərhələsində	62
2.3.Struktur islahatları və yeni idarəetmə formaları	73
2.4.Neftqazçıxarma müəssisələrinin yeni bazar subyektinə çevrilməsi problemləri	82
2.5.Amortizasiya prosesində mütərəqqi metodların tətbiqinin genişləndirilməsi	91
2.6.Neft biznesində yeni kontrakt formalarının tətbiq	101

III Fəsil***Neft müqavilələrində tətbiq edilən fəqal-vergi***

mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemləri

3.1.Neft müqavilələrinin Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişində rolu	106
3.2.Müasir dövrdə neft resurslarına tətbiq edilən başlıca fiskal mexanizmlər	125
3.3.Neft hasilatı sahəsində vergi mexanizmlərindən istifadə problemləri	140
3.4.Azərbaycanın xarici neft şirkətləri ilə bağladığı müqavilələrdə vergiqoyma məsələləri	149
Nəticə və təkliflər	176
Заключение	184
Resume	186
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	188

GİRİŞ

Azərbaycan dünyanın ən qədim neft ölkəsi kimi həm ənənəvi əl əməyinə əsaslanan primitiv qazma üsulla, həm də sənayecə hasilata başlayan ölkələr siyahısına başçılıq edir. XIX əsrin ortalarından intensivləşən neft hasilatı sənayeləşmənin, texnoloji və industrial komplekslərin təşəkkülünün ilk indikatoru olmuşdur. Enerji mənbələrinə artan tələbat dünyanın mənzərəsinə yeni cizgilər gətirmiş, planetin iqtisadiyyatı əsaslı dərəcədə neft-qaz resurslarının inhisarına düşmüşdü.

Ötən son iki əsrin qovşağında hasilatda liderlik edən Azərbaycan siyasi ehtirasların, iqtisadi maraqların toqquşduğu məkan kimi dünya neft məhsulları istehsalı və satışının, kapital axınının ən mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Ekstensiv və intensiv metodlarla müşayiət olunan digər tərəfdən isə elmi əsaslara sığınmayan «vəhşi» istismar prosesi ehtiyatların vaxtından əvvəl tükənməsinə rəvac vermiş, təbiətə sağalmaz yaralar vurmuşdur.

Uzun illər Şimala axan neft sərvətlərimizin energetik gücünü möhtəşəm bir dövlətin ərsəyə gətirilməsini qanaqlandıran, investisiyalaşdıran, II cahan savaşında onun hərbi maşınına təkan verən və böyük qələbəni təmin edən mühüm amil kimi qiymətləndirmək olar. Sonrakı illərdə tplanan təcrübə, elmi-praktiki biliklər, yaranmış əlverişli infrastruktur Azərbaycan geoloqların yeni yataqların axtarışını səfərbər etmiş, hasilat qurudan dənizə istiqamət götürmüşdür. Sovetlər İttifaqının artan qüdrəti daha böyük vəzifələri qarşıya qoyduğundan dənizdə kəşf edilən iri, yeni ehtiyat mənbələrinin şöhrəti də uzun sürməmişdir. Volqaboyunda, Uralda, Sibirdə nəhəng yataqların kəşfi Azərbaycanda səngimədə olan, böyük kapitaltutumlu neft-qaz hasilatına marağı azaltmışdı. Quyuların enerjisi və bununla bağlı debitinin aşağı düşməsi, məhsulun maya dəyərinin yüksəlişi, təchizatın pisləşməsi, dövləti mənafehlərin, iqtisadi baxışların, daha çox yeni sənaye sahələrinə, kənd təsərrüfatının inkişafına yönəlmiş meylləri hasilatın dinamikasında əks olunaraq enmə prosesində mənfə

çalarlı davamlı izlər qoymuşdu.

XX əsrin sonunda əldə edilən bənzərsiz siyasi nailiyyət Azərbaycanın müstəqillik faktoru, yeni geopolitik vəziyyət milli neft sənayemizin inkişaf etdirilməsində dönüş nöqtəsinə çevrildi. Ötən illərdə Xəzərdə kəşf olunan lakin işlənməsi müvəqqəti rentabəlsiz hesab edilmiş nəhəng karbidrogen ehtiyatlarına fərqli rəqərsdə nəzərin artması kapital dünyasında yeni təlatümlərə səbəb olaraq 1994-cü ildə neft aləmində «Əsrin müqaviləsi» kimi şöhrət tapan «Azəri-Çıraq» və «Günəşli» dəniz neft strukturlarının birgə işlənməsi üzrə beynəlxalq müqavilənin imzalanması hadisəsi ilə nəticələndi. İndi artmaqda olan müvafiq beynəlxalq neft kontraktlarının, buradakı iştirakçı dövlət və şirkətlərin sayı uzun bir siyahını xatırladır. Ölkəyə çox milyardlı investisiya axını hər il armaqda davam edir. «Şahdəniz» yatağında nəhəng qaz ehtiyatlarının aşkarlanması isə daha böyük əks-səda doğuraraq dövlətin neft-qaz strategiyasına növbəti konturlar gətirmiş, iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində yeni mühüm amilə çevrilmişdir. İndi neftin nəqli prosesləri ilə həmahəng daha strateji, səmərəli layihələrin reallaşması məqamı gəlmişdir. Bakı-Ceyhan Əsas Neft, Xəzəraşırı qaz ixrac kəmərlərinin gerçəkləşəcək inşasının üfüqləri uzaqda deyildir. Bütün bunlar isə heç də respublikada neft və qaz sənayesinin əhatə edən işlərin sona yetməsi təəsürratını doğurmamalıdır. Quru sahələrində və dənizdə ehtimal olunan çeşidli yataqların kəşfi imkanları gündəlikdən çıxmamış, həm də eyni zamanda hər iki müstəvidə əzəli istismar olunan laylarda iqtisadiyyatı gücləndirəcək toplumda xeyli ehtiyat qalmışdır. Bununla belə neftdən əldə ediləcək gəlirin rəasional bölgüsü, onun təkrar istehsalə yönəldilməsi, yeni istehsal-xidmət sahələrinin açılının genişləndirilməsi, digər bu kimi texniki-iqtisadi, təşkilatı xarakterli məsələlər aktual səviyyə daşımaqdadır. Elə bu strateji aspektdə müasir neft iqtisadiyyatımızın inkişafı sahədə yeni bazar mexanizmlərinin formalaşmasını diktə edir. Bütün bunlar

isə əsaslı dərəcədə neft-qaz sektorunda başlanan iqtisadi islahatlar prosesinin ardıcıl davam etdirilməsindən, təkmilləşdirilməsi və dərinləşdirilməsindən asılıdır. Yeni yataqların işlənməsində Qərbin innovation-texniki, qabaqcıl iqtisadi nəaliyyətləri əsas götürülsə də, köhnə istismar sahələrində idarəetməyə, hasilat-istehsal prosesinə yanaşmada totalitar iqtisadiyyatın direktiv inzibati metodları müəyyən nisbətdə nəzərə çarpmaqdadır. Şübhəsiz ki, bu strategiyada müəyyən solçu qüvvələrin müvafiq normativ-hüquqi bazanın möhkəmləndirilməməsini ləngitmək, iqtisadiyyatı daha çox dövlətin əlində saxlamaq meylləri, islahatçı təşəbbüskarlığın yetərli qiymətləndirilməsi, daxili maliyyə resurslarının azlığı, təcrübə kasadlığı, konservatizm, risk və sair obyektiv və subyektiv amillər öz təsirini göstərir. Lakin qlobal axın, integrasiya prosesləri, hadisələrin dinamikliyi radikal olmasa da, sahədə islahatların dərinləşməsini kəskinliyi ilə qarşıya qoyur. Məhz bu cəhətləri nəzərə alan müəlliflər mövcud monqrafiyada neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətində müvafiq araşdırmalar, təhlil işi apararaq kompleksdə islahatların dərinləşməsi və təkmilləşdirilməsinə uyğun gələn nəticələrin əldə olunmasına səy etmiş, sahənin inkişafına təkan verəcək üstün iqtisadi təsir və tətbiq vasitələrinin müəyyənləşdirilməsinə cəhdlər göstərmişlər. Neft-qaz sənayesinin mövcud potensialının yeni reallıqlar baxımından qiymətləndirilməsi, integrasiya, struktur islahatları, mütərəqqi idarəetmə formalarının tətbiqi qaz sektorunun mobil vahid qurum altında birləşməsi, sahədə lisenziya və kontrakt sisteminin genişləndirilməsi, neftqazçıxarma müəssisələrinin yeni bazar subyektinə çevrilməsi, neft-qaz sənayesində fiskal tələblər, amortizasiya, vergi, investisiya özəlləşdirmə strategiyasının prinsipial cəhətləri və sair bu kimi iqtisadi alət və mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması təhlil obyekti seçilmişdir.

Müəlliflər səmimiyyətlə etiraf edirlər ki, respublikamızda

neft-qaz sənayesinin inkişafının indiki mərhələsini əhatə edən tədqiqatlar yeni vüsət almış, sahədə bazar quruculuğu prosesi, səmərəliliyin artırılması bir çox dəyərli elmi əsərlərdə əksini tapmışdır. Böyük alim, akademik A.X.Mirzəcanzadə milli neft-qaz sənayemizin dirçəlişini yeni reallıq kontekstində təcəssüm etdirən konseptual fikir müəlliflərindən ilki olmuşdur. Onun son illərdəki axtarış, elmi-tədqiqat işləri bu istiqamətdə ən məhsuldar və keyfiyyətli əsərlər siyahısının önündə gedir. Azərbaycanın neftçi, iqtisadçı alimlərinin nəzərdən keçirilən sahədəki elmi töhfələrini qədərincə qiymətləndirən müəlliflər mövcud tədqiqat işində məhz üstün meyarlara, müvafiq ideal-lara və ideyalara istinad edərək neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətində araşdırma-larını bəzi nəzəri-metodoloji baxışları ilə bir daha zənginləşdirməyi məqsədlərindən biri hesab edirlər.

Keçid iqtisadiyyatının obyektiv reallıqlarında ifadə tapan respublika neft-qaz sənayesinin inkişaf templərinin yüksəlişi islahatlar prosesinin inamlı addımları ilə müşayiət olunmaqdadır. Sahədə yeni istehsal münasibətlərinin qurulması, iqtisadi artımı təmin edən qabaqcıl bazar mexanizmlərinin tətbiqi isə bu prosesə yeni impuls gətirərək davamlı iqtisadi inkişafın təminatçısı olacaqdır.

3 fəsildən ibarət monoqrafiyada-neft-qaz sənayesinin müasir vəziyyəti və onun dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinin iqtisadi aspektlərini əhatə edən I və II fəsil i.e.n. E.M.Hacızadənin, Neft müqavilələrində tətbiq edilən fiskal-vergi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə həsr olunmuş III fəsil isə T.Ə.Paşayevin elmi axtarışlarının məhsuludur. Giriş və nəticə və təkliflər hissəsi müəlliflərin birgə tədqiqatının ümumi yekununu əks etdirir.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunan kitab elmi-nəzəri, metodik məramları ifadə edərək, neft-qaz sənayesində çalışan

mütəxəssislər, elmi işçilər, iqtisadçılar, ali məktəb tələbələri və habelə geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur.

I FƏSİL

AZƏRBAYCANIN NEFT-QAZ SƏNAYESİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF MEYLLƏRİ

1.1. Mövcud infrastrukturun və ehtiyatlar potensialının qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın ərazisinin dünyanın ən qədim neft hasil edilən regionlarından biri, daha dəqiq desək, birinci olması, neftə aid ilkin biliklərin, məlumatların, təsürratların bu məmləkətdən dövriyyəyə çıxışı beynəlxalq aləmdə geniş mübahisələr doğurmayan tarixi faktdır. Bu sıradan dünya xalqlarının ensiklopediyaları, neftlə bağlı ədəbiyyatları, məlumat kitabçaları, iqtisadçı və tarixçi alimlərin müvafiq əsərləri neftin beşiyinin Azərbaycan olmasını təsdiqləyən dəlillərlə zəngindir. Bu ellərdən keçən səyyahlar, tacirlər, alilər, əli qələm tutan yolçular ekzotik görünüşlü maddəni-nefti vəsf etmiş, ölkəmizin «qara» sərvətinin şöhrətinin dünyaya yayılmasında yardımçı olmuşlar.

Aşkarlığının 3 min illik inkişaf tarixinin mütləq əksəriyyəti bizim məskun olduğumuz yurdla bağlı, mənşəcə türk sözü olan «neft» ayrı-ayrı ərazilərdə az fərqlə müxtəlif cür səslənsə də planetimizdə müvafiq mənanı ifadə edən ən geniş anlamdır. Makedoniyalı İsgəndərdən 3-cü reyxə qədər böyük fəthlərin marağına tuş gələn neftimizin taleyi keşməkeşli olmuşdur. Onun şöhrətinin daha geniş əks-sədası texnoloji iqləbdən gəlmişdir. Daxiliyanma mühərrikləri buxar maşınlarını əvəz etməyə başlayanda neft özünün çox illər istilik və şölə saçan libasını mexanizmləri hərəkətə gətirən energetik gücü ilə daha da zənginləşdirmişdir. Maye yanacağa artan tələbat onun hasilatının sürətli yüksəlişinə gətirmiş, emal prosesində aşkarlanan yeni keyfiyyətlər isə kimya sənayesinin istehsal çşidinin artımında köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Planetar miqyasda mücərrəd deyimdə belə bir fikir formalaşmışdır ki,

Günəş Kürreyi ərzi enerji ilə təmin etdiyi kimi neft də bəşəriyyətin enerji təminatını verir.

XIX əsrin ortalarında ABŞ-da, Peruda, Rumıniyada eyni zamanda Azərbaycanda neftin mexaniki üsulla çıxarılmasının genişlənməsi bu dövrlərdə hasilatın sənaye xarakteri almasına səbəb olmuşdur. Rus imperatorluğunda 1872-ci ildə icarə siseninin ləğvi isə Azərbaycanda neft hasilatının sürətləndirilməsinə güclü təkan vermişdir. Məhz bu məqamdan Azərbaycanda statistik hesabatlarda əks olunan, intensiv istismar tarixi start götürür. Bu illər həm dünyada, həm də Azərbaycanda «neft bumu», «neft affekti» kimi səciyyələndirilir. Bu tarixi məqamlardan çox illər ötmüş, əsrlər dəyişmişdir. İndi Xəzərin nəhəng karbohidrogen yataqlarının aşkarlanması respublikamıza yeni neft bumu gətirmişdir. Milli istiqlal, dövlətçiliyin bərpası yaşadığımız dövrdə Azərbaycan neftinin tarixi ilə bağlı tədqiqatların say artımına təsir göstərmişdir. Bu təbii prosesdir. Tarixin təkrarlıq məqamında keçmiş aramaq milli şüura xas olan əlamətdir. İftixarla tariximizin şanlı səhifələrini vərəqlədikdə biz eyni zamanda milli neft-qaz sənayemizin mövcud potensialını elmi-praktiki aspektdən qiymətləndirərək əldə olunmuş nəaliyyətlərin yeni reallıqlar prizmasından təhlilinin aparılmasını məqsədə müvafiq hesab edirik. Məhz bu məziyyətləri nəzərə alaraq biz həm də milli neft-qaz sənayemizdə son 120-130 il ərzində formalaşmış infrastruktur, sənaye və ehtiyatlar potensialına daha çox diqqət yetirməyə üstünlük veririk.

XIX əsrin sonlarında neft sənayemizin inkişaf prosesinə bir çox xarici sərmayədarlar, milli sahibkarlar cəlb olunmuşlar. Avropanın kerosin bazarında ABŞ-la rəqabətdə təşəbbüsü ələ almaq, neftin axtarışı, kəşfiyyatı hasilatı, istismarı, emalı, nəqli və habelə müvafiq sahədə xidmət şəbəkəsinin genişləndirilməsi, yeni mütərəqqi üsulların, texnologiyaların tətbiqi prosesləri artıq Azərbaycanda neft biznesinin formalaşdığını, müvafiq sənaye infrastrukturun qurulduğunu diqqətə

gətirən əlamətlər və faktlar idi. Bu əsasda Bakıda neftin emalı ilə bağlı zavodların sayı artmaqda davam edirdi. İlk çağlarda neft ixracatında nəqliyyatda əsas rolunu dəniz ifadə edirdisə, at arabaları ilə daşınan kerosini həcmi də yetərli hesab edilirdi. Artan neft hasilatı bu baxımdan nəqliyyatın inkişafına güclü təsir göstərirdi. Daşınmada səmərəliliyin artırılmasında 1883-cü ildə inşa edilən Zaqafqaziya Dəmir Yolu böyük hadisə oldu. 1888-ci ildə Sabunçu və Suraxanı mədənlərini birləşdirən dəmir yolu xətti işə salındı. 1900-cü ildə isə Petrovsk-Dərbənd-Biləcəri dəmir yolu ilk qatarları qəbul etdi. Texniki nailiyyətlər Bakı neftinin dünya bazarına daha ucuz çıxışını təmin etməyə imkanlar açdı. 1907-ci ildə kerosinin ötürülməsini nəzərdə tutan Bakı-Batumi neft kəməri işə düşdü. 1859-cu ildə Bakı portunun inşası dəniz nəqliyyatında, xüsusən neftdaşınmada yeni perspektivlər açdı. O, illərdə məşhur olan «Qafqaz» və «Merkuri» Səhmdar Cəmiyyətlərinin Xəzər dənizində artıq 15 buxar gəmisi var idi. Bu zaman Xəzərdə təşəkkül tapan dəniz donanması Rusiya dəniz donanmasının daşdığı yükün 40%-i qədərini əlində cəm etmişdi. Sonrakı illərdə neftin tankerlərə daşınmasında onun payı daha da yüksəldi. Artıq bu illərdə Xəzərdə neftin, kerosinin daşınmasını təmin edən 176 gəmi var idi. Bununla belə Xəzərdə həm də Rusiya Ticarət Dəniz Donanmasının strukturu kimi Bakı Ticarət Donanması fəaliyyət göstərirdi. Bu donanmanın potensialı sonralar Sovetlər İttifaqı zamanı yaradılmış Xəzərdəniz Gəmiçiliyi və Xəzərdənizneftdonanmasının əsas bazasını təşkil etmişdir.

Şirvanşahların mərkəzi qədim Bakı XIX əsrin əvvəllərində, Rusiya istilasının ilk illərində əhəmiyyətsiz şəhər hesab edilirdi. Şamaxı zəlzəsi quberniya mərkəzinin bu şəhərə köçürülməsi amilinə çevrildikdən sonra yeni gerçəkliklər, böyük neft kəşfləri onu əhəmiyyətini daha da gücləndirdi. Neft Bakının simasını sürətlə dəyişdirməkdə idi. Burada istehsal olunan neft Amerika neftini Avropa, Rusiya bazarlarında sıxışdırmağa başlamışdı. Bakı nefti və Bakı şəhəri ilə bağlı bir çox

dövri məqalə və yazılarda şəhərin sürətli inkişafı haqqında təəsürratlar diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan bolşeviklərin rəhbəri V.İ.Leninin «Neftin demək olar ki, hamısı Bakı quberniyasında hasil edilir, buna görə də Bakı şəhəri əhəmiyyətsiz bir şəhər ikən dönüb Rusiyada 112 min əhalisi olan birinci dərəcəli sənaye mərkəzinə çevrilmişdir»¹ - söyləməsi sürətli yüksəlişi təsdiq edən yetərli ifadədir.

XIX əsrin son illərində Azərbaycan neft hasilatında planetdə liderliyi ələ aldı. Əsrin ilk illərində dünyada çıxarılan neftin yarısını Abşeronun neft yataqları verirdi. Lakin bu yüksəliş uzun sürmədi. Baş verən siyasi çəkişmələr, I Dünya müharibəsi neft hasilatında templərin azalmasında ciddi əks olundu. Oktyabr çevrilişi ərəfəsində-1917-ci ildə Azərbaycan Rusiyada hasil edilən neftin 76%-ni verirdi. Bu 1901-ci ildəki şöhrət zirvəsindən 40% aşağı həddə idi. Böyük siyasi çevrilişlər ərəfəsində Azərbaycanda artıq bütün neft dövriyyəsinə-hasilatdan son satış məhsuluna qədər ifadə edən müvafiq sənaye infrastrukturunu mövcud idi. Dünyanın tanınmış neft eksperti Deniel Yergin özünün məşhur «Hasilat»² əsərində Bakı neftinin əks-sədasına rəğmən yazmışdır: «Həqiqətdə bir neçə ilin axınında Bakı ətrafı rayon neft hasilatında dünyada birinci yeri tutmuşdur. O nəhəng hasiləddici rayon kimi bolşevik inqilabından sonra da qalmış və 1941-ci ilin iyununda Sovetlər İttifaqına nasist müdaxiləsinin strateji məqsədlərindən biri olmuşdur». Lakin siyasi çaxnaşmalar neft işi ilə ciddi məşğul olmağa imkan vermirdi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının mövcudluğu illərində hakimiyyət orqanlarının neft sənayesində azalan templərin bərpası söyləri də vaxt məhdudluğundan nəticəsiz qaldı. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə bu strateji istiqamət başqa bir müstəvidə davam etdirildi. Neft iqtisadiyyatı milliləşdirildi. Ədalət naminə qeyd

¹ Lenin V.İ.. Əsərləri. 3-cü cild. Səh. 523.

² Дэниел Ергин «Добыча» Всемирная история борьба за нефть, деньги и власть. М.: Издательство «Денево» 1999. сәh. 139.

olunmalıdır ki, bolşevik hakimiyyətində bu əvəzsiz enerji resurslarının sonrakı istismarını təmin etmək üçün mümkün cəhdlər, təşəbbüslər edildi və yeni perspektivli neftli-qazlı yataqların kəşfinə, hasilatın artmasına nail olundu. Lakin möhtəşəm ölkənin sürət götürən mühərrikini qüvvətləndirmək üçün aramsız daha geniş həcmli hasilat tələb olunurdu. Bu tələblərin gerçəkləşməsi isə Abşeronun neft yataqlarının vəhşicəsinə istismarı ilə müşayiət olunurdu. II Dünya müharibəsinə Sovetlər İttifaqı cəlb olunduqdan sonra mərkəzi hökumət Azərbaycan hakimiyyət orqanları qarşısında neft hasilatının daha da artırılması tələblərini qoymuşdu. 1941-ci ildə 23541 min ton hasil edildi. Bütün Azərbaycan tarixi ərzində bu ən yüksək hasilat göstəricisi idi. Sonralar 1966-cı ildə dəniz və quru sahələrində ümumi hasilat pik nöqtəyə-21729 min tona yüksəlsə də, 1941-ci ildəki hədd təkrarlanmada Respublikamızda bu qədər və bundan çox neft hasilatının yaxın 4-5 il ərzində gerçəkləşməsi ehtimal olunur.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın neft sənayesində mötəbər işlərin görülməsi danılmaz faktdır. Yeni yataqların kəşfi geniş, istehsal sahələrinin yaradılması, infrastrukturun yeniləşməsi, elmi texniki nəaliyyətlər, dünyada ilk dəfə açıq dənizdə neft hasilatına başlanmasında bu tarixin şanlı səhifələrindəndir. Bununla yanaşı potensialına görə ABŞ-dakı müvafiq təşkilatdan sonra ikinci yerdə dayanan Xəzərdənizneftdonanmasının yaradılması da bu tarixi dövrə təsadüf edir. Ümumi istehsal gücü 18 mln.ton olan neftayırma, emal zavodları kompleksi, analoji olaraq qazın təmizlənməsi və istehsalı müəssisələri, dənizdə qazma, hasilat və istehsalı reallaşdıran nəhəng Dərin Dəniz Özülləri Zavodu, qaz yığım anbarları, müəyyən nisbətdə müvafiq tələbatı ödəməklə yanaşı, izafi neftin və qazın tranzitini təmin edəcək geniş nəqlietmə şəbəkəsi, indiki iqtisadi potensiala müvafiq energetik və yanaq-enerji kompleksləri, nəqliyyat və rabitə vasitələri, inşaat idarələri, sosial xidmət, mənzil-komunal təsərrüfatları həmin

illərdə təşəkkül tapan və bizə miras qalmış milli neft sənayemizin gücünü xarakterizə edən konturlarıdır. Neft sənayesinin inkişafının artan tə'siri həm də respublikada yeni sənaye sahələrinin yaranışına təkan vermişdir. İndi böhranlı vəziyyətlə əhatə olunsada, ölkədə iqtisadiyyatı müəyyən kəsikdə stimullaşdıracaq səviyyədə neft-kimya kompleksi fəaliyyət göstərir. Bununla belə ölkə hüdudlarından kənarda yerləşən bazarlara daim məhsul çıxarmış neftmaşınqayırma zavodları şəbəkəsi də öz istehsal gücünü milli neft amilindən qaynaqlandırmışdır. Lakin daha uğurlu və qiymətli fakt isə Azərbaycan alimlərinin, mütəxəssislərinin, mühəndislərinin neft elminin fundamental əsasda təşəkkülü, formalaşması və inkişafında göstərdikləri xidmətdə, apardıqları tədqiqatlarda, cəhd və səylərdə aramaq olar. Həm yanacaq energetika kompleksində və həm də Elmlər Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən müvafiq Elmi-Tədqiqat İnstitutlarında indi minlərlə neft mütəxəssisi çalışır. Təhsil sahəsində çox geniş bazaya elmi potensiala malik Neft Akademiyasının şöhrəti isə artıq çox illər öncə sərhədlərdən kənarda qiymətini almışdır. Azərbaycan neftçiləri və alimləri 3 qitədə neftin axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi prosesində mütəxəssis qismində fəaliyyət göstərmiş, bir çox yeni yataqların kəşfinə yardımçı olmuşlar.

Respublikamızın müasir neft infrastrukturunu müstəqilliyimiz illərində yeni tikintidəyə sövq etmişdir. Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiysk neft kəmərləri, Səngəçal, Dübəndi terminallarının bərpası və inşası, dərin dəniz qazma qurğularının modifikasiyası, beynəlxalq neft kontraktları ilə əlaqədar inkişaf tapmış yeni servis şəbəkəsi, bu infrastrukturuna daha güclü və müasir etmişdir. Mövcud infrastrukturuna dəyərincə qiymətləndirərək onun potensialının artan neft-qaz hasilatına uyğunlaşdırılması sahəsində geniş miqyaslı işlər görülməsi davam edir. Bakı-Ceyhan neft, Xəzəraşırı qaz kəmərlərinin reallaşan inşası, yeni sənaye və xidmət sahələrinin yaranışı bu

infrastrukturun qüdrətlənməsi və inkişafında əhəmiyyətli dönüş olacaqdır.

Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları haqqında məlumatlar daim dəqiqləşmələrə məruz qalır. Bu ehtiyatların dinamikliyi xüsusiyyətindən irəli gəlir. Azərbaycanda neft-qaz hasilatı başlayandan indiyə kimi 1,8 milyon topdan çox neft, qaz və kondensatı ifadə edən karbohidrogen hasil edilmişdir. Ümumi təmin edilmiş hasilatda dənizdəki yataqlar 450 milyon ton neft, 330 milyard kubmetr qaz payına malikdirlər. Ehtiyat potensialı 1 milyard tondan çox neftə hesablanan Abşeron ərazisində yerləşən yataqlarda əksər neft hasil edilmiş, laylarda hesablamalara əsasən 200 milyon tona qədər ehtiyat qalığı qalmışdır. Bununla belə qeyd edilməlidir ki, bir neçə neft yatağı öz ömrünü başa vurmuş, hasilatı indi davam etdirilən qurudakı 37 yatağın potensial imkanları azalmış, layların pay enerjisi tükənmiş, quyuların və əsas istehsal fondlarının mütləq əksəriyyəti istismar və amortizasiya müddətlərini dəfələrlə dəf edərək səmərəsiz vəziyyətə düşmüşdür. Yataqlarda tükənməkdə olan resursların hasilatı kiçik debitliyiylə müşayiət olunaraq istismara texniki-texnoloji problemlər gətirmiş, təchizat və maliyyə ilə bağlı çətinliklər isə sabitliyin təmin edilməsinin əsas amilinə çevrilmişlər.

Azərbaycanın quru sahələrində mövcud neft-qaz yataqlarının əksəriyyəti istismarın son mərhələsindədir. İndi bu kompleksdə fəaliyyətsiz quyu fondu istismar fondu ilə mütənasiblik həddindədir. Fərq isə fəaliyyətsiz quyu fondunun hesabına artmağa meyllidi. Kiçik debitli quyuların sayı ilbəl yüksəlir. Köhnə dəniz yataqlarında da bu xüsusda vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Neft hasilatı sənaye xarakteri aldığı XIX əsrin ortalarında onun axtarışı xüsusi səylər tələb etmirdi. Torpağın üzərinə öz başına çıxan neft alt qatda yatağın olduğunu nişan verir, neftin göründüyü ətraflarda isə quyular qazılırdı. Tələbin artması daha çox miqdar neftin axtarışı vəzifəsini qarşıya qoruyurdu.

Təbii neft vahələrinin əhatə etdiyi ərazilərdə yeni quyuların qazılmasında uğursuzluqlar isə əndişələr doğururdu. Qazıntıda, istismarda yaranan paradokslar sahədə elmi təfəkkürün, müvafiq biliklərin formalaşmasını, vahid sistem halına gəlməsini gücləndirirdi. Bu perspektivdə ilk addım süxurların öyrənilməsinə yönəlmiş, hasilat geoloji axtarış erasına daxil olmuşdu. Elmi-texniki Tərəqqinin inkişafı neft kəşfiyyatına geofiziki, seysmik, kimyəvi və sair yeni axtarış üsulları gətirdi. İndi geniş şəbəkəli, daha mütərəqqi üsullar neft və qazın axtarışını təmin edir.

Neftin ilk intensiv hasilatı dövrlərində ehtiyatlar məsələsi gündəlikdə durmurdu. Buxar qurğularından maye yanacaq ilə işləyən mühərirlərə keçid, industrial komplekslərin artan qüdrəti bir neçə milyon ton təşkil edən dünya neft hasilatını silkələməyə başladı. Bu proses nəticədə yeni yataqların kəşfinə təkan verdi. Mütəxəssislər ehtiyatların hesablanması üçün yeni metodlarının işlənilib hazırlanmasında səylərini artırdılar. Əldə edilən nəəliyyətlər, toplanan təcrübə planetin istənilən nöqtəsində neft kəşfiyyatının xeyli asanlaşdırmasına səbəb oldu, torpağın daha dərin qatlarında təbii ehtiyatların axtarışına sövq etdi.

Neft-qaz ehtiyatlarının hesablanması neft elminin ilk böyük alimlərindən olan İ.M.Qubkinin tədqiqatları mühüm yer tutur. Axtarışlarının nəticəsi kimi alim ehtiyatları hazırlanmış, öyrənilmiş (*tədqiq edilmiş*), görünən, güman edilən və geoloji təsnifata müvafiq olaraq A_1 , A_2 , V_1 , S_1 , S_2 -olan 5 qrupa bölmüşdür. Sonradan onun tərtib etdiyi ehtiyatlar kateqoriyası Sovetlər İttifaqında təkmilləşməyə məruz qalaraq 4 qrupda təsnifat tapmışdır. Burada A kateqoriyası tam öyrənilmiş; V-karotaj və qazma ilə müəyyən edilmiş; S_1 -geoloji öyrənilmiş və bir quyu qazılması ilə təsdiq edilmiş; S_2 -yeni strukturdakı ehtiyatlar, həm də məlum yataqlarda tam öyrənilməmiş bloklar daxil edilməklə təsnifləşdirilmişdir. Okeanın o tayında ABŞ-da isə ehtiyatları sübuta yetmiş, mümkün, ehtimal olunan və hipo-

tetik qruplara bölmüşlər. Ehtiyatlar çeşidində A kateqoriyası ABŞ-la paralellik təşkil edir. Digər kateqoriyalarda isə bənzərlik olduğu qədər də müqayisələr mövcuddur. Bununla belə fərqli yanaşmada neft və qazın işlənməsi təsnifatında ehtiyatlar balans və balansarxası bölgüyə də məruz qalır. Balans ehtiyatlar sənaye ehtiyatları anlayışını verərək istismarı mümkün ehtiyatları diqqətə gətirir. Balans arxası ehtiyatlar isə indiki məqamda istismarı, qeyri-rentabelli olanlara aid edilir. Ehtiyatların terminoloji təsnifatında ümumi ehtiyatlar bu və ya digər ölkənin, regionun aşkarlanmış yataqlarda və proqnozlaşdırılan sahələr də neftin, qazın ümumi kəmiyyətini ifadə edir. Ümumi ehtiyatları 2 qrupda fərqləndirirlər:

- ❖ kəşf olunmuş və işlənmiş yataqlarda neft-qaz ehtiyatlarının miqyası;
- ❖ kəşfiyyatı aparılmamış sahələrdə və ya az öyrənilmiş rayonlarda geoloji və geofiziki hesablamalar əsasında proqnozlaşdırılan neft-qaz ehtiyatlarının güman edilən həcmi.

Neft yataqları isə formalaşmış təsnifata görə 4 qrupa bölünür:

1. Neft-qaz rayonları;
2. Zona;
3. Sahə;
4. Hövzə (*bir neçə min km^2 -dən 1 milyon km^2 -ə*).

Əlli il öncə planetdə neft hasilatı illik 500 milyon ton həddində olanda dünya ehtiyatları 20 milyon ton hesab edilirdi və yaxın 20-25 il ərzində ehtiyatların tükənəcəyi ehtimal olunurdu. Lakin yeni perspektivli nəhəng yataqların kəşfi belə proqnozları reallığa çevirmədi. İndi Azərbaycanın quru sahələrində ehtiyatların 87% mənimsənilməsinə baxmayaraq laylarda ehtiyatlar yetərli miqdarda qalmaqdadır. $A+V+S_1$ və S_2 kateqoriyalı çıxarıla bilən ehtiyatlar, S_3 -perspektivli ehtiyatlar, proqnoz ehtiyatları ilk potensial resursları 42%-ni təşkil edir. Mütəxəssis rəyincə ehtiyatlar 60-80 illik müddətə tükənə bilər. Bununla belə ehtiyatlar hər il dəqiqləşməyə məruz qalır. Ehti-

yatların 70%-i 3000 m., 21%-i 3000-5000 m., 9%-i 5000 m. dərin qatlarda cəmləşmişdir. Mezozoy çöküntüləri üzrə ehtiyatların 49%-i 3000-5000 m, 41%-i 5000 m. dərinlikdə, orta pliot-sen çöküntüsünə aid ehtiyatların 97%-i 3000 m. dərinlikdə, S₂-kateqoriyalı ehtiyatların böyük hissəsi-71%-i 3000 m. dərinlikdə, D₁+D₂-ehtiyatların 54%-i 3000-5000 m, 37%-i 5000 m. dərin qatlarda yerləşir.

Planetimizdə neft-qaz hasilatı özünün yüksəliş məqamlarını yaşayır. İndi orta hesabla dünyada hər il 2,4-2,5 milyard ton neft, 2,7-2,9 trilyon m³ qaz hasil edilir. Lakin bununla belə qeyd etməliyik ki, ötən yaxın illərdə hasilat azacıq fərqlə nisbətən yüksək səviyyədə olmuşdur. Proqnozlar göstərir ki, yaxın on il ərzində hasilatda 40-50% artım gözlənilir. Statistika görə başa çatmaqda olan XX əsrdə 100 milyard tondan artıq neft hasil edilmişdir. Alman təbiətşünası Engelbert Kempfer 1680-ci ildə Bakıda olarkən Abşeronun neft və duz mədənləri, şəhərin iqtisadi həyatı ilə bağlı dəyərli məlumatlar toplamış, burada neft hasilatının 12800 ton civarında olduğunu qeyd etmişdir. Rusiyalı alim V.A.Sokolov ³ özünün tədqiqatlarında Kempferə istinadən bəşər tarixində primitiv karxana-quyu üsulu ilə hasil edilən neftin miqdarını 100 milyon ton qəbul edilməsini məqsəduyğun bilmişdir. Alimlər hesablamışlar ki, XX əsrin astanasında qədər dünya tarixi ərzində neft hasilatı 400 milyon tondan çox olmamışdır. Bunun 300 milyon tondan çoxu XIX əsrin 2-ci yarısına düşür. Statistika görə 1865-ci ildən 1950-ci ilə qədər 85 il ərzində dünya neft sənayesində ABŞ liderlik etmişdir. Qaz hasilatında isə başqa mənzərə mövcuddur. Çox illər qazın əhəmiyyəti dərk olunmadığından onu sadəcə olaraq havaya buraxmışlar. Sonrakı dövrlərdə bu əhəmiyyət dərk edilsə də, onun səmərəli yığılması və uçotuunda yaxşılaşma prosesi uzun bir müddəti əhatə etmişdir. Müvafiq uçot məlumatları olmadan belə bəşər tarixi

³ В.А.Соколов «Нефть», М.: Недра.1970.

ərzində orta qaz hasilatını hesablamaq mümkündür. 2 ton neft bərabərdir 1 ton qaz formuluna istinad olunsa, qazın hasilatı haqqında təqribi məlumat əldə oluna bilər.

İndi böyük neft infrastrukturun mobilləşməsi, onun fundamental əsasda yenidən təşkili daha aktual xarakter alır. Bununla belə köhnə yataqları əhatə edən infrastrukturun da yeniləşmə prosesi inkişaf tapmalıdır. Tərəqqi prosesi daha çox maliyyə problemləri ilə müşayiət olunsa da, burada digər amillərin təsiri də danılmazdır. Bütün bunlara rəğmən qeyd etməliyik ki, köhnə istismar sahələrini idarə edən istehsalat birlikləri öz işlərini bazar prinsiplərinə müvafiq surətdə tam qurmağa səfərbər etməlidirlər. Respublikada formalaşan mövcud infrastruktur, ehtiyatlar potensialını qiymətləndirərək belə bir qənaət hasil edilir ki, Azərbaycanda neft sənayesində davamlı inkişafın, iqtisadi artımın təmin olunması üçün qüvvətli fundamental əsaslar yetərincədir. Bu əsaslar ehtiyatlar amili ilə yanaşı digər texniki-texnoloji, elmi resursların vəhdətində ifadə olunur. Ehtiyatların kəşf olunmuş həcmi respublikamızı yeni əsrdə dünyəvi neft-mərkəzləri sırasında daha da möhkəmlənəcəyini bir daha nümayiş etdirir.

1.2. Yeni reallıqlar kontekstində neft-qaz sənayesinin müasir vəziyyətinin təhlili

Təbiət hadisələrinin və cəmiyyət həyatının təhlilini aparmadan onların öyrənilməsində səmərəli nəticələr əldə etmək mümkün deyildir. Müasir dialektik məntiq öz ifadəsini reallıqların öyrənilməsinin elmi metodu kimi analiz və sintez vəhdətində tapır.

Əhali sayının artımı, istehsal vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, insanın maddi və mənəvi tələblərinin yüksəlişi cəmiyyətin inkişafının təhlili aspektini daha da mühüm etmişdir. Sadalanan keyfiyyətlər Azərbaycan iqtisadiyyatını da cərəyan edən amillərlə xarakterikdir. İndi yeni geo-

politik vəziyyət onun bütün maddi və mənəvi resurslarının bir daha mükəmməl inventarizasiyasını gündəmə gətirir. Potensialın müəyyən edilməsində ən strateji sahə isə neft-qaz kompleksidir. Bunları əsas götürərək Azərbaycan neft-qaz sənayesinin müasir vəziyyəti və inkişaf meyli bizim tədqiqat obyektində təhlilə məruz qalmışdır.

Ötən yüz il ərzində Respublikanın neft sənayesində müşahidə olunan pozitiv meyllər xalqın sosial-iqtisadi həyatında ciddi əks olunmuşdur. Neftdən əldə edilən gəlirlər kapitallaşaraq əksər hissəsi onun sərhədlərindən kənara axmışdır. Daxildə qalan vəsait isə çox zaman strateji proqramla sərf edilməmiş, əldə olunan mənfəət təkrar istehsalə deyil, hasilatın ekstensiv artımına yönəldilmişdir. İndi nail olunan müstəqillik statusu Azərbaycanın neft sənayesini, bütün iqtisadiyyatını tərəqqi yoluna çıxarmış, aşkarlanan ehtiyatlar potensialı isə respublikamızı yeni əsrdə inkişaf etmiş dövlətlər müstəvisinə düşməsinə geniş imkanlar yaratmışdır. Bu gün dəqiqləşməyən orta səviyyədə qəbul edilən ehtiyatlar göstəricisi bir çox əsas neft istehsalçısı ölkələrindən, hətta yüksək neft ixracatları olan bəzi OPEK ölkələrindən də yüksəkdir. İndiki əhali sayında respublikamızın neft resurslarının adambaşına bölgüsü Omandan, Kanadadan, Misirdən, İndoneziyadan, Nigeriyadan artıq hesab olunur. Lakin bu üstünlüklər həmin dövlətlərdə ÜDM-in adam başına bölgüsü ilə müvafiq paralelik aparmağa imkan vermir. Ərəbistan yarımadasında 30 il öncə müstəqillik əldə etmiş Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ) Azərbaycandan ərazicə çox az fərqdə, əhaliyə isə 2,5 dəfə kiçikdir. Lakin burada neft ehtiyatlarının adam başına düşən bölgüsü Kuveytdən də yüksək-lider səviyyədədir. Adambaşına düşən gəlir isə Qərbi Avropanın bir çox ölkələrindən artıq 20 min dollar həcmindədir. Məlumatlara görə burada kapitalının ümumi məbləği 160 milyard dollar olan 78 min milyonçu yaşayır. Onun neft ehtiyatları 15 milyard tondan çox, qaz ehtiyatları isə 5,8 trilyon m³ hesablanır. Ölkə hasil etdiyi gündəlik 2,3 milyon barel neftin

yalnız 0,1 milyonunu daxili ehtiyaclara səfərbər edir. Qalan hissə isə ixracata yönəlir. Yüksək kapital qoyuluşları son illər ÜDM strukturunda köklü dəyişikliklər gətirmişdir. İndi neftin çəkisi burada ÜDM-in $\frac{1}{4}$ -nə bərabərdir. Tikinti, emal sənayesi, nəqliyyat, elektroenergetika, kənd təsərrüfatı, balıqçılıq və digər sahələr isə qalan $\frac{3}{4}$ hissəni əhatə edir. Əlverişli templərlə sürət alan inkişaf prosesi ölkənin sosial həyatında yeni yüksəlişlər rəvac vermişdir. BMT-nin məlumatlarına əsasən BƏƏ səhiyyənin, təhsilin sosial sferanın, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın səviyyəsinə görə dünya üzrə 14-cü yerdə qərar tutur. Bütün bunları bəyan etməkdə məqsəd Azərbaycanın ehtiyatlar potensialının rəşional bölgüsündə BƏƏ-yə paralel olan perspektivini nəzərə gətirməkdən ibarətdir.

Tarixi inkişafın indiki mərhələsində inteqrasiya meyillər o qədər güclənmişdir ki, hazırda məhsuldar qüvvələrin xarici iqtisadi əlaqələrdən kənarda inkişafı perspektivsizdir. Müasir iqtisadi tərəqqi dünya təsərrüfatında əhəmiyyətli mövqeyi, beynəlxalq standartları ifadə edən iqtisadi mexanizmlərin vəhdətində inkişaf tapır. Respublika iqtisadiyyatının, o cümlədən, milli neft sənayemizin dirçəlişinin təminatı nəzərdən keçirilən amilləri diqqətə almadan mümkün deyildir. Bu gün neft sənayemizi gücləndirən fundamental əsaslarla yanaşı inkişafı ləngidən neqativ reallıqlar da mövcuddur. Məlumdur ki, Sovetlər İttifaqı dövründə Azərbaycanda 5 illik planların müşayiəti ilə güclü sənaye, nəqliyyat və kənd təsərrüfat potensialı yaradılmışdır. 1970-1980-ci illərdə ÜDM-nin adam başına bölgüsündə Azərbaycan Türkiyə ilə eyni təsnifatda olmuşdur. Lakin müstəqillik ərafəsində güclənən dağıdıcı təsərrüfatsızlıq meyilləri, milli münafişələr və digər siyasi-iqtisadi amillər Azərbaycanın da iqtisadiyyatına ağır zərbə vurmuşdur. Sovetlər ittifaqında son illərdə reallaşan mənfi meyillər Azərbaycana da xeyli çətinliklər miras qoymuşdur. İstehsal münasibətlərinin dəyişməsi, yeni siyasi-iqtisadi prinsiplər, keçid dövrünün metamorfozları dövlət quruculuğu prosesində

ciddi əks olunmuşdur. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, Qarabağ problemi, hakimiyyət uğrunda çəkişmələr, xarici qüvvələrin təsir amili, artan təsərrüfatsızlıq, zəif nəzarət, məsuliyyətsizlik, sürətlənən inflyasiya iqtisadiyyatın idarə edilməsində ciddi problemlər törətmişdir. SSRİ-məkanında, ənənəvi iqtisadi əlaqələrin qırılması, əlverişli bazarın itirilməsi, həm də mikro-iqtisadi səviyyədə vəziyyəti ağırlaşdırmışdır. Müəssisələr maliyyə dayanıqlılığını və ödəniş qabiliyyətliyini itirmiş ölkə iqtisadiyyatını total «ehtikar biznesi» bürümüş, vaxtı ötmüş daxili borcların miqyası astronomik həddə çatmışdır. İndi neft sənayesində debitor və kreditor borcları manat hesabı ilə 13 həddli rəqəmlə ölçülür. Görülən tədbirlər isə borcların mülayimləşdirilməsində radikal nəticələrə gətirmişdir. Konkret faktlar göstərir ki, istehsal sahələrində vəziyyət ürək açan deyildir. Vəziyyətin yaxşılaşması isə neft-qaz sənayesində başlanan islahatlar prosesinin ardıcıl xarakter daşmasından asılı olacaqdır.

Məlum həqiqətdir ki, köhnə yataqlarda ehtiyatların tükənməsi əlavə istismar xərcləri hesabına başa gəlir. İstehsal olunan məhsulun maya dəyərinin yüksək olması istehsal xərcləri prosesinə yeni yanaşmanı zərurətə çevirir. Digər tərəfdən, bazar prinsiplərinə keçir, hər yerdə olduğu kimi neft iqtisadiyyatında da müvafiq bazar islahatları tələb edir. Bütün bunlar kompleks şəkildə islahatların aparılması ilə şərtlənir.

Azərbaycanın quru və dənizdə mövcud kərbhidrogen ehtiyatlarının miqyası müxtəlifdir. Hesablamalar göstərir ki, quru ərazilərdə aşkarlanmış neft-qaz resurslarının əksəriyyəti çıxarılmışdır. Son mütəxəssis hesablamaları quru sahələrində 700-800 milyon ton kərbhidrogen ehtiyatının qaldığını qeyd edir. Digər mənbələr bu ehtiyatların daha çox, hətta son 130 ildə hasil olunandan da artıq olmasını ehtimalını verir. Dəqiqləşdirilmiş rəqəmlər isə hazırda istismarı davam etdirilən 42 yataq üzrə 130 milyon ton neft, 30 milyard kubmetr qaz olduğunu deyir. Qurudakı mədənlərdə istismar son mərhələsini

yaşayır. Bəzi yataqlarda ikinci metodla hasilat da yetərli səmərə vermir. İndiki templər hasilatın mövcud yataqlarda hələ də 70-80 il davam edəcəyini şərtləndirir. Xəzərin Azərbaycan sektorunda isə ehtiyatların miqyası hər il dəyişikliklərə məruz qalır. Təbii ki, ehtiyatların dəqiq ölçülərini hakimiyyət orqanları aşkarlamağa həvəs göstərmirlər. Bunu anlamaq mümkündür. Xəzərdə Azərbaycan tərəfi isə bağlanmış 15 beynəlxalq neft müqavisəni əsas götürdükdə burada 3-4 milyard ton neftin 2-2,5 trilyon kubmetr qaz ehtiyatının olmasını hesablamaq mümkündür. İndi bağlanmış 20 beynəlxalq neft kontraktı üzrə sərmayələrin ümumi həcmi 50 milyard dollar təşkil edəcəkdir. Kəşfiyyat uğurlu olacağı təqdirdə hasilatın illik həcmi neft üzrə 70 milyon ton, qaz üzrə 25-30 milyard m³-ə yüksələcəkdir. Köhnə dəniz yataqlarında olan ehtiyat qalığını və yeni bağlanacaq müqavilələrin perspektivini nəzərə alsaq, burada daha çox ehtiyatın olacağı ehtimal edilir. Geoloji məlumatlara əsasən respublika ərazisinin azı 15%-i neft-qaz yataqlarının mövcudluğu baxımından hələ tam öyrənilməmişdir. Bu ərazilərdə də xeyli ehtiyatların olması gümanı da yüksəkdir. Bununla belə potensial neft ehtiyatlarının 40-45, qaz resurslarının 80%-i kəşf edilməmiş qalır. Kəşf edilmiş neftin 24%-i, təbii qazın isə 15%-i qurunun payına düşür. Hazırda aşkarlanan neft-qaz layları 5000-7000 metr dərinliklər mövcuddur. Respublikaya mənsub karbohidrogen yataqlarının güman edilən ümumi sahəsi 64,5 min km²-dir. Yerin daha dərin qatlarında çoxlu karbohidrogen ehtiyatının olması ehtimalı yetərlidir. Belə vəziyyət daha yüksək texnoloji hazırlığı və maliyyə vəsaiti tələb edir. İndiki rentabillik həddi Azərbaycan üçün bir yataq üzrə ehtiyatların 80-100 milyon ton olmasını şərtləndirir.

Dünya əhalisinin energetik tələbatı ilbəl yüksəlir. Məlumatlar təsdiqləyir ki, yaxın 20 il ərzində neftə olan ehtiyac 32% artacaqdır. Son 30 ildə dünya neft kompleksinin inkişafında mühüm faktor dünya okeanında neft-qaz hasilatının

genişlənən istismar tempidir. Dəniz yataqlarında hasilat 35 dövlətin akvatoriyasında aparılır. Əsrin sonunda 700-dən çox dəniz yatağında dünya neft hasilatının $\frac{1}{3}$ -i təmin edilmişdir. Bununla belə, enerji daşıyıcılarına dünyəvi tələbat 8,5 milyard ton neftə ekvivalentə yaxınlaşır ki, bunun da 90%-i mədən qazıntı ehtiyatlarının, o cümlədən $\frac{2}{3}$ hissəsi neft və qazın payına düşür. Planetin indiki potensial imkanları əsas verir ki, yaxın 50 il ərzində neftlə bağlı kataklizmlər baş verməyəcək, neft erası bitməyəcəkdir. Bizim diqqətimiz isə bu perspektivdə respublikanın neft-qaz sərvətlərinin indiki real vəziyyətinin ciddi təhlilinə yönəlməlidir.

ARDNŞ-də 1999-cu ildə ümumilikdə 13 milyon 807 min ton neft hasil edilmişdir. Bunun 4 milyon 814 min tonu kotrakt sahəsi olan «Azəri-Çıraq-Günəşli» yatağından çıxarılmışdır. 8942186 ton nefti (*bunun 155716 ton kondensatdır*) köhnə dəniz və quru yataqları DNQÇİB və QNQCİB-ləri vermişlər. QNQCİB-də neftin hasilatı planı yerinə yetirilməməsi ümumi neftin təhvil planını ödənilməsində əks olunmuşdur. Bununla belə, 1988-ci ildə neft rezervuarlarında qalmış 7000 ton nefti satışa yönəldərək neftin təhvil planına əməl edilmişdir. Qaz planı da yerinə yetirilməmiş qalmışdır. Quruda fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrdə neftin hasilat planı təmin edilməsə də, qaz planı üzrə tapşırıq 114,2% yerinə yetirilmidir.

2000-ci il üzrə neft-qaz planı üzrə tapşırıqlar o qədər də dəyişikliklərə məruz qalmayaraq 1999-cu ildəki səviyyəyə müvafiq olmuşdur. Ümumi Azərbaycan üzrə 2000-ci ildə 13-14 milyon neft hasilatı gözlənilir ki, bunun da 5 milyon 100 min tonu Azəri-Çıraq-Günəşli yataqları verəcəkdir. Bununla belə qeyd etməliyik ki, köhnə istismar sahələrində yaxın perspektivdə istehsal artımının gerçəkləşməsi ehtimalı xeyli məhduddur.

ARDNŞ-də 1999-cu ildə neft-qaz plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini əks etdirən cədvəl aşağıda verilmişdir.

Cədvəl 1

ARDNŞ üzrə 1999-cu ildə neft və qaz plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi

Struktur təşkilatlar	Ölçü	1999-cu il			1998-ci il fakt və 1999-cu ilə nisbət	
		plan	fakt	faiz	1998-ci	fond
Neft hasilatı (cəmi)	min ton	9000,0	8992,2	99,9	9052,2	99,3
DNQÇİB	min ton	7445,0	7466,5	100,3	7474,3	99,9
QNQÇİB	min ton	1543,3	1525,7	98,9	1577,9	96,7
Müştərak müəssisələr	min ton	492,6	490,0	99,5	506,7	96,7
Muradxanlı So	min ton	11,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Qaz hasilatı (cəmi)	mln. m.³	6145,0	5999,2	97,6	5589,5	107,3
ARDNŞ	mln. m. ³	5275,0	5356,1	101,5	5238,7	102,2
DNQÇİB	mln. m. ³	5045,0	5113,1	101,3	4987,4	102,5
QNQÇİB	mln. m. ³	230,0	243,0	105,7	251,3	96,7
Müştərak müəssisələr	mln. m. ³	50,3	55,1	109,5	54,1	101,8
Azəri-Çıraq-Günəşli	mln. m. ³	870	643,1	73,9	350,8	183,3
Neftin təhvilı (cəmi)	min.ton	8809,0	8809,1	100,0	8858,8	99,4
DNQÇİB	min ton	7338,0	7361,0	100,3	7364,1	100,0
QNRÇİB	min ton	1460,2	1448,1	99,2	1494,7	96,9
Müştərak müəssisələr	min ton	476,7	477,7	100,2	487,2	98,1
Muradxanlı So	min ton	10,8	0,0	0,0	0,0	0,0
Qazın təhvilı (cəmi)	mln. m.³	5140,0	4843,3	94,2	4539,3	106,7
ARDNŞ	miyon. m. ³	4320,0	4426,0	1025	4376,6	101,1
DNQÇİB	miyon. m. ³	4150,0	4242,5	102,2	4196,2	101,1
QNQÇİB	miyon. m. ³	170,0	183,5	107,9	180,4	101,7
Müştərak müəssisələr	miyon. m. ³	32,3	36,9	114,2	36,3	101,7
Azəri-Çıraq-Günəşli	miyon. m. ³	820,0	417,3	50,9	162,7	256,5

ARDNŞ-də pul dövriyyəsində də çətinliklər mövcuddur. Satılan məhsulun əksər hissəsi nəgd pul şəklində geri qayıtmır. Ən böyük debitor borcları (01.01.2000) Azərenerji SC-3 trilyon Azəriqaz QSC 1,5 trilyon, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi 0,9 trilyon manat təşkil edir. Ötən il şirkətin hesablaşma hesabına ümumən 2 trilyon 140 milyard manat pul vəsaiti daxil olmuşdur. O cümlədən:

❖ Azər nefttəhcizat	323	<i>milyard manat;</i>
---------------------	-----	-----------------------

❖ Xəzər gəmiçiliyi idarəsi	4936	<i>milyon manat;</i>
❖ ARDNŞ-in xarici iqtisadi əlaqələr idarəsi	599	<i>milyon manat;</i>
❖ Azərbaycan petroli şirkəti	145	<i>milyard manat;</i>
❖ Valyuta satışından	983	<i>milyard manat;</i>
❖ Digər təşkilatlardan	84	<i>milyard manat.</i>

Daxil olmuş pul vəsaitləri isə əsasən aşağıdakı kimi xərclənmişdir.

❖ Əmək haqqlarının ödənişi	624	<i>milyard manat;</i>
❖ Dövlət büdcəsinə	77	<i>milyard manat;</i>
❖ Sosial Müdafiə Fonduna	30	<i>milyard manat;</i>
❖ Dövlət Kömrük komitəsinə	26	<i>milyard manat;</i>
❖ «Azərneftkimyamaş» dövlət konservinə	35	<i>milyard manat;</i>
❖ Abşeron Regeonal Su SC-yə	16	<i>milyard manat;</i>
❖ Material alışına (<i>məşğulluq və əlillər fondu daxil edilir</i>)	295	<i>milyard manat.</i>

Neft-qaz kompleksində istehsal olunan neftin 7800508 tonu, qazın 2532000800 min m³-i emal edilmişdir.

Neftin Qərb marşrutu ilə nəqli 1998-ci ilə nisbətə 5 dəfə artaraq 6 milyon ton təşkil etmişdir ki, bunun da 3,2 milyon tonu Bakı-Supsa neft kəməri qalan hissəsi isə dəmir yolu vasitəsi ilə nəql olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu marşrutla daşınan neft təkcə Azərbaycana mənsub deyildir. Buraya Tengiz yatağından hasil edilən Qazax və Türkmənistan nefti də daxildir.

Azərbaycanın o cümlədən, Xəzər neftinin nəqlində gərginliklər gözlənilir. İndi Xəzər regionu 500 min barrel gündəlik ötürmə qabiliyyətinə malikdir. Yaxın 10 ildə bu 3,5 minə, 20 ildən sonra 5 min barrelə yüksələcəkdir. Problemin həllini yumşaltmaq məqsədi ilə Rusiya öz gücünə Qazaxıstan neftinin nəqli üçün Tengiz-Novorossiysk kəmərinin inşasını reallaşdırır. Bundan başqa nəql probleminə rəğmən ABŞ Balkanlarda Burtas-Vlors (*gündəlik gücü 750 min barrel*) kəmərinin inşasına səy göstərir. Digər tərəfdən İran neftin

Xəzərdəki Neka terminalına, daşınmasını lazım gələrsə, ikinci neft-kəməri Neka-Reyin inşasını təklif edir. Bütün bunlar hələ

Xəzər nefti ilə bağlı əsas nəqliyyat problemi kimi qarşıda durur.

Azərbaycan neftinin yeni bazarlar fəth etməsi göründüyü kimi olduqca strateji əhəmiyyət daşıyan dövləti məsələdir. Məsələnin həlli uzun vaxt tələb etsə də, onun qısaldılmasında bütün imkanlar cəmlənməlidir. Böyük neft kəmərləri problemi həllini tapmadıqca, böyük tərəqqi də şirin xəyal olaraq gerçəkləşməyəcəkdir.

Azərbaycan neft-qaz potensialı, mövcud infrastruktur burada hasilatın daha böyük templərdə davamlılığını şansıdır. Aparılan təhlil göstərir ki, XXI əsrin ortalarına qədər Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sektoru aparıcı mövqedə duraraq və respublikamızı dünyanın neft mərkəzləri sırasına qovuşduracaqdır.

Milli neft sənayemizin inkişafı planetar qloballaşmadan, integrasiya meyhlərdən kənarda böyük effektlərdə təzahür oluna bilməz. Yeni infrastrukturun formalaşmasında və genişlənməsində bu amil ciddi nəzərə alınmalı, onun reallaşması bütünlüklə xarici sərmayədarların üzərinə qoyulmamalıdır. Tarixi neft ölkəsinin yeni inkişaf zolağına keçidində daxili təbii resurslar təməldə dayandığı kimi, onun elmi potensialı da texnoloji nailiyyətlərin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilməlidir. Böyük iqtisadi yüksəlişə nail olunması isə heç şübhəsiz ehtiyatların rəşional bölgüsündən, onların milli dövlət mənafehlərinə uyğun səmərəli istifadə edilməsindən keçir.

1.3. İntegrasiya proseslər və inkişaf perspektivləri

Ölkənin enerji resurslarının onun siyasi müstəqiliyinin, iqtisadi təhlükəsizliyinin təməlini təşkil edən əsas amil kimi qiymətləndirilir. Mineral xammal ehtiyatlarının yer kürəsində yerləşməsi, paylanması qeyri-bərabər bölgü ilə xarakterikdir. Bu da şübhəsiz ki, təbii, tektonik, geoloji dövrlərdə faydalı qazıntıların yaranma şərtləri və digər bu kimi proseslərlə bağlıdır. Müasir iqtisadi inkişafı təbii resursların köməyi olmadan təsəvvür etmək çətindir. Təbii enerji daşıyıcıları arasında əlverişli istifadəyə, faydalılığına görə neft-qaz resursları daha çox seçilir. Dünya sənayesi və nəqliyyatı son dərəcə neft-qaz resurslarının inhisar sferasına daxil olmuşdur. Resursların qeyri-bərabər yerləşməsi beynəlxalq əmək bölgüsünə də təsir edir. Sənaye məhsulu istehsalının bazasını təşkil edən mineral-xammal sektoru dünya iqtisadiyyatında aparıcı mövqedə durur. Bu baxımdan Azərbaycanın artan neft-qaz potensialına müasir mərhələdə müvafiq resursların beynəlxalq aləmdə yerləşməsi, neftin istehsalı, emalı ilə bağlı komplekslərin sayı, beynəlxalq neft biznesində və bazarlarında gedən meyllər, aparıcı neft şirkətlərinin və investorların gücünə diqqət yetirməyimizi zəruri edir. Qloballaşma, inteqrasiya prosesləri planetin energetik bazasına, onun tələblərinin, gücünün inkişafına resurslar bazasında nəzər yetirməyə sövq edir.

Müasir zamanda dünyanın şərti yanacaq ehtiyatları bölgüsündə neft və təbii qaz 27% paya malikdir. Bu müvafiq daş-kömür ehtiyatlarından 2 dəfədən də azdır. Lakin bununla belə istehsalda və hasilatda fərqli mənzərə mövcuddur. Burada neft və qazın həcmi 67-70% təşkil edərək daş-kömür hasilatından 2 dəfə çoxdur. Hər 3 təbii resursun illik hasilatı neftə ekvivalentdə 7,6 milyard ton təşkil edir. Neftin və qazın dünyəvi ehtiyatları haqqında məlumatlar müxtəlifdir. Bu da ehtiyatların amilinin dəyişkənliyi və dinamikliyi ilə izah edilir. Son onilliklərdə güclənən axtarış-kəşfiyyat işləri, innovasiya nailiyyətləri ehtiyatların potensialının artımına xeyli təsir göstərmişdir. XX əsrin sonunda daha çox dəqiqləşdirilmiş

məlumatlarda dünya neftinin həqiqi ehtiyatları 136 milyard ton, kəşf edilmiş ehtiyatlar 900 milyard ton təşkil edir. Təbii qaz ehtiyatları isə 141 trilyon kubmetr hesablanır. Əsas neft istehsalçıları və ixracatçılarını təmsil edən OPEK ölkələri dünya neft ehtiyatlarının 77%, qaz ehtiyatlarının 41%-ə malikdir. Neft-qaz resurslarına tələblərin neçə illər ödənəcəyi haqqında mülahizələr də müxtəlifdir. Bunun da ən azı 50 il, ən çoxu isə 2-3 əsr sürəcəyi ehtimal edilir. Dünyada neft-qaz hasilatı hər il artmaya məruz qalır. Regional bölgədə Yaxın Şərq ölkələri liderlik edir. Burada ehtiyatların həcmi 90 milyard ton hesablanır. Yaxın Şərq ölkələri hər il 900-950 milyon ton neft çıxararaq hasilatda da liderlik edirlər. Böyük neft ehtiyatları Amerika qitəsində, Avropada və Afrikada yetərincədir. Son illər Avstraliyada da xeyli miqdarda yeni neft-qaz resursları kəşf edilmişdir. Dünya neft ehtiyatlarının cəm olduğu ən böyük ölkə Səudiyyə Ərəbistanıdır. Burada dünya neft ehtiyatlarının $\frac{1}{4}$ -i cəmləşmişdir.

Aşağıda dünyanın 10 əsas neft və qaz potensiallı ölkələri mümkün düzümdə verilib:

Neft. Səudiyyə Ərəbistanı, İraq, BƏƏ, Küveyt, İran, Rusiya, Venesuela, ABŞ, Meksika, Norveç;

Qaz. Rusiya, İran, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı, ABŞ, Qatar, Əlcəzair, Kanada, Norveç, Türkmənistan.

Neft ehtiyatlarının adambaşına bölgüsündə BƏƏ 8400 ton, Küveyt 6300 t, Qatar 1300 ton bölmədə liderdirlər. Neft-qaz ehtiyatları hazırda quru yataqlarda istismar edilməklə yanaşı, həm də dənizdə hasil edilir. Dəniz şelfində indi 2000-dən çox neft-qaz yatağı aşkarlanmışdır. Dünyanın şərti yanacaqdan istifadəyə ehtiyacları hər il artmaqdadır. Proqnozlara görə yaxın 10 il ərzində şərti yanacaqdan istifadənin həcmi 3 milyard ton da artaraq 2010-cu ildə 12 milyard tona qədər yüksələcəkdir. Proqnozlara görə 2010-cu ildə enerji daşıyıcılarından istifadədə neft öz mövqeyini qoruyub saxlayacaq, qazdan istifadə isə artacaqdır.

Dünya təsərrüfatı müasir mərhələdə genişlənən qloballaşma prosesində inkişaf tapır. Nəhəng TMK-lar milli sərhədləri aşaraq iqtisadiyyatın qloballaşdırılmasını dərinləşdirir. Onlar arasında neft sektorunu əhatə edən TMK-lar ayrı-ayrı ərazilərdə ölkə və regionlarda neft iqtisadiyyatının müəyyən qədər inhisarda saxlamaq imkanına malikdirlər. Dünya neft iqtisadiyyatında 13 aparıcı neft ölkəsini təmsil edən OPEK təşkilatı daha güclü mövqedə dayanır. Fəaliyyətinin 40 ili ərzində bu təşkilat neft qiymətlərinin, dünya neft iqtisadiyyatının tənzimlənməsində ciddi qüvvə olmuşdur. Lakin digər regionlarda kəşf edilən böyük ehtiyatlar OPEK-in dünyəvi hökmranlığına müəyyən zəiflik gətirsə də, o bu gün də neft aləmində, xüsusən də dünya neft bazarının idarə edilməsində ciddi qüvvə sayılır. OPEK-i təmsil edən ölkələr arasında bu təşkilatdan kənardan gələn təsirlər hesabına müəyyən incikliklər mövcud olsa da, o hər zaman dünyəvi neft məsələlərini həll etməyə səfərbərdir. Buradakı ölkələrin istehsal gücü müxtəlif olduğundan bəzən daha güclülər OPEK sərhədlərindən kənardakı istehsalçılarla dünya neft biznesinin idarə edilməsində müəyyən qruplaşmalara meyl edirlər. Dünya neft hasilatında Fars körfəzi ölkələrində ehtiyatların bolluğu yataqların nəhəngliyi baxımından çevik iqtisadi göstəricilərə malikdirlər. Burada neftin hasilatı son dərəcə ucuz-tonu 12-15 dollar həcmində başa gəlir. Ən səmərəli neft şirkətləri belə digər regionlarda hasilatı ən azı 2-3 dəfə yüksək səviyyədə saxlayırlar. Neft ehtiyatlarına malik, onun hasilatını təmin edən ölkələrlə yanaşı onun emalını, reallaşdıran ölkələr də güclü mövqeyə malikdirlər. Neft emalında ABŞ, Yaponiya, Almaniya, İtaliya daha yüksək potensial nümayiş etdirirlər. Dünyanın ən iri neft emalı zavodları Qərbi Avropada cəmlənmişdir. İllik neft hasilatı son dərəcə zəif olan, hər il bir neçə milyon ton neft hasil edən Yaponiya dünyanın ən böyük neft ixracçılarından sayılır. Bu ölkədə geniş intişar tapmış üzən dəniz neft anbarlarında ölkənin istehlak ehtiyatının yarısı cəmlənmişdir. Bu

isə 100 milyon tondan çox neft deməkdir.

Neft biznesi yalnız kəşfiyyat və hasilatla bağlı prosesləri əhatə etmir. Burada tranzit nəql, satış, daşınma, servis, konsaltinq, marketinq və elmi-tədqiqatları əhatə edən nəhəng neft korporasiyaları da çıxış edirlər. Əsrin sonunda baş verən neft böhranı neft nəhənglərinin birləşməsinə rəvac vermişdir. Ekson-Mobil, BP-Amoko, Royal-Şell, Teksako, Elf-Agiten, Yunokol, Şevron, Armaka, Peteks, Lukoyl, Qazprom və sair bu kimi neft şirkətləri dünya neft-qaz biznesində böyük sambala malikdirlər. Məlumatlara görə dünyanın 20 aparıcı korporasiyaları siyahısına 7 nəhəng neft şirkəti də daxildir. Bununla belə bu TMK-lar yeni coğrafi əraziləri fəth etməkdədirlər. Bu dünyəvi neft nəhənglərinin əksəriyyəti Azərbaycanda neft hasilatının təmin edilməsinə cəlb olunmuşlar. Dünya bazarına çıxışda vacib amillərdən biri də neft sənayesinin inhisarlaşmasının qiymətləndirilməsidir. Lakin iri neft şirkətlərinin fəaliyyətinin tədqiqi belə bir qənaəti vermişdir ki, hətta bir sıra iri şirkətlərin bazarın müəyyən hissəsinə nəzarət etməsinə baxmayaraq dünya neft sənayesi o qədər də inhisarlaşmamışdır.

İri neft şirkətləri, böyük investorlar sərmayə qoyuluşunda investisiya obyektı olan ölkədəki vəziyyəti dərin təhlil edirlər. Tərəqqinin indiki mərhələsində ölkədə və regiondakı inkişafı səngidən amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

- ❖ demoqrafik-coğrafi;
- ❖ -resurslar-(*insanlar, maliyyə, təbii*);
- ❖ beynəlxalq bazardakı vəziyyət;
- ❖ siyasət və hakimiyyət;
- ❖ ciddi xarici tədbirlər-(*Beynəlxalq bank, TMK, regionla qruplar*);
- ❖ inkişaf strategiyası-(*tərəqqi, investisiya, səmərəlilik*);
- ❖ rəsmi strukturlar-(*bürokratik bazar, mərkəzləşmənin səviyyəsi, integrasiya, kadr siyasəti, informasiya və nəzarət şəbəkəsi, qərarların qəbulu və yerinə yetirilməsində ictimaiyyətin və vəzifəliələrinin iştirakı*);

rakı).

İnvestisiyaları məhdudlaşdıran digər cəhətlər də ölkə daxilində özünü göstərir. Bu sırada respublikamız da əlverişli mövqedə dayanmasa da, indi yeni investisiya axınının təminatında böyük işlər vüsət almaqdadır. Təsis edilən İnvestisiyalar Agentliyi müvafiq məqsədləri ifadə edəcək işlərin fəvqündə dürür. Bu təsisat investisiya prosesə təkan verəcək çevik amil kimi qiymətləndirilir. Bununla belə respublikaya sərmayələrin cəlb edilməsində ABŞ-Azərbaycan Ticarət Palatasının fəaliyyəti qiymətli hesab olunmalıdır.

Energetik resursların yerləşməsi, bölgüsü, aspekti dinamizmlə xarakterikdir. Böyük ehtiyatların kəşf edilməsi perspektivi yeni əsrin gündəliyində yer alır. Bu kontekstdə Xəzərin enerji ehtiyatları da dəqiqləşməyə məruz qalır. Qazma işlərinin genişlənməsi regionun potensialının yetərli olduğunu təsdiqləməkdədir. Aparılan tədqiqat işləri yaxın zamanlarda Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının miqyasına yeni cizgilər gətirəcəkdir. Bununla da onun Şimal dənizi ilə Fars körfəzi arasındakı mövqeyi öz yerini tapacaqdır. Yeni neft erası təkcə Xəzərdəki ehtiyatlarla bitmir. Arktika, Alyaska sahillərində aşkarlanan böyük ehtiyatlar rentabelliği təmin edən texnoloji nəaliyyətləri gözləyir.

Beynəlxalq neft biznesi özünün oyun qaydalarını müəyyən etsədə inteqrasiya proseslər dürüstləşdirici təsirini göstərir. Qloballaşma meyli neft biznesinə də yeni əlamətlər gətirir. Respublikamızın neft sənayesinin dayanaqlı inkişafı da bu keyfiyyət dəyişikliklərində möhkəmlənməyə doğru dövrü irəliləyir.

1.4. Dünya neft bazarı və qiymətlərdəki meyllər

Dünya təsərrüfatının müasir coğrafiyası əhəmiyyətli dərəcədə dünya bazarında reallaşan beynəlxalq əmək böl-

güsünün düzümündə təsbit olunmuşdur. Ümumi tələb və təklifin dayanaqlıqlı qarşılıqlı münasibətlərinin global şəbəkəsinin təmsil olunduğu dünya bazarının başlıca fəaliyyət mexanizmini qiymətlərin daxili milli bazara nisbətdə yüksək və azad olmasını fərqləndirən xüsusiyyət təşkil edir. Lakin bu o deyil ki, dünya bazarı tam sərbəst fəaliyyət obyektidir. Belə ki, onu təmsil edən ölkələr burada ciddi məhdudiyyətləri qaydalaşdırmaq imkanına malikdirlər. Belə imkanlar isə izafi ölçüdə daha güclü siyasi-iqtisadi potensiala malik ölkələrə, birliklərə xasdır. Son dövrdə dünya bazarında xarici ticarətin tənzimlənməsində başlıca meyl liberallaşmada əksini tapır. Uzunmüddətli planda məhz azad beynəlxalq ticarət iştirakçı olan dövlətlərə daha geniş səmərəlilik gətirir. Bununla belə indiki mərhələdə beynəlxalq ticarətin liberallaşmasında proteksionizmin əks təsiri güclənməkdədir. Kömrük üsullarının orta səviyyəsinin azaldılması fonunda neoproteksionizmin ölçüləri, xüsusən də subsidiya ixracatının, sərt texniki standartlar, normalar və sair yeni tələb və tədbirlərin tətbiqi genişlənir.

Dünya bazarının əsas tərkib hissələri içərisində əmtəə bazarı xüsusi çəkiyə malikdir. Onun komponentləri arasında isə neft və neft məhsullarının ticarəti böyük və stabil çəkisini saxlamaqdadır.

XX əsrdə yüksəliş tapan neft-qaz hasilatı özünün beynəlxalq ticarət infrastrukturunu və bazar şərtlərini formalaşdırmışdır. Lakin bu formalaşmanın tam başa çatmasını söyləmək hələ tezdir. İri neft-qaz rayonlarının kəşfi, xüsusən də Xəzər şelfində aşkarlanan böyük potensiallı karbohidrogen yataqları dünya neft ticarətində yeni üfuqlər açmışdır. Sürətlə artan hasilat neft və qazın qiymətinin yüksəliş və enmə meylinin dövriliyəsini gödəltmiş, daha çox qeyri-stabillik törədərək onu bir qədər də çətin idarə edilən hala salmışdır.

Dünya neft satışının əsas mərkəzlərindən biri və başlıcası Fars körfəzi regionudur. Dünyanın ən böyük neft istehsalçıları, daha dəqiq isə dünya əhəmiyyətli yataqlar bu körfəz ətrafında

cəm olmuşlar. İraq Küveyt qarşıdurması son körfəz böhranı bu regionun əhəmiyyətini, bir daha global səciyyə daşdığını nümayiş etdirmişdir. Körfəzdəki Hörmüz boğazının İranın nəzarətində olması buradakı yataqlardan Qırmızı dənizin Yanbu portuna Transərəb neft magistralının çəkilişinə rəvac vermişdir. Bununla belə BMT-nin İraq üzrə embarqolarının reallaşmasında körfəzə ABŞ-ın rəhbərliyi altında nəzarət mexanizmi tətbiq edilmişdir. Bütün bu çətinliklərlə yanaşı Fars körfəzi dünyəvi neft ticarətinin ən böyük bazarı olaraq qalmaqdadır. Hər gün yüzlərlə neft dolu tankerlər dünyanın ən müxtəlif regionlarına daşınmanı həyata keçirirlər. Burada Avropa bazarlarına aparılan neftlə yanaşı Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə, xüsusən də Yaponiyaya daşınan neftin miqdarı olduqca yüksəkdir. Neftə olan ehtiyacların demək olar ki, hamısı idxal hesabına ödənilən ölkələrdə tələbatın əksər hissəsi bu körfəzdən əldə edilir. Yaponiya ABŞ-la birlikdə dünyanın ən böyük neft ixracatçısı olaraq qalır. Burada neftə olan illik tələbat 230-240 milyard tona bərabərdir. Bu isə İran və Küveytin birgə illik neft hasilatında bir qədər azdır. Daşınan neft isə nə ucuz başa gələn üzən anbarlarda və ümumi yük qabiliyyəti 15 milyon ton olan tankerlərdə saxlanılır. Belə ehtiyatlar 180 gün üçün nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı Avropanın da sənayesini, elektrik stansiyalarını xam neftlə təmin edən müvafiq məntəqələr mövcuddur. Rusiyadan, Şimali Afrikadan elə Avropanın güdrətli neft ölkəsi Norveçdən gələn neft buradakı bazarı keyfiyyət dəyişikliklərinə uğradır. Karib hövzəsi ölkələri, xüsusən Meksika, Venesuela regional dövlətləri enerji daşıyıcıları ilə təmin etməklə yanaşı, ara-sıra Avropa bazarlarına da neftin ixracını reallaşdırırlar. İngiltərə neft ixrac edən ölkə kimi həm də ABŞ-dan xam neft də idxal edir. Bunu ölkədəki neftin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə həyata keçirirlər.

Dünya qaz ticarəti də yüksəliş erasına daxil olmuşdur. Avropanın qaza olan tələbləri çoxaldıqca, buraya yeni

göndərişlər reallaşır. Rusiya, «mavi axın» layihəsini kerçəkləşdirməklə Türkiyənin əsas qaz təminatçısı olmağa çalışır. Bu arada Türkmənistan və Azərbaycan da Türkiyənin, ayrıca olaraq Avropanın yeni tələblərindən bəhrələnməyə səy edirlər. Afrikadan qablaşdırılmış qaz Avropa bazarlarında geniş istifadə tapır.

Neft iqtisadiyyatının təməlində xam neftin qiyməti durur. Qiymət məsələsi əsasən satış bazarındakı meyllərdə və istehsal xərclərində ehtiva olunur. Bununla belə qiymət orbitində digər amillər də dövr edir və bu amillərin əksəriyyəti obyektiv xarakterlidir. Qloballaşma, integrasiya proseslərin geniş axını nefti dünya bazarının mühüm məhsuluna çevirir, onun qiyməti isə buradakı meyllərdən asılı olur. Tarixə nəzər yetirdikdə görürük ki, haçansa bazarda neftin qiymətinin «Standartoyl» müəyyənləşdirirdi. Sonradan ABŞ-da bu işi Texas dəmiryolu komitəsi, digər ölkələrdə isə neft inhisarçıları müəyyən edirdilər. Sonra hakimiyyət OPEK-in əlinə keçdi. İndi belə təyinat hər gün ani olaraq Nyu-York NÜMEKS, London IPE birjalarının ticarət zalında açıq bazarda treyderlərlə alıcıların birbaşa qarşılıqlı təmasında, yer kürəsinin müxtəlif ərazilərindən kompüter ekranlarına gətirilən vasitələrlə həll edilir.

Dünya bazarında neftin qiymətinin sonuncu dəfə kəskin aşağı düşməsi 1997-1998-ci illərin qovşağına təsadüf edir. Bir çox ölkələr bu vəziyyətdə böyük məbləğdə ziyanlara məruz qalmışlar. Bununla belə qiymət özünün mənfi çalarları ilə yanaşı məqbul xüsusiyyətlərinə də malikdir. Belə ki, qiymət meyllərinin idxalçı və istehsalçı qütblərdə dayananlara təsir aspekti müxtəlifdir. Neft emalının həyata keçirən, elektrik enerji istehsalı neftə əsaslan ölkələr qiymət amilindən zərər çəkənlər siyahısında dirlər. Bütün bu proseslər istehsalçı və istehlakçıları ortaq mövqedən çıxış etməyə səfərbər edir. 1973-cü ilin ümumdünya neft böhranı Beynəlxalq Energetika Agentliyinin (BEA) - təsisinə rəvac vermişdir. Başlıca olaraq

Qərbi Avropanı təmsil edən 21 neft istehlakçısı dövlətləri energetik təhlükəsizliyi yaxşılaşdırmaq üçün vahid təşkilat altında birləşmişlər. Sonradan Avropada neft məhsullarına olan tələbatı və enerji balansını təmin etmək məqsədi ilə yeni təsisatın formalaşması ideyası ortaya çıxmış və bu məqsədlərdə ifadə olunan 1991-ci ildə Avropa Energetika Xartiyası yaradılmışdır. OPEK ölkələri iştirak etmədiyi bu müqaviləyə əsasən istehsalçılar istehlakçı ölkələrdə baş verəcək enerji böhranına çatışmayan hissəsinin kompensasiyasını həyata keçirməyi öhdəyə götürürlər.

1997-ci ildə baş verən neft böhranında dünya bazarlarında xam neftin bir barellinin orta qiyməti bir il ərzində 20-22 ABŞ dolları həcmindən iki dəfə aşağı düşərək, 10-11 dollar arası həddə tərəddüd etmişdir. Lakin 1999-cu ilin sonunda xam neftin qiyməti dinamikasında yüksəlmiş, böhran dəf edilmiş, 2000-ci ilin fevralında bu qiymət 30 dolları belə aşmışdır. 2000-ci ilin payızı ərəfəsində birjalarda neftin barellinin 35 dollardan da yüksək həddə qalxması Avroatlantik məkanda yeni yanacaq böhranına gətirmişdir.

Dünyada neftin qiymətini son dərəcə ciddi inhisarda saxlayan tənzimləyən mərkəzi təşkilat yoxdur. Neftin qiymətinin aşağı düşməsinə tarixi proseslərin iqtisadi maraqların, siyasi gerçəkliklərin təsiri böyükdür. Şübhəsiz ki, bu təsirin nüfuz dairəsi uzun müddət səngiməyəcəkdir. Bununla belə qiymət məsələsində OPEK hələ ki, yetərli söz sahibi hesab edilir. Qiymətin mülayimləşdirilməsi, tarazlıq halına gətirilməsi heç də hamının mənafeələrinə uyğun gəlmir. Bu prosesdə ixracatçı dövlətlər ümumi məqsədləri ifadə etməkdə o qədər də yekdil hesab etmək olmaz. 2000-ci il yeni qiymət tendensiyasında Venesuela və İranın yaxın mövqeləri neftin hasilatının artırılmasına yönəlmiş, bazarın idarə edilməsində «Riyad» Qrupunda birləşən Səudiyyə Ərəbistanı Meksika və Venesuela birliyi hasilatın artımına ciddi cəhdlər etmişlər. Nəhayət, OPEK-in 2000-ci il Vyana mart görüşü hasilatın artımına qərar vermiş-

dir. Sonrakı aylarda neftin qiyməti müəyyən qədər enməyə doğru start götürmüş, bir ay ərzində 20-22 dollar səviyyəyə ensə də, avqust ayında yenidən yüksələrək böhranlı həddə çatmışdır. Qiymətin enməsi daha çox Rusiya üçün təhlükəlidir. 2000-ci ilin dövlət büdcəsinin mühüm hissəsi neftin xarici bazarda satışında əldə ediləcək gəlir hesabına formalaşdıran ölkədə qırmızı xətt kimi 1 bareli 18-dollar ekvivalentində nəzərdə tutulmuşdur. Bundan yuxarı hədd isə büdcə kəsrinin ödənişinə yönəldilməlidir. Azərbaycanda da anoloji vəziyyət mövcuddur. Burada da büdcə hesabında neftin 1 bareli 18 dollar nəzərdə tutulduğu qeyd olunur. Elə istehsalçı ölkələr vardır ki, onların neft tələbləri üzrə büdcə dayaqları daha aşağı həddə əsaslanır. Küveytdə bu 5 dollar təşkil edir. Lakin ölkədə neftin bu keyfiyyəti ciddi nəzərə alaraq büdcəni neftin iradəsinə müştərək etməmişdir. Büdcəni neftə əsaslandıranların aqibəti məlumdur. Hollandiyadakı məşhur sindrom buna parlaq bir nümunədir. Məhz bu reallıq ölkədə təsərrüfatın geniş diversifikasiyasının aparılmasını milli məhsul istehsalının çeşidinin, yeni istehsal-xidmət sahələrinin açılışının genişləndirilməsini zəruri edir. Bu strategiya ilə büdcəni neft yükündən müəyyən qədər xilas etmək mümkündür.

Sovetlər İttifaqında qiymət məsələsində aparılan siyasətə görə neftin qiyməti ilə istehsal xərcləri arasında uyğunsuzluq var idi. Böyük dövlətin iqtisadi dirçəlişi, stabil inkişafı neft faktoruna istinad edilirdi. Bazara çıxarılan neft əsasən daxili sosial-iqtisadi problemlərin həllinə yönəlirdi. Mövcud proses hasilat templərinə təsir edir, neftqazçıxarma müəssisələri qeyri-rentabelli planlar əsasında fəaliyyət göstərirdilər. Belə halların artıq tarixə qovuşduğunu söyləmək hələ tezdir. Qurudakı neft kompleksində anoloji vəziyyət müəyyən özəllikləri ilə hələ də qalmaqda davam edir. «Azneft» İstehsalat Birliyinin sələfi olan QNQCİB-də əsaslı bazar mexanizmləri qurulmadığından burada istismar xərcləri orta dünya qiymətlərindən o qədər də fərqlənmir.

Respublikamızda müstəqillik əldə etdikdən sonra neftin qiyməti istehsal xərcləri məsələsi yeni xarakter almışdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid sahədə əsaslı dəyişikliklərin və islahatların aparılmasını tələb edirdi. Strateji proqramlarda təcəssüm olmayan, radikal tədbirlər istehsal xərclərində ciddi əksini taparaq qiymətlərin müqayisə edilməz yüksək artması ilə nəticələnmiş, istehsalın aşağı düşməsi ilə qiymətlərin sürətli artımı arasında kəskinləşən fərq isə sənaye məhsulunun qənaətbəxş olmayan mübadiləsi şəraitində qiymətin ölçüyə gəlməz artımına şərait yaratmışdır. Respublika iqtisadiyyatının digər sahələri ilə sıx əlaqədar olan neft sənayesində qiymətlərin sürətli artımı məhsulun keyfiyyətinin o qədər də yüksək olması ilə fərqlənməyən digər sənaye sahələrinin vəziyyətini xeyli pisləşdirdi. Hasilatı sabitləşdirmək, onun azalmasının qarşısını almaq üçün isə küllü miqdarda vəsait tələb olunurdu. 1997-1998-ci illərdə dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatında ciddi əks olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dövlətlər belə halları qabaqcadan nəzərə alaraq təhlükəsizlik indikatorları işləyib hazırlayırlar.

Enerji faktoru ölkənin təhlükəsizliyinin, sosial rifah halının məhək daşını təşkil edir. 1970-ci illərdəki antiamerika istərisi vaxtı ərəb dövlətləri müharibədən sonrakı dövrdə bu yataqların işlənməsində iştirak etmiş iri Qərb kompaniyalarını ərazilərindən qovaraq öz neft şirkətlərini milliləşdirmişlər. Buna cavab olaraq böyük şirkətlər coğrafi uzaq, korrupsiya, səfalət, zorakılığın geniş yayıldığı siyasi sabit olmayan yeni neft ehtiyatlarına malik ölkələr-Nigeriya, Anqola, İndoneziya, Kolumbiyaya, 1980-ci illərdə isə Rusiya, Azərbaycan, Qazaxstan, Türkmənistan meyl etdilər. Bununla belə, indi dünyada neftin alternativləri axtarışı digər enerjidaşıyıcılarından faydalanmaq meyli sürət alır. Karbohidrogenlərin karbohidratlarla əvəz edilməsi etanolun imkanlarında təcəssüm olunur. Burada xərclər ölçüsü hələ ki etanolun neftlə rəqabətinə mülayimlik

gətirmir. Bitumlaşmış qumdaşı, ağır neft, qaz-hidrat ehtiyatları rentabelliği təmin edəcək texnoloji ixtiraları soraqlayır. Bütün bunların müqabilində neft öz qüdrətini saxlamaqda davam edir. Xəzərin, xüsusən Qazaxıstan şelfində ehtiyatlarının miqyası dəqiqləşdikcə, regionun daha nəhəng enerji mənbəyinə ikinci Fars körfəzinə çevrilməsi ehtimalı artacaqdır. Bu isə neftin imkanlarının hələ də 50-60 il güclü templərlə davam edəcəyini göstərir. İraqdakı rejimin dəyişilməsi neft bazarını dahada ucuzlaşdıracaqdır. Bu arada nüvə enerjisi, günəş radiasiyası, termal, külək enerjisindən istifadə də yaxın-uzaq perspektivdə yeni bazar reallıqları gətirəcəkdir. Çernobıl AES-də baş verən qəza nüvə enerjisindən istifadəni qismən arxaya atsa da, 1990-cı illərin sonunda bu istiqamətdə yeni inkişaf müşayiət olunur. Hətta yüksək seysmik zonada yerləşən Türkiyə də AES-tikintisini, ictimaiyyətin narazılığına baxmayaraq həyata keçirmək niyyətindədir.

Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlikdən verilən məlumata görə, 1999-cu ildə 436 atom elektrostansiyası istismar olunub və enerji sisteminə Fransada, Hindistanda, Koreyada və Slovakiyada ümumi gərginliyi 2700 m/Vt olan 4 AES qoşulub. Məlumat üçün qeyd edək ki, elektrik enerjisinin istehsal olunmasında atom standartlarından istifadə edən ölkələr sırasına Fransa 75%, Litva 73,1%, Belçika 57,7%, Bolqarıstan 47,1%, Slovakiya 47%, İsveçrə 46,8%, Ukrayna 43,8% və Ermənistan 36,4% aiddir.

Təhlil materialları belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, dünya neft bazarı yeni əsrin ortalarındanak dinamik inkişafda qalacaq, neftin qiyməti məsələsi dövləti mənafehlərin, iqtisadi təhlükəsizlik aspektinin ən mühüm komponenti olacaqdır.

1.5. İstehsalçı ölkələrdə energetik siyasət və postneft stratiyası

İqtisadi təhlükəsizlik hər hansı bir ölkənin müstəqilliyini, davamlı inkişafını təmin edən mühüm amildir. İqtisadi

təhlükəsizlik şəbəkəsi özü də digər təhlükəsizlik atributlarından ehtiva olunur. Bu aspektlər, ölkənin energetik təhlükəsizliyində daha ciddi məna daşıyır. Energetik təhlükəsizliyi şərtləndirən prinsip isə bu və ya digər ölkənin neft strategiyasında təsbit olunur. Müasir mərhələdə hələ ki, neft-qaz resursları energetik ehtiyatların mərkəzində durur. Neft ehtiyatlarına malik olub-olmamasından asılı olmayaraq hər bir dövlət iqtisadiyyatının məhz bu amilə istinadən formalaşdırır. Ehtiyatlar amili hər bir ölkənin inkişafında müəyyən izlər qoyur. Lakin ehtiyatların planetimizdə qeyri-bərabər paylanması ölkələrin inkişafında fərdi təsirlərə malikdir. Təbiət bəzi ölkələr elə nəhəng ehtiyatlar bəxş etmişdir ki, onların miqyası neçə-neçə digər nəhəng ölkələrin ümumi potensialından xeyli çoxdur. Bu xüsusda Vətənimiz-Azərbaycan da əlverişli mövqedə dayanır. Bir cəhəti nəzər almaq lazımdır ki, ehtiyatların dəyişkənliyi də sonludur. Əksər ölkələrdə artıq axtarış-kəşfiyyat işlərinə xeyli sərmayə qoyulmuş, ehtiyatların parametri dəqiqləşdirilmişdir. Bu istiqamətdə intensiv işlər davam etdikdədir.

Yaxın və Orta şərq regionu təbii ehtiyatların super nəhəngliyi, neft jarqonunda «fil» yataqları ilə fərqlənir. Bu məlum həqiqətdir. Regionu təmsil edən ölkələrdə hər hansı bir xoşagəlməz vəziyyət istehlakçı dövlətləri çətin vəziyyətə salır, onların energetik təhlükəsizliyində əks olunur. Belə zərbələri dəf etmək üçün neft resursları olmayan inkişaf etmiş ölkələr yeni ərazilərdə kəşfiyyat işlərinə, hasilata böyük investisiyalar yönəldirlər. Geoloji şəraiti, zəngin neftliyi ilə üstün olan Yaxın Şərq regionu Avropanın, Cənub və Şərqi Asiyanın əksər ölkələrinin enerji təminatçısı rolunda çıxış edir.

Böyük nefti ilə seçilən Xəzər hövzəsi dünyada neft ehtiyatlarının yüksək cəm olduğu ərazilərdən sayılır. Elə bu səbəblərdən də neft sərmayədarlarının buraya marağı daha da artmışdır. Bu gerçəklik regionun mərkəzində duran respublikamızı daha da əlverişli mövqeyə çıxarır. Milli neft iqtisadiy-

yatımızın yeni mərhələsində bu resurslardan səmərəli istifadə etmək ehtiyacı genişlənir. Artıq üçüncü ildir ki, «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində ölkəmizdə neft və qaz hasil edilməkdədir. Neft kontraktlarının əhatə etdiyi sahələrdə neftdollarının real axını başlamışdır. İndi neft ehtiyatlarının kapitallaşan hissəsindən səmərəli istifadə etmək vaxtıdır.

Zəngin neft ehtiyatlarına malik olan ölkələr resursların mənimsənilməsindən əldə olunan gəlirin istifadəsində müxtəlif stratejiya qəbul etmişdir. Bunlar içərisində Ərəb ölkələri, Afrika, Avropa, Latin Amerikasına variantları fərqli xüsusiyyətlərlə inkişaflarını reallaşdırmaqdadırlar. Dünya neft ehtiyatlarının əksər hissəsinə nəzarət edən Yaxın Şərq ölkələri hasilat xərclərində də üstünlüklərə malikdirlər. Regionda ayrı-ayrı yataqlarda və ölkələrdə bir ton neftin hasilat xərci iki dollar civarında hesablanır. Monarxiya quruluşu əksəriyyət təşkil edən bu dövlətlərdə neftdən əldə edilən gəlir, həm təkrar istehsal, həm də sosial-iqtisadi inkişafa məsrəf olunur. Uzun müddət iqtisadi hazırlığı zəif olan bu ölkələrdə neft gəlirini geniş təkrar istehsalə yönəltmək imkanları da məhduddur. Dünya neft hasilatında baş verən böhranlar, qiymət fəsadları bu ölkələri konyuktura müvafiq olaraq neft hasil etməklə yanaşı, həm də gəlirlərdən rəşional istifadədə də təcrübə vermişdir. İndi onların yaratdıqları industrial komplekslər, müasir infrastrukturlar Dünya standartlarına uyğunluğu və hətta rəqabət birinciliyi ilə seçilir. Dünyanın bir sıra nəhəng neft şirkətlərinin səhmlər paketində Ərəb neftdolları iştirak edir və o daha çox xaricdə daşınmaz əmlakın alınmasına, servis xidmətinə, yeni innovasiyaların yaradılmasına xərclənir. Region ölkələri həm də qabaqcıl neft kompaniyalarından patent alınmış müasir texnologiyalardan və habelə neft biznesinin marketinqindən də gəlir əldə etmək niyyətini nümayiş etdirirlər.

Neft gəlirindən səmərəli istifadə olunması strateji səviyyə daşıyan bir məsələdir. Neftin milli sərvət aspektini nəzərə alan əksər ölkələr yaxşıca dərk edirlər ki, mövcud ehtiyatlar həm də

gələcək nəsillərin miras payıdır. İqtisadiyyatlarını əsasən neft faktoruna köklənmiş bu dövlətlər ehtiyacların tükənəcəyinə rəğmən yeni nəsə davamlı inkişafı təmin etmək məqsədi ilə yüksək texnologiyalı sənaye komplekslərini, aqrar təsərrüfatları, xidmət sahələrini, böyük kapital mənbəli bankları ərməğan qoymuşlar.

1973-cü ildə ümumi dünya neft böhranından sonra Qərbin inkişaf etmiş dövlətləri neftin qiymətində reqressiyanın qarşısını almaq üçün kompleks tədbirlər həyata keçirdilər. Alternativ enerji mənbələrinə, qənaətedici texnologiyalara diqqətin artırılması neft sərvətlərinin tükənəcəyinə bir işarə oldu. Geoloji axtarış işləri göstərdi ki, regionda neft ehtiyatları yüksək olsa da, sonsuz deyildir. Neft firavanlığının əbədi olmaması faktı qarşısında ilk olaraq Bəhreyn qaldı. Bəhreynin neftlə bağlı taleyi digər neft ixrac edən monarxiyaları postneft epoxasını götür-qoy etməyə tuşladı. Belə reallıq region ölkələrinin neftdən sonra iqtisadiyyatının təminatında uzun müddətli inkişaf konsepsiyasının hazırlığına rəvac verdi. Bu kontekstdə gələcək iqtisadiyyatın formalaşma prosesi region ölkələri üçün əsas üç istiqamətdə təzahür edir:

1. Təsərrüfatın diversifikasiyası;
2. Kapitalın xaricdə uzunmüddətli və möhkəm yerləşdirilməsi üçün miqyaslı maliyyə investisiyon fəaliyyətin reallaşdırılması;
3. Müasir dünyaya uyğunlaşan olunan, intellektual-mədəni mühiti formalaşdıran məşğulluğun əsas sferalarında kadrların yerləşdirilməsi.

Başlanan proses yerli iqtisadiyyatın diversifikasiyasının həm istehsal, həm də qeyri-istehsal sferasını ehtiva edir. Region ölkələri çalışırlar ki, xam neftin və qazın ixracından neft, neft-qaz kimyasının məhsullarının ixracına keçsinlər. Hasil olunan neftin 90%-ni emal edən Küveytin neftayırma zavodları xam neftə nisbətdə daha çox neft məhsullarının ixracından gəlir əldə edirlər. Burada həm də müəyyən qədər yanacaq

ixracını enerjitutumlu məhsullar, o cümlədən əsasən Avstraliyadan gətirilən aliminiumun əridilməsindən alınanlar əvəz edir. İndi neft emalı, neft-kimyası, enerjitutumlu metallurgiya kombinatları Səudiyyə Ərəbistanı, Bəhreyn, Oman və Qatarda daha çox inkişaf tapır. Bununla belə region ölkələri kənd təsərrüfatının inkişafında müvafiq layihələrin gerçəkləşməsinə külli miqdarda pul xərcləyirlər. Səudiyyə Ərəbistanının səhra şəraitinə baxmayaraq özünü taxılla təmin edir və hətta müəyyən qədər də ixrac prosesini həyata keçirir. İndi Küveyt, BƏƏ müxtəlif meyvə-tərəvəz, çiçək ixracatında da üstünlüklərə nail olmuşlar. Turizmin, maliyyə sferasının inkişafından da gəlir əldə edilir. Regionda offşor biznesi də sürətlə inkişaf tapır. Küveyt Britaniyanın, Kanadanın, Yaponiyanın bir çox digər Qərbi Avropa ölkələrinin məşhur və qüdrətli transmilli korporasiyalarının həmsahibi kimi çıxış edir. Onun Qərbi Avropada minlərlə yanacaq doldurma stansiyası, Danimarkada, Hollandiyada və İtaliyada iri neftayırma zavodları, böyük hava limanlarında çoxsaylı avia-yanacaq məntəqələri vardır. Bundan başqa özünün dəniz donanmasında 30-a yaxın tankerə malik olan Küveyt həm də inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində 100 milyard dollardan çox sərmayə qoyuluşuna malikdir. Dünya ölkələri arasında, xüsusən Afrikada neft əsasən avtokratların inhisarındadır. Belə meyl hakim təbəqənin əlində olan neftdollarından səmərəli istifadədə məhdudiyyətlər yaradır. İnhisarlaşmanın möhkəmləndirilməsi azarı hakimiyyətin saxlanılmasında əsas vasitəyə çevrilir.

İqtisadi anlamda Afrika az inkişaf etmiş, sadə təsərrüfat strukturlarına malik sosial göstəriciləri yüksək olmayan bir region təssüratını verir. Dünyəvi mənzərədə Afrikanın təsərrüfat fəaliyyətinin miqyasları yetərli deyildir. Bəşəri qlobal problemlər regionda öz kəskinliyi ilə fərqlənir. Regional meyarlar əsasında işlənmiş nəzəri sistemlər, riyazi modellər, metodik yanaşmalar Afrikanın təsərrüfatına, inkişafına və tədqiqinə yararlı hesab edilmir. Afrika mineral xammal ehtiyat-

larının geoloji kəşfi cəhətdən az tətqiq olunmuş ərazi hesab olunur. Buna baxmayaraq burada kifayət qədər aşkarlanmış ehtiyatlar mövcuddur. Energetik resurslar sferasında neft aparıcı mövqedə durur. Son onilliklərdə Liviyada, Nigeriyada, Əlcəzairdə kəşf edilən iri neft yataqları ümumilikdə 9-10 milyard ton miqdarında hesablanır. Dünya neft hasilatında Afrikanın payı 10% həddindədir və burada hər il 330-350 milyon ton neft hasil edilir. Okeanın o tayında Latın Amerikasında isə bu xüsusda başqa bir mənzərə mövcuddur.

Latın Amerikası mineral xammal ehtiyatlarının praktiki olaraq bütün növləri üzrə təmin olunmuşdur. Kəşf olunmuş yanacaq resursları içərisində neft və qaz əksəriyyət təşkil edir. Burada neft ehtiyatları 18 milyard tondur. İnkişafı təmin etmək marağı region ölkələrinin daha sıx integrasiyada qəbul olunmasına təkan vermişdir. Burada müxtəlif sayda güclü integrasiya regional qrupları vardır. Çox ölkələrdə latifundizm meylləri qalmaqdadır. Əhalinin 40%-dən çoxunu kəstər sənayedə çalışanlar təşkil edir. Təbii ehtiyatlar, tarixən imtiyazlı təbəqələrin əlində olduğundan təsərrüfatı kiçik daxili bazarı və zəif inkişaf etmiş sənayeni xarakterizə edir. Məhz bu faktor regionu daha çox xarici kapital asılılığında qoyur. İnkişaf etmiş ölkələrin, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə birbaşa kapital qoyuluşlarının yarısı bu regionun payına düşür. Əksər ölkələrdə dövlət infrastruktura və iri neft müəssisələrinə nəzarət edir. Latın Amerikası dünyanın ən qədim neft rayonlarından sayılır. XIX əsrin ikinci yarısında Peruda sənaye üsulu ilə neft hasilatına başlamışdır. Bu gün Venesuellada, Meksikada regionun kəşf olunmuş ehtiyatlarının 90%-i cəmləşmişdir. Təkcə bu iki ölkədə hər il 320-340 milyon ton neft istehsal edilir. Qaz hasilatının 80%-i, istehlakın 65%-i Venesuela, Meksika və Argentinanın payına düşür. Bütün bunlara baxmayaraq region ölkələri ABŞ və Yaponiyanın kapital asılılığında qalmaqdadılar.

Qədim neft ölkəsi olan Venesuellada intensiv neft hasi-

latı tarixinin Azərbaycanla mümkün paralelliyi və oxşarlığı vardır. Ölkədə 100 ildən çox neft hasil edilməsinə baxmayaraq böyük iqtisadi tərəqqi əldə olunmamışdır. 1999-cu ildə ölkədə baş vermiş sel, torpaq sürüşmələri ölkənin təsərrüfatına ciddi ziyan vurmuş, zəngin neft potensialı ölkə təbii fəlakətin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün xarici dövlətlərin böyük yardımlarına ehtiyacı olduğunu nümayiş etdirmişdir. Uzun illər dövlətin inhisarında formalaşan neft sənayesi Latın Amerikası ölkələrində yen ədə əsasən dövlətin sərəncamında olaraq qalmaqdadır. Belə meyl neftdən əldə olan gəlirin tam əksəriyyətlə yenidən neftin təkrar istehsalına istiqamətləndirir və korrupsiyanın genişlənməsinə rəvac verir.

Region ölkələrinin xarici borcu son 10-15 il ərzində 2-2,5 dəfə artaraq 60 milyard dolları ötmüşdür. Son onilliklərdə dünya bazarında baş verən qiymət böhranı neft sənayesinin bazar konyukturuna adaptasiyasında özünü göstərir. Təkrar istehsalə yönələn neft strategiyası böhranlı meyllərlə müşayiət olunur. Bu arada Beynəlxalq Valyuta Fondunun lokal böhranı aradan qaldırmaq cəhdləri uğurlu nəticələrə gətirməmişdir. Aparılan terapiya sabitləşməyə rəvac versə də, bu ölkələrin xarici borclarını yüksək həddə qaldırmışdır. Borclar siyahısında dünyada birinci yeri tutan Braziliya və regionun digər ölkələri neftdən əldə etdikləri gəlirləri indi borcların qaytarılmasını sərf edir. Digər tərəfdən region ölkələri milli bazarın ehtiyaclarını təmin etmək üçün neftayırma sahəsində kifayət qədər istehsala malik deyildirlər. Belə ki, Meksikada istehlak olunan neft məhsullarının $\frac{1}{4}$ hissəsi xaricdən idxal olunur.

Neft iqtisadiyyatının Avropa variantında əks meyllər mövcuddur. Burada da neftə dövlətin iqtisadi inkişaf yolu kimi baxılır. Neftdən istifadə də Norveç modeli xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Ərəblərlə müqayisədə norveçlilərin nefti az və xeyli yüksək istehsal xərclidir. Bununla belə ölkənin dünya bazarına yaxın əlverişli mövqeyi vardır. Norveçdə neft Azərbaycan fərqli olaraq ölkənin müstəqil həyatını, iqtisadiy-

yatının formalaşması çağında kəşf edilmişdir. Yəni ölkə iqtisadi inkişaf yolunu qət etdikdə burada neft fontan vurmuşdur. Dünyanın zəngin neft təcrübəsi ölkənin düşünülmüş neft strategiyası aparmağa kökləmiş, ehtiyatlardan səmərəli istifadə bacarığı aşılamişdır. Ölkədə neft strategiyası beynəlxalq bazarın konyukturuna hesablanıb və əldə edilən gəlir iqtisadiyyatın rəqabətədavamlı sahələrinin yaranışına və inkişafına yönəldilmişdir.

Qeyd olunduğu kimi enerji geosiyası aspekti şərtləndirən amil olmaqla, həm də ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən əsas faktordur. Dövlət özünün energetik təhlükəsizliyinin qorunmasında bütün imkanları ilə səfərbər olur. Ölkənin təbii energetik resurslarının mövcudluğundan böyük və kiçikliyindən asılı olmayaraq enerji sabitliyinin təmin edilməsi diqqət mərkəzində durur. Buna görə də neftin ixracından qidalanan ölkələr öz büdcələrini dünya bazarındakı konyuktura, qiymətin enmə və yüksəlişini nəzərə alaraq qururlar. Bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, hələ yüz il öncə neft özünün strateji əhəmiyyətini bəyan etdikdə texnoloji imkanlı böyük dövlətlər ona sahib olmaq istiqamətində böyük rəqabətə çıxdılar. Bu rəqabət bəzən gərginliklərə səbəb olaraq «neft-güc» formulunda döyüş meydanlarında sınaqdan çıxdı. İndi tarixçi alimlərin birmənalı rəyinə görə XX əsrin ikinci çah müharibəsi və digər irili-xırdalı müharibə və münaqişələr yetərli dərəcədə neft amilindən təsirlənmişdir.

Yaşadığımız zamanə bizim üçün keçid dövrü olaraq qalır. Keçid vəziyyəti indiki məqamda digər onlarca ölkələrə də xasdır. Bu dövr ayrı-ayrı ölkələr üçün müxtəlif müddətli ola bilər. Onun ömrünün qısaldılması isə bizim söylərimizdən, strateji planlarımızdan asılıdır. Bizim üçün keçid epoxasının mümkün qədər qısa olması müstəqilliyimizi gücləndirən əsas şərtlərdən biridir.

Respublikamızın beynəlxalq aləmdə neftə istinadən əldə etdiyi mövqeyinin möhkəmləndirilməsi ehtiyatların

uzunmüddətli istismarına əsaslanan siyasətin ardıcıl təmin edilməsindən asılıdır. Yeni yataqlarda müştərək iş birliyi Azərbaycanın payının yüksək tutumu ilə seçilməlidir. Mütəxəssis fikri ondan ibarətdir ki, yataqların işlədilməsində xarici investorların payı 50%-lik baryeri aşmamalıdır. Belə istiqamət Yaxın Şərq ölkələrinin, Norveçin neft siyasətinin aparıcı xəttini təşkil edir. Hətta bu dövlətlərdə xarici müştərək fəaliyyətdə yerli tərəfin iştirak payının yarıdan aşağı olması qanunla qadağan edilir. Respublikamızda bağlanan kontraktlar üzrə Azərbaycan tərəfinin orta payı ümumi həcmnin $\frac{1}{3}$ -dən kiçikdir. Bunlar azmış kimi bəzi kontrakt sahələrində yenidən təşkil olunma prosesində Azərbaycanın payının payı azalmağa meyl edir. Respublika prezidenti H.Ə.Əliyev cənablarının neft strategiyasında ardıcıl söyləri nəticəsində ölkəmizdə müvafiq neft fondunun yaradılması haqqında fərman vermişdir. Fərmana əsasən Azərbaycana çatacaq mənfəət neftinin və qazının satışından əldə edilən gəlirlər, bonus ödənişləri, xarici şirkətlərlə imzalanmış müqavilələr çərçivəsində dövlət əmlakından istifadə üçün icarə haqqı, 2001-ci ildən başlayaraq akrhesabı ödənişləri, xarici şirkətlərlə bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq Azərbaycan tərəfinə verilən aktivlərin satışından, fondun fəaliyyətindən və başqa daxilolmalardan əldə edilən valyuta vəsaiti müvafiq fond da cəmləşməlidir. BVF-in təmsilçiləri neft fondunun yaradılmasında həm beynəlxalq təcrübəni, həm də regionun xüsusiyyətlərini ön plana çəkirlər. Neft gəlirlərini daha çox xarici banklarda və ya neft fondunun avuarlarında saxlanılmasını məqsədmüvafiq bilən BVF Azərbaycanda yüksəlişin təmin edilməsində fondun missiyasının əhəmiyyətli olacağını qeyd edir. Digər tərəfdən neft fondunun yaradılmasında BVF-in tələbi heç də Azərbaycanın, yüksək iqtisadi potensiallı ölkəyə çevrilməsini nəzərdə tutmur. Təcrübə göstərir ki, BVF-nin dirçəliş hərəkəti heç bir ölkəyə səadət bəxş etməmişdir. Azərbaycanda neft fondundan istifadə məsələsində əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, milli

sahibkarlığın inkişafı, əsas yerlərdən birini təşkil edir. Beynəlxalq maliyyə institutlarının təmsilçiləri öz ölkələrinin maraqlarına uyğun olaraq Azərbaycanın xammal ölkəsi və satış bazarı kimi qalmasında maraqlıdır. Odur ki, neft fondunda toplanacaq vəsaitin səmərəli istifadə olunması təmin edilməlidir. Məlumdur ki, bağlanan neft kontraktlarına əsasən Azərbaycana 1994-cü ildə 180 mln., 1995-ci ildə 175,3 mln., 1996-cı ildə 36,6 mln., 1997-ci ildə 64,2 mln., 1998-ci ildə 74,7 mln., 1999-cü ildə isə 30 mln. ABŞ dolları həcmində, ümumi məbləği 560 mln. dollardan çox bonus şəklində pul vəsaiti daxil olmuşdur. Bununla belə, «Azəri-Çıraq-Günəşli» yatağının işlənilməsindən də ilk gəlirlər Azərbaycanın hesabına çatmışdır. Gələcəkdə Azərbaycandakı ehtiyatların mənimsənilməsində əldə olunacaq gəlirin miqyası artacaqdır. Bütün bunlar isə əsas maddi milli sərvətimiz olan neft və qaz resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasını şərtləndirir. Müvafiq fondlar bir çox ölkələrdə inkişaf tapsa da, əksər məmləkətlər iqtisadi gerilikdə qalmaqda davam edir.

Mineral resurslar, xüsusən neft kimi təbii sərvətlər bəxtiyarlığı tam ifadə etmir. ABŞ, Kanada, Norveç öz təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadə edərək, ümumi sənaye inkişafının formalaşmasını təmin etsələr də, digər ölkələrdə təbii sərvətlər korrupsioner hökumətlərin, hərbi rejimlərin möhkəmləşdirilməsi mənbəyinə çevrilmiş, yaxud da üçüncü tərəfə verilərək mükafatlaşmaya xidmət etmişdir. Nağıllardakı zənginliyə bənzər faydalı qazıntılar bir çox ölkələrdə insani və fiziki kapitalın transformasiyasına səfərbər edə bilməyərək tamahkar hakimlərin şəxsi mənfəət və hakimiyyət quruluşunun möhkəmləndirilməsinə xidmət etmişdir.

D.Yergin⁴ hesab edir ki, sənaye üsullu neft hasilatı XIX əsrin 2-ci yarısında təşəkkül tapsa da o məhz XX əsrin simasını

⁴ Дениел Ергин. «Добыча» Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. М.: Издательство «Денево». 1999. сәh 15-17.

dəyişən əsaslı amil olmuşdur. Onun fikrincə, neft tarixi inkişafını 3 mühüm problemin fonunda tapır:

1. Kapitalizmin, müasir biznesin yüksəliş və inkişafında;
2. Neftin əmtəə kimi milli strategiya, hakimiyyət və dünya siyasəti ilə bağlılığında;
3. dünyanın «Karbonhidrogen cəmiyyəti»nə və antropoloqların dilində bizim «karbonhidrogen insanları»na çevrilişimizdə.

Aparılan müqayisəli təhlili yekunlaşdıraraq qeyd etməliyik ki, təbiətin bizə bəxş etdiyi bu əvəzsiz sərvətdən yetərincə istifadə olunmalı, çıxarılan neftin gəlirinin əksər hissəsini təkrar istehsal, yığım fondlarına yönəltməklə fasiləsiz davamlı inkişafı təmin etməliyik. Neftdən əldə edilən gəlir üstün texnologiyalara əsaslanan rəqabətə davamlı istehsal sahələrinin yaradılmasına yönəldilməli, xarici bazarların fəth edilməsində qüdrətini nümayiş etdirməlidir. Aparılan uğurlu siyasət gələcək nəsillərin işgüzarlıq fəaliyyətində əsas faktora çevrilərək davamlı inkişafı stimullaşdıracaqdır. Müəyyən zaman kəsiyindən sonra biz də postneft erasına daxil olacağıq. Yeni erada yenə də xalqın əzmkarlığı, iqtisadi fəallığı, təfəkkürü ön mövqedə dayansa da maddi resurslarsız keçinmək çətin olacaqdır. Yeni resursları isə indidən kapitallaşmağa doğru irəliləyən neft-neft-qaz sərvətlərimiz təmin edəcəkdir.

II FƏSİL

KOMPLEKSDƏ DAVAMLI INKIŞAFIN TƏMIN EDİLMƏSİNİN İQTİSADI ASPEKTLƏRİ

2.1. Neft-qaz sənayesində iqtisadi islahatların dərinləşməsi və təkmilləşməsinin aktual problemləri

Neftqazçıxarma sənayesində 1990-cı illərdən start götürən islahatlar prosesi köklü dəyişikliklərə məruz qalacaq yeni mərhələyə qədəm qoyur. Respublika prezidenti H.Ə.Əliyev tərəfindən əsası qoyulan neft strategiyasının uğurlu nəticələri bu gün daha geniş spektrdə təcəssüm olunur. «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində hasil ediləcək neftin illik parametrləri çox keçməyəcək ki, 10 milyon tonluq xətti aşacaqdır. Azərbaycan Xəzərin enerji resurslarının Avropa bazarlarına çıxarılacağı ən mühüm əraziyə, gerçəkləşən böyük İpək Yolu aspektində isə həm də bütün Xəzərhövzsəsi regionunun tranzit məkanına çevriləcəkdir. Bütün bu əlamətdar hadisələr bizi heç də Azərbaycan nefti ilə bağlı problemlərin həllində bütün detalların mühərrikə pərçimləndiyi ovqata köklənməməlidir. Şübhəsiz ki, burada islahatlar prosesi dərinləşməli, təkmilləşməli davamlı xarakter daşımalıdır. Bununla belə, biz yeni yataqlarda xarici investorlarla iş birliyi qurduğumuz zaman köhnə istismar sahələrində də hasilatın sabitliyinin və artırılmasının təmin olunmasının xiffətini çəkməliyik. İslahatlar nəyə gətirilməlidir? Bu yalnız adaptasiyadır mı? Məntiqi nəticə nədən ibarət olacaqdır?

Bizim fikrimizcə, neft sənayesində islahatların dərinləşməsi aşağıdakı nəticələri ifadə etməlidir:

- ❖ səmərəliyin və rentabelliyn artırılmasını;
- ❖ servis xidmətinin genişləndirilməsi, yaxşılaşdırılması və yeni standartlı iş yerlərinin açılışını;
- ❖ kadr-təlim strategiyasının gücləndirilməsini;

- ❖ maliyyə sabitliyinin təminatını;
- ❖ integrasiya, rəqabətin gücləndirilməsi və infrastrukturun yeniləşməsinə;
- ❖ elmi texniki nəaliyyətlərin müntəzəm və geniş tətbiqini;
- ❖ sosial təminatın yaxşılaşmasını və yüksəlişi təmin edən digər adekvat iqtisadi tədbirlərin reallaşmasını;
- ❖ təsərrüfat subyektlərinin manevr və transformasiya qabiliyyətinin artırılmasını.

Bazar iqtisadiyyatının prinsipləri neftqazçıxarma müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinə bilavasitə təsir edir. Bu təsirin az itkilərlə başa gəlməsi üçün isə sahədə iqtisadi islahatların aparılması hər bir istiqamət üzrə müəyyənəldirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, neft sənayemiz həm güclü istehsal və həm də müvafiq sosial infraquruktura malikdir. Bununla belə, istehsalının səmərəliliyinin artırılması üçün burada güclü maddi-texniki, təchizat nəqliyyat, servis və digər sektorlarının paralel inkişafı da tələb olunur. Bu sahələrin hər birində iqtisadi islahatların özünəməxsus xüsusiyyətləri, prioritetləri vardır. Kompleksdə əvvəllər aparılmış islahatlar prosesi əsaslı, programlı, ardıcıl olmamış, xaotik səciyyə daşmışdır. Təşəbbüslərin dəstəklənməməsi, konkret islahat konsensiyasının, olmaması, islahatların sürətli inkişafını təmin edə bilməmişdir. Bəlli haldır ki, milli neft sənayesində islahatlar prosesi qurudakı yataqların işlənməsində müştərək müəssisələrin təşkilindən başlanğıc almışdır. Sahədə belə müəssisələrin sayı ilbəl artmaqdadır. İndi «Muradxanlı», «Cəfərli», «Zərdab», «Kürsəngi-Qarabağlı»i Kəlaməddin-Mişobdağ» kimi qurudakı yataqların işlənməsi daha iri sərmayələr obyektinə çevrilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müştərək fəaliyyətdə pay bölgüsündən asılı olmayaraq iki tərəf iştirak edir. Paradoksal vəziyyət ondan ibarətdir ki, pay bölgüsündə iştirak edən xarici firmalar yerli neftqazçıxarma müəssisələrinə nisbətdə özəl statusda daha

geniş imkanlara malikdirlər. Digər bir amil isə milli neft iqtisadiyyatını konseptual ifadə edən qanunlar şəbəkəsinin hələ də tam işlənib hazırlanmaması ilə bağlıdır. Belə ki, yeni neft sənayesi uzun müddətdir ki, «Neft haqqında» qanununun mövcudsuzluğu ucbatından xarici investorların fəal iştirakı ilə formalaşmaqdadır. Yerli mütəxəssislər müştərək prosesə maddəli işçilər kimi cəlb edilir, ənənəvi neftçixarma müəssisələri isə köhnə rejimdə işi davam etdirirlər. Səlahiyyət imkanları və maliyyə potensialı geniş olan xarici sərmayədarlar isə daha çevik maneərlər edərək təşəbbüsü ələ alır, rəqabət üstünlüyü qazanırlar.

Neft sənayesində bazar iqtisadiyyatına uyğun struktur dəyişiklikləri dərinləşmədə və genişlənməkdədir. Müasir şəraitdə dövlətin neft sənayesinə müdaxiləsi mülayimləşməyə doğru istiqamət alır. Bəlli haldır ki, yataqların «apstrim» (*axtarış, kəşfiyyat və istismar*) mərhələsində dövlətin tənzimləyici rolu mühümdür. Lakin sonrakı neftin nəqli, toplanması və satışı mərhələsində, xüsusən də bazar mexanizmi özünü tənzimləməyə qadir sferada dövlətin müdaxiləsi zəifləməyə meyllidir. Neftqazçıxarma müəssisələrinin real bazar subyektinə çevrilməsi perspektivində səhmləşmə, «şaqli integrasiya» şirkətlərin yaranması islahatların yeni mərhələsində məqsədəuyğun hal kimi qiymətləndirilə bilər. Bununla belə, inkişaf etmiş bazar mexanizminin yaradılmasında müəyyən vacib metodiki və praktiki məsələlərin həlli də mühümdür. Burada yeni bazar infrastrukturunun, azad rəqabət mühitinin formalaşdırılması, səmərəli müqavilə şəbəkəsinin genişləndirilməsi, neft-qaz kompleksinin ayrı-ayrı sahələri üzrə müvafiq istehsal xərcləri standartlarının işlənməsi, vergi prosesinin təkmilləşdirilməsi və sair bu kimi tədbirlər əhəmiyyətlidir. Daha vacib problem isə müasir, çevik maliyyə mexanizmi, menecmenti şəbəkəsinin ərəsəyə gətirilməsidir. Eyni zamanda burada dövlətlə müəssisələr arasında partnyorluq münasibətlərini ehtiva edən

şəraitin yaradılması reallaşmalı, onun inzibatçılıq xüsusiyyətli münasibətlərdən üstünlüyü qiymətləndirilməlidir.

Sovetlər İttifaqının dağıldığı ərəfədə neft hasilatında sürətlənən enmə prosesinin qarşısının alınmasına çoxlu cəhdlər edilirdi. Avadanlıq və qurğuların köhnəlməsi, təhcizatın pisləşməsi, maliyyə imkanlarının sarsılması həqiqətdə neft generallarını çətin vəziyyətə salmışdı. Dərinləşən böhranın qarşısını almaq üçün vəsait çatışmırdı. Bu arada strateqlər investisiya resurslarını ittifaqın sərhədlərindən kənarda axtarmağa üstünlük verirdilər. İlk təşəbbüslər xarici kapitalın iştirakı əsasında NQÇİ-lərdə müştərək fəaliyyətin təşkili ilə nəticələndi. Respublikamızın neftqazçıxarma kompleksində ilk müştərək müəssisə olan «Azəropetroyl»un da əsası məhz Sovetlər İttifaqının mövcudluğu zamanı qoyuldu. Quruda NQÇİB-də indi 6 belə neftqazçıxarma müəssisəsi hasilatı davam etdirir. Bu müəssisələrin səmərəli fəaliyyəti haqqında fikirlər mübahisəlidir. Çünki ötən 10 il ərzində bu müəssisələrdə strateji planda əsaslı islahatlar aparılmamışdır. Rusiyadakı analoji müəssisələr isə artıq bir neçə ildir ki, yeni statusa-səhmdar cəmiyyət formasına transformasiya olmuşlar. Məhz bu istiqamət həmin müəssisələrin iqtisadi-maliyyə manevrliyini artırmış, səmərəliliyin yüksəlişinə rəvac vermişdir. Lakin bunun əksinə olaraq Azərbaycanda müştərək müəssisələrin fəaliyyətində səmərəlilik aspektində «prodakşn-şerninq» modelinə keçidə rəğbət bəslənilir. Aydınır ki, Rusiya modeli daha çox özəl xarakter daşıyır. Üstün cəhətləri ilə fərqlənən müvafiq modelin fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, tamamilə bazar strukturuna əsaslanan səhmdar cəmiyyətdə tərəflər geniş təmsil olunmaqları ilə yanaşı, həm də çox özəl mənafeləri və ciddi müştərək məsuliyyəti ifadə edirlər. Risk dərəcəsi mülayim, mənfəət əldə etmək şansı isə yetərincə güclüdür. Yüzdilliklərin sınağından çıxmış səhmləşmə strategiyası real bazar ölkələrində iqtisadi inkişafa təsir edən mühüm faktorlardan sayılır və iqtisadiyyatın təməli yetərli

dərəcədə bu formulaya əsaslanır. Azərbaycanda bu mütərəqqi sistemə keçid zənnimizcə daha çox subyektiv amillərin təsirilə baş verir. İqtisadiyyatın böyük hissəsini mümkün qədər dövlətin nəzarətində saxlanması meyli solçu təmayüllü, konservativ fikirliləri müvafiq addımlar atmağa maraqlı etmir. Qloballaşmanın və inteqrasiyanın genişləndiyi məqamda gəc- tez perspektivsiz mühafizəkarlıq, fərdiyyətçilik özünə qapılma iflasa uğrayacaq, səhmləşmə daha çox inkişaf tapacaqdır. Bu sahədə prezident H.Əliyevin qətiyyətli addımları, xüsusən də qiymətli kağızlar üzrə dövlət komitəsinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında məlum fərmanı respublikada müvafiq bazarın tam formalaşmasını sürətləndiriləcək, səhmləşmə yeni gerçəkliklərdə təmin olunacaqdır.

İslahatların dərinləşməsi və təkmilləşdirilməsində hüquqi bazanın yeniləşməsi və genişlənməsi də mühüm şərtidir. Analitik şəbəkənin genişliyində təhlil və müşahidələr bir daha əsas verir ki, islahatlar prosesində işin təşkilati aspektlərinə diqqət artırılmalıdır. Bir vacib xüsusiyyət nəzərə alınmalıdır ki, neft sektorunda iqtisadi islahatların reallaşmasını ləngidən başlıca səbəb sahə üçün tələb olunan əsaslı maliyyə vəsaitinin çatışmazlığı problemidir. Problemin həlli isə kompleksin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yenidən qurulmasını, geniş iqtisadi islahatların aparılmasını tələb edir. Azərbaycan respublikası klassik neft ölkəsi olduğundan burada mövcud istehsal, elmi təcrübə ilkin meyarların təməlinə dayanmış, mövcud potensial sonrakı inkişafın da indikatoru olmuşdur. Respublikamızda formalaşan ənənəvi neftçilər ordusu bütün dövriyyəni əhatə edən kadrlar şəbəkəsinin özəyini təşkil etmişdir. Məhz Azərbaycan neftçisinin ənənəvi qüdrəti planetin $\frac{1}{6}$ hissəsini əhatə edən məmləkətdə müvafiq sahədə daim yeni innovasiyalara adaptasiyada liderlik edənlər sırasında olmuşdur. Aqonik vəziyyətdə olan qüdrətli dövlətdə durğunluq vəziyyətindən, böhrandan çıxışda tədbirlər çəlməyi rəngarəng və mübahisəli idi. Kooperativ hərəkəti, fermer təsərrüfatı,

servisdə kiçik müəssisələr şəbəkəsi, daha geniş miqyasda dirçəliş üçün «500 gün»lər strategiyası əməli nəticələrlə səciyyəvi olmadı. Müxtəlif məqamlarda Azərbaycan neft sənayesində peşəkar neftçilər sahənin reabilitasiyasında yeni təşəbbüslərlə çıxış etdilər. Köhnə yataqlarda azdebitli quyularda istehsalın artmasında icarə meyarlı addımlara cəhd etdilər. Yüz il öncə mövcud olmuş uğurlu metodlar yeni situasiyada görünməyə başladı.

Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycanda ötən əsrdə neft sənayesinin inkişafının detanatoru iltizam sisteminin ləğvi prosesi olmuşdur. XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq neftin istismarında əsas hərəkətverici qüvvəyə çevrilən sahibkarların əldə etdiyi nəaliyyətlər bütün neft salnaməsində möhtəşəm izlər qoymuşdur. Sona yetən yüz illikdə elmi nəaliyyətlərin ən ali təltifi Nobel mükafatı öz kapital mənbəyini əsaslı dərəcədə Azərbaycan neftindən qaynaqlandırmışdır. Genetik və irsi xüsusiyyətlər tənəzzül məqamında yenidən Azərbaycan neftçisinin yeni təşəbbüslərə sövq etmişdir. Belə ki, işgüzar mütəxəssislər Azərbaycan neft sənayesinin ənənəvi üsullarla dirçəltməyi qarşıya qoymuşlar. Sərt planlaşdırma sisteminə neft sənayesini müvafiq üsullarla dirçəlişinin reallaşması imkanı geniş olmamışdır. Məqsədin mahiyyəti azdebitli, təchizat problemlili, rentabellik səviyyəsi aşağı olan quyuları şəxsi əllərə verilməsindən ibarət olmuşdur. Müvafiq qanunvericilik bazasının tam formalaşmaması, bürokratik mənəələr belə təşəbbüslərin qiymətləndirməsində öz mənfi təsirini göstərmişdir. Çox illər ötsə də, belə təşəbbüslər qiyməti əhəmiyyətini itirməmiş yeni reallıqlar kontekstində müvafiq ideyaların həyata keçirilməsində daha aktual xarakter almışdır. Bizim fikrimizcə, indiki situasiyada da hasilatın artımını təmin etmək məqsədi ilə köhnə quru və dəniz yataqlarında lisenziya və konsessiya üsuluna, o cümlədən səhmləşmə və özəlləşmə strategiyasının reallaşmasına qapılar geniş açılmalıdır. Fikrimizcə, yeni reallıqlar islahatların indiki mərhələsində

aşağıdakı tədbirlər toplusunu nəzərdən keçirməyə köklənməlidir:

- sahədə yeni iqtisadi-hüquqi münasibətləri təmin edən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi;
- konsensiya və lisenziya sisteminə, səhmləşmə və özəlləşdirmə strategiyasına keçidin tam formalaşması;
- rentabelliği təmin edən, riskləri azaldan vergi prosesinin təkmilləşdirilməsi;
- istehsalın yenidən strukturlaşdırılması diversifikasiyası;
- investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması;
- iqtisadi mexanizmlərlə tənzimlənən, müəyyən dərəcə şaquli integrasiya olunan idarəetmə şəbəkənin yaradılması.

Bununla belə qeyd olunmalıdır ki, sahədə fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərin hüquq və vəzifələrini reqlamentləşdirən qanunvericilik aktlarının qəbulu əvvəllər qeyri-müəyyən, mübahisə obyektinə olan prinsipial məsələlərin legitimləşdirilməsini təmin edə bilər. Neft sektorunda qanunvericilik şəbəkəsi bütün istehsal tsiklini-axtəriş işlərindən yanacaq doldurma məntəqələrinə qədər prosesləri əhatə etməlidir. Sahədə kontrakt sisteminin səmərəliliyini aydınlaşdırmaq üçün nəzəri akseptlərlə yanaşı, həm də təsərrüfat subyektlərində pilot müəssisələrinin təşkili digər layihələrin gerçəkləşməsi nəzərdə tutula bilər.

Layihə bir eksperimentdir. İslahatçılar isə onu gerçəkləşdirməyə həmişə məmnundular. Kontrakt sistemində üstün tərəf və əsas iştirakçı kimi kollektivlər, yerli mütəxəssislər, banklar və milli sahibkarlara istinad daha çox milli məqsədləri ifadə edir. Bu prosesdə dünya təcrübəsinə əsaslanan, lakin daha çox sahənin xüsusiyyətləri, milli-regional ovqat, hazırlıq səviyyəsi, keçid dövrünün prinsipial tələbləri

kimi kateqoriyaların üstün cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Bir sıra dövlətlər, o cümlədən beynəlxalq energetika assosiasiyasının üzvləri neft-qaz yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsində lisenziya və konsessiya üsulundan istifadəyə üstünlük verirlər. İstehsalçı dövlətlərdə hakimiyyət orqanları həm də yataqların işlənməsində strateji maraqları ifadə edərək iqtisadi renta strategiyasına müvafiq tənzimləmə işini həyata keçirirlər. Bu da konsessiya prosesinə müsbət təsir göstərir. Respublikamızda neft sənayesində iqtisadi inkişafı ləngidən amillər arasında daha çox inzibati idarəetmə sisteminin qeyri-səmərəliliyi, texniki-iqtisadi şəraitin pisləşməsi, təhcizatda destruktiv pozucu meyillərin artması, ixtisaslı kadrların maddi və mənəvi stimullaşdırılmaması, istismar templərinin yüksək səviyyəsi və sair nəzərə çarpır. Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu bütün kompleksdə bazar prinsiplərinin tam bərqərar edən mexanizmlər həll edə bilər. Vahid bazar mexanizminin təşkili, biznes sferasında mütərəqqi qərarların qəbul edilməsi, mülkiyyətçinin hüquqlarının müdafiəsi, iqtisadi artımı təmin edən düşünülmüş vergi, kredit siyasəti sahənin inkişafına, təsir göstərəcəkdir. Belə yanaşma heç şübhəsiz ki, səmərəliliyin yüksəlməsinə xidmət edir. Buna görə də sahədə davamlı inkişafın təmin edilməsində müəyyən əlahəddəlik də istisna deyil. Xüsusi diqqət obyektinə isə məhsulun bölgüsü üzrə sazişlər prinsipinin müəyyən edilməsindədir. Neft-qaz biznesində əməkdaşlığın yeni formalarının tətbiqi zamanı yetişmişdir. Bütün kompleksdə hasilatı və istehsalı sabitləşdirən, dirçəlişi təmin edən idarəetmə sistemini təkmilləşdirən proqramlar işlənilib hazırlanmalı və mərhələ-mərhələ həyata keçirilməlidir. Operativ qaydada müəyyən olunmalıdır ki, daxili imkanlar hesabına hansı sahələrin sürətli inkişafı imkanı yüksəkdir.

İstehsalın səmərəliliyi həmişə mühüm olmuş və o bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Müasir şəraitdə istehsalın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas göstəriciləri mənfəət,

investisiyaların istismarının son nəticəliliyi, kommersiya marjası, məhsulun rentabelliği və istehsalla satışı xarakterizə edən digər parametrlərlə xarakterizə olunur. Bu göstəricilər də özü-özlüyündə əsas vəsaitlərin dövrliliyi, fondverimi, fondtutumu, əmək məhsuldarlığı enerji və xammal tutumundan asılıdır. İndiki şəraitdə son nəticədə maliyyə amillərinin təsiri də mühümdür. Buraya bütün aktivlərin verimi, debitor borclarının dövrliliyi, müəssisənin likvidliyi, iflas dərəcəsi xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbəti və sair daxildir. Bütün bunlar bir daha belə bir qənaətə əsas verir ki, müasir mərhələdə müəssisənin səmərəli fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi əsaslı dərəcədə maliyyə vəziyyəti ilə bağlıdır. Son zamanlar müəssisəsinin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən iqtisadi, ictimai-siyasi və texniki amillərin nüfuz sferası dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Məlumdur ki, energetik sektor daha çox təsir obyektidir. Burada istehsalın təşkili və məhsulun satışı prosesi müəyyən dərəcədə rəqiblərin imkanlarının öyrənilməsi, qiymət siyasətinin təminatı satışı stimullaşdıran reklam şəbəkəsini əhatə edən marketinq proqramlarından da asılıdır. Bununla belə müvafiq proqramlar nəzərdə keçirilən prinsipləri də özündə ehtiva etməlidir.

Neft sənayesində iqtisadi islahatların strategiyasında indiki keçid mərhələsində mühüm istiqamətlərdən biri də məşğulluqla bağlı problemlərdir. Uzun illər kompleksdə hasilatda və istehsalda-enmə müşahidə olunmuş, əmək məhsuldarlığı dəfələrlə aşağı düşmüş və müvafiq olaraq işçi qüvvəsinə tələb də azalmışdır. Bu problem yaxın illərdə neft sənayesində iqtisadi islahatların çətin və mürəkkəb, daha çox sosial əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərdən biri olacaqdır. Buna görə də sahədə məşğulluqla bağlı ayrıca strategiya işlənməli və həm də bununla yanaşı problemi mülayimləşdirən operativ taktiki gedişlər də mütəmadi səviyyəyə daşılmalıdır.

Bazar münasibətlərinin qərarlaşdığı indiki mərhələdə ictimai tənzimləmənin xüsusi rolu nəzərə alınmalı və o xalq

təsərrüfatında sabitləşmə meyllərinin həllində, iqtisadiyyatın inkişafında mövcud disproporsiyaların təcrid olunmasında özünü göstərməlidir. Bu prosesdə qeyri-hökumət təşkilatlarının xüsusən də üçüncü sektorun əhəmiyyətli təsirini qeyd etmək lazımdır. Daha səmərəli tənzimləyici mexanizm isə şübhəsiz ki, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsidir ki, bu da fiskal, pul-kredit siyasətdə özünü göstərir.

Sərt vergi şərtləri ilkin mərhələdə nəticəli olsa da, sonradan iqtisadi artımın təmin edilməsində müəyyən maneəyə çevrilir. Məhz buna görə də vergi siyasəti istehsala ağırlaşdırıcı təsir etdiyini büruzə verdikdə imtiyazların tətbiqi vacib sayılır. Bu həm də hesablaşmaları asanlaşdırır və rəşional nəzarətə səbəb olur. Vergiqoymaya yanaşmada münasibətin dəyişdirilməsi vergi rejimində mülayimləşdirmə ilə xarakterik olmalıdır. Marginal yataqlarda vergi rejimi daha çox mülayimləşdirilməli və belə yataqlarda istismarın rentabelli olması məqsədilə imtiyazlar sistemi işlənilib hazırlanmalı proporsional-reqressiv vergiqoyma şərtləri tətbiq edilməlidir. İnteqrasiyanı gücləndirmək, xarici investisiya axınını artırmaq məqsədi ilə vergilərin harmonizasiyasının tətbiqinə də imkanlar açılmalıdır. Vergi sistemində aparılan islahatlar uçot prosesini deformasiya etdirməməli, sahənin rəqabət qabiliyyətini artırmalı və buraya cəlb edilən kapital axınını sürətləndirməlidir. Maliyyə prosesinin yaxşılaşdırılması, müəssisələrin manevrliliyinin yüksəldici faktorudur. Məhz buna görə də istehsalının inkişafının maliyyə təminatı əsas qovuşdurucu mövqedə durur.

Yataqların işlənməsində yerli bankların cəlb edilməsi də mühüm şərtlərdən sayılır. Rusiyada yerli banklar bu istiqamətdə müəyyən prioritetlərə malikdirlər. Müşahidələr və təhlil göstərir ki, Rusiya banklarının investisiya prosesə cəlb edilməsi qüvvəsi yüksəkdir. Hətta böyük lahiyələrin gerçəkləşdirilməsində regional və kiçik bankların birgə, konsorsium formalı əməkdaşlığı da diqqətə gətirilir. İnvestisiya

partnyor kimi birgə fəaliyyət ümidverici ovqat yaradır. Bu nəzəri aspektlərin gerçəkləşməsi üçün respublikamızda yeni bazar strukturunun formalaşmasının tam başa çatması həlledici əhəmiyyət daşıyır. Məhz buna görə də strateji planlaşdırmada dünyada mövcud olan modellərdən birinin milli iqtisadi potensiala və konyukturaya uyğun olaraq qəbul edilməsinə səy edilməlidir.

Hazırda dünyada çox qlobal dəyişikliklər baş verir. Bunlar iqtisadiyyata, xüsusilə neft-qaz sənayesinin inkişafına böyük təsir edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, elmi-texniki nəaliyyətlərin, mütərəqqi forma və metodların tətbiqini, təsərrüfatsızlıq meyllərinin təcrid olunmasını və digər bu kimi keyfiyyətlərin reallaşmasını tələb edir. Apardığımız təhlilin məntiqi nəticəsi respublika neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşmasını islahatların ardıcıl, prinsipial davamlı inkişafından asılı olduğunu bir daha diqqətə gətirir.

2.2. Azərbaycanın qaz sektoru islahatların yeni mərhələsində

Azərbaycanda qazdan geniş istifadə XIX əsrdə intişar tapmışdır. Bu illərdə qazın əhəmiyyəti ilə bağlı keyfiyyətlər bütünlüklə dərk olunmurdu. Hasil edilən qaz əsasən səmt qazı olduğundan onun səmərəli tutulması əlavə texnoloji proses tələb edirdi. Sonralar təbii qazın səmərəsi daha artıq dərk edildikdə ondan istifadə sferası da genişləndi. Azərbaycanın neft ölkəsi olması onun şöhrəti elə neftlə də ehtiva olunurdu. Lakin qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycanın «Odlar ölkəsi kimi» şöhrət qazanmasında daha çox qaz amili əhəmiyyət daşımışdır. Hələ min illər öncə Abşeron torpağında yanan ərəzilər, hətta ara-sıra dənizdə belə müşahidə olunan alovlanma

hadisələri bu torpağa dünyanın ən qədim dinlərindən biri, atəşpərəstlərin səcdəgahına çevirmişdi. hələ ötən yüzilliklərdə inşa olunan məşhur Suraxanı məbədgahı buna bariz misaldır.

XX əsrin əvvəllərində qaz hasilatında yüksələn templər Azərbaycanda yeni bir sahənin, ona müvafiq sfera və strukturun formalaşmasına təkan verdi. Bu zaman hasil edilən qaz nisbətən artıq dərəcədə məişət problemlərinin həllinə yönəldilirdi. Sonralar təbii energetik xammal kimi ekoloji təmizliyi ilə fərqlənən, üstün kaloriyə malik, asan nəql olunan təbii qaza maraq artmağa meyl etdi. 1950-ci illərdə Azərbaycanda qazdan elektrik enerjisi istehsalında, yüksək enerji tutumlu sənaye sahələrində istifadə edilməyə başlandı. Bütün bunlar həmin illərdə Xəzərdə aşkarlanan ayrıca təbii qaz yataqları «Bahar», «Bulla-Dəniz», «Günəşli»nin məhsul verməsi ilə bağlı idi. Hasilat artdıqca, respublika sənayesində qazın istifadəsi diapazonu genişlənir, ucqar ərazilərdə qazlaşdırma inkişaf edirdi. Lakin bununla belə yerli yataqlarda hasil edilən qaz respublika tələbatını tamamilə ödəmirdi. İstehlak isə hasilatı ötməkdə davam edirdi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əldə edildiyi ərəfədə 1990-1991-ci illərdə respublikada qaz istehlakı 17 milyard m³-ə yüksəlmişdi ki, bunun da 30-35%-i elektrik stansiyalarda enerji istehsalını təmin edirdi. Dağılan ittifaqın möhtəşəm qaz kompleksindən Azərbaycana geniş imkanlı müvafiq infrastruktur qalmışdı. Bu şəbəkə illik gücü 20-25 milyard kubmetr olan altı şaxəli, 4 min km. uzunluqda magistral, 36 min km kiçik və orta təzyiqli qaz kəmərlərindən ibarətdir. Azərbaycanın qaz nəqli üçün infrastrukturunu İrana, Dağıstana, Gürcüstana, Ermənistanla çıxışlara, geniş tranzit imkanlarına malikdir. Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının xarici şirkətlərin iştirakı ilə işlənməsi prosesi Azərbaycanın qaz sənayesinə də yeni reallıqlar gətirmişdir. Axtarışlar içərisində Xəzər dənizinin Azərbaycana mənsub sektorunda «Əşrəfi», «Qarabağ», «Şahdəniz» strukturunda böyük qaz və qaz kondensat yataqları

aşkar olunmuşdur. 45 il öncə Azərbaycan geoloqlarının kəşf etdikləri «Şahdəniz» yatağında 1999-cu ildə zəngin qaz ehtiyatları aşkarlanmışdır.

Təbii qaz ehtiyatları digər strukturlarda da böyük miqyaslıdır. Mütəxəssis hesablamaları indiki gerçəkliklər kontekstində Azərbaycanda 3 trilyon kubmetr qaz ehtiyatının olmasına əsas verir. Belə ehtimal edilir ki, yaxın 10 il ərzində Azərbaycanda qaz hasilatı 20-25 milyard m³-ə qədər yüksələcəkdir. Respublikada qaz sənayesinin formalaşmasında onun potensialı təkcə adekvat ehtiyatlar və infrastrukturla qiymətləndirilmir. Qaz sənayesinin inkişafı ölkəmizdə müvafiq sahəni əhatə edən elmlərin inkişafı, elmi-tədqiqat institutlarının yaranması ilə müşayiət olunmuşdur. Bir çox azərbaycanlı mütəxəssislər SSRİ qaz sənayesinin formalaşması və inkişafında mühüm rol oynamışlar.

Təəsüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda qaz sənayesinin bütün tarixi dövrü ərzində müvafiq kompleks vahid qurumda, bütün dövriyyədə təmsil edən, nəzarəti həyata keçirən təşkilat mövcud olmamışdır. Azərbaycanda qaz ehtiyatlarının əksər hissəsi dəniz sektorunda cəmləşdiyi üçün buradakı neft-qaz hasilatını təmsil edən «Xəzərdənizneftqazsənaye» istehsalat birliyi SSRİ qaz sənayesi nazirliyinin tabeliyində idi. Qazın nəqlini, saxlanması təmin edən müvafiq istehsalat birliyi, qazın təchizatı kompleksi ayrı-ayrı təşkilatların nəzdində fəaliyyət göstərirdi. Müstəqillik əldə edildikdən sonra qazın hasilatı, emalı prosesləri neft şirkətinə, nəqletmə və təchizat şəbəkəsi isə yeni qurumda- «Azəriqaz» təşkilatında birləşmişdir. Bu vəziyyət-milli qaz sənayemizi tamamilə bir mərkəzdə idarə etməyə imkan yaratmır. Yeni təşkilatın- «Azəriqaz» QSC-nin fəaliyyət prinsipləri isə bu çərçivədə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun və effektiv hesab edilmir.

Artıq iki onillikdir ki, Azərbaycanda qaz hasilatında enmə prosesi baş verir. İndi respublikamızda 6 milyard kub

metr həcmində qaz hasil edilir. Bununla belə əlavə olaraq artıq 2 ildir ki, «Azəri-Çıraq-Günəşli» yatağından da qaz hasil edilir. Burada çıxarılan qazın ümumi qaz hasilatındakı payı indiki məqamda 14-15%-dir. 2000-ci il üçün Azərbaycanda qaz hasilatının sabit saxlanması, yəni 6 milyard kub metr həcmində qalması planlaşdırılmışdır.

Keçid dövrünün indiki mərhələsində Azərbaycanda qaz hasilatında və böyük qaz axınında müasir idarəetmə strukturunun, müvafiq infrastrukturun yenidən təşkili, qaz təsərrüfatında mövcud neqativ halların təcrid edilməsi mühüm vəzifələrdəndir. Daha mühüm vəzifə isə ehtiyatlardan səmərəli istifadədə ifadə olunur. Təcrübədən məlumdur ki, təbii ehtiyatları bol, izafi olan ölkələrə istehlakda təsərrüfatsızlıq və israfçılıq xasdır. Azərbaycanın da tarixən qaz ehtiyatları ilə zəngin olması bu ehtiyatlardan gen-bol, qeyri-rasional istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq ittifaqın mərkəzi orqanları təbii ehtiyatlardan, o cümlədən qazdan səmərəli istifadəni normallaşdıran normativ aktlar qəbul etmiş və müvafiq nəzarət mexanizmi işləyib hazırlamışdır.

1990-cı ildə Azərbaycanda qaz itkisi planı ittifaq tərəfindən 1,13-1,21% həddində planlaşdırılmışdı. Müstəqillik əldə edildikdən sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi Azərbaycanın qaz təsərrüfatında da repressiv, dağıdıcı meyllər müşahidə olunmuş, mərkəzi hökumət orqanlarının zəif nəzarəti, qeyri-professionallıq meylləri qaz təsərrüfatında itkilərin 5-6 dəfə artırılmasına rəvac vermişdir. Analoji vəziyyət elektrik enerjisinin istehsalı və təhcizatına da xasdır. Qaz təhcizatını nəzarətdə saxlayanlar müvafiq qurumlar avadanlıq və qurğuların köhnəliyini bəhanə edərək texnoloji itkilərin faizini faktiki olaraq daha çox göstərməklə koordinasiya təşkilatlarını inandıraraq 1993-cü ildə qaz itkiləri planının 8,6%-ə qədər yüksəldilməsinə nail olmuşlar. Qaz itkilərinə müvafiq olaraq məişət qaz cihazları və müvafiq qaz

avadanlıqlarının adambaşına normalarında, texnoloji normativlərində də artırılmışdır. Statistika görə respublikada qaz abonentlərinin istifadəsində xeyli qeyri-standart qaz cihazları vardır. Qeyri-standart qızdırıcı cihazlarının yandırma biləcəkləri qazın həcmi bir neçə milyard kubmetr miqdarında ola bilər.

Qaz nəzarəti orqanlarının qaz təhcizatı təşkilatına tabe edilməsi nəzarətsizliyi daha da kəskinləşdirmişdir. Müstəqilliyimizin ilk illərində 1992-1995-ci illərdə Türkmənistandan, qismən də Qazaxıstandan mavi yanacaq alınmışdır. Bu illər ərzində Türkmənistandan beynəlxalq qiymətlərə müvafiq valyuta hesabına alınmış 9,1 milyard kub metr qazın 4,672 milyard kub metri itkilərə silinmişdir. Burada orta qiyməti 1000 kub metr üçün 75 ABŞ dolları qəbul etsək, 350 milyon dollardan çox vəsaitin havaya sovrulduğunu müəyyən etmiş olarıq. Digər tərəfdən isə bu itkilər hal-hazırda il ərzində respublikada istehlak olunan qazın həcmi qədərdir. Şübhəsiz ki, türkmən və qazax qazının ödənişi həyata keçirilmişdir. Bu zaman həyata keçirilən barter prosesində respublikanın özünün ehtiyacında olduğu məhsulların borclara əvəz edilməsində o qədər də yüksək qiymətlər tətbiq edilməmişdir. İndi respublikada 2000-2001-ci illər qış mövsümündə enerji təminatını yaxşılaşdırılması məqsədi ilə xaricdən alınacaq 1,5-2 milyard m³ təbii qazdan istifadə keçmiş səhvlərdən nəticə çıxarılmalı, onun səmərəli bölgüsü təmin olunmalıdır. Azərbaycanda qaz itkiləri indi də yüksək həddə qalmaqdadır. 1999-cu hesabat ilinin statistik məlumatlarına görə ARDNŞ-istehsal etdiyi 5,999 2 milyon kub metr qazın 5,422 milyon m³-i «Azəriqaz» QSC-ə təhvil vermişdi. Hasilatla təhvilə yaranan 10%-lik fərq texnoloji itkilərə və daxili ehtiyatlara aid edilir. Qətiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, qazın hasilatı zamanı itkilərin yüksək olması danılmaz faktdır. Bu ilk öncə müvafiq qaz yığım qurğularının, seperatorlarının məhdud miqdarı və ya heç olmaması ilə izah edilir. Quru yataqlarında

səmt qazının qeyri-səmərəli tutulması hasilatı təmin edən rəhbərliyin etirafından da səslənir. Digər vəziyyət böyük dəniz qaz yataqlarında müşahidə olunur. Belə ki, dənizdən qazın sahilə ötürülməsində mövcud texnoloji çətinliklər itkilərin artımında əks olunur. Ötən il «Azəriqaz» QSC ARDNŞ-dən təhvil aldığı 5,422 milyon m³ qazın 464,3 milyon m³-ni texnoloji itkilərə aid etmişdir. Bu da öz növbəsində 8,6%-ə bərabərdir. Müqayisə üçün qeyd etməliyik ki, qazın təhcizatı prosesində müvafiq itkilər qonşu respublikalarda 1,2% həddində tərəddüd edir. Orada isə itkilərin belə həddə olması olduqca yüksək rəqəm kimi qəbul olunur. Nəzərdən keçirdiyimiz ildə itkilər, daxili ehtiyaclar nəzərə alındıqdan sonra reallaşmaya 4957,8 milyard m³ qaz çıxarılmışdır. Bu hasil edilən qazın 82,6%-i və yaxud, ondan 1 milyard 42 milyon m³ azdır. Bundan başqa «Qalmaz», «Qaradağ» qazsaxlama məntəqələrinə 578,8 milyon m³ vurulan mavi yanacaqda da 69,9 milyon m³ itkiyə yol verilmişdir.

Azərbaycanda neçə illərdir ki, məişətdə qazdan istifadədə ölkə əhalisinin heç də hamısı yetərli təmin olunmur. Son vaxtlar respublikanın kənd rayonlarına, xüsusən mərkəzlərinə qazın yenidən verilməsinə başlanmışdır. Bu təqdirəlayiq hal bütün ictimaiyyətin razılığı ilə müşayiət olunur. Lakin qış aylarında müvafiq rayonlara qazın verilməsində gərginlik artır və vəziyyət əhalinin alternativ yanacaq növlərindən istifadəyə sövq edir. Bu isə meşələrin, yaşıllıqların məhvinə aparır, ekoloji tarazlıq pozulur. Kənd rayonlarına əvvəlcədən elan edilmiş normalarda qazın verilməsi isə qışa yanacaq ehtiyatını tədarük etməmiş əhalini daha çətin vəziyyətə salır. 1999-cu ildə satış qazının əksər hissəsini Bakı 2130,8 milyon m³, Sumqayıt 163,3 milyon m³, Gəncə 98,5 milyon m³ şəhərləri almışlar. Bu həcm müvafiq ehtiyacların ödənilməsinə də kifayət etməmişdir. Hətta Bakının ucqar məntəqələrində də qazın verilməsində fasilələr müşahidə olunmuşdur. İndi sənayenin tənəzzül keçirdiyi bir vaxtda yüksək qaz tutumlu müəssisələrin

işləmədiyi halda qazın əhaliyə satılmasına imkanlar artmışdır.

Lakin ölkədə qaz balansının tərtibində müəyyən nöqsanlar, proqnozlardakı qüsurlar, nəzarətdəki keyfiyyətsizliklər, qazdan səmərəli istifadədə disbalansı artırır. Beynəlxalq aləmdə formalaşmış praktikaya əsasən illik qaz balansı öncə əhali, məişət və sənaye sektorları üzrə paylanır, yerdə qalan hissə isə enerji sektorunun verilir. Bununla belə qazın təmizlənməsində və maye qaz istehsalında da yüksək nəticələr əldə olunmamışdır. 1999-cu ildə plana nisbətə 35,8 milyon m³ artıq, yəni ümumilikdə 2532,8 milyon m³ qaz emal edilməmişdir. Bu da Azərbaycan qaz emalı zavodunun texnologiyası imkanları ilə əlaqədardır. Bununla belə 27464 ton butan, 23963 ton qazoyl istehsal olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi qazın təmizlənməsində gərginliklər mövcuddur. Məişətdə istifadə edilən qazın isə müəyyən hissəsi odarant məhlulu ilə qarışdırılmadan məişətə verilir.

Maye qazın istehsalı həcmində isə dinamizm müşahidə olunur. Azərbaycanın qaz sistemində mühüm problemlərdən biri də məhsulun maya dəyəri və istehsal xərcləri ilə bağlıdır. Yeni iqtisadi sistemə keçidin ilk on illiyinin tamamında qazın istehsal xərclərində yeni metodikaların işlənilib hazırlanması gündəlikdə durur. Burada qazın hasilatından tutmuş onun istismarınadək hər bir ayrıca mərhələdə istehsal xərclərinin optimal hesablanması işlənilib hazırlanmalıdır. Qaz tsiklində 3 vəziyyətdə məhsulun istehsal xərcləri ayrıca metodoloji əsaslandırma tələb edir.

İlkin mərhələ qazın hasilatı ilə əlaqədardır. Burada da ayrıca həm təbii qaz yataqlarında, kondensatdan və səmt qazından əldə edilən qazın maya dəyərinin hesablanması gedir. Bu mərhələdə istehsal xərclərinin hesablanmasına spesifik yanaşma tələb olunur. Yataqların həcmi potensialı, lay təzyiqi qəbul məntəqəsindən uzaqlığı hasilatla bağlı digər texnologiyalar tələblər hər bir yataqda müvafiq istehsal xərcləri təşkil edir. Köhnə yataqlarda əsas nəzarəti ARDNŞ - həyata keçirdiyindən burada

istehsal xərcləri əvvəlcə mümkün unifikasiyaya məruz qalmalı, sonra isə differensasiya olunmalıdır. Yeni yataqlarda müştərək iş birliyində investisiya, renta, müqavilə şərtləri, müvafiq normativlər əsasında məhsulun maya dəyərini formalaşdırır.

İkinci mərhələdə qazın emalı təmizlənməsi, nəqli ilə bağlı yaranan yeni istehsal xərclərinin hesablanmasıdır. Üçüncü mərhələni isə qazın təchizatı və satışı ilə bağlı xərclər təşkil edir.

Hər 3 mərhələdə istehsal xərclərinin komponentlərinin optimal ölçüləri, normativləri dəqiqləşdirilməli, dövriyyədə iştirak edən təşkilatların rentabellik əmsalı müəyyənəşdirilməli, dövlətin maraq və mənafeləri satışın səmərəliliyində əks olunmalıdır. Qazın satışında ayrı-ayrı istehsalçı qruplarına qiymət məsələsində indiki reallıqları nəzərə alıb, mülayim differensiyalaşma aparılmalıdır. Dünya təcrübəsi iri qaz istehlakçılara, dövlətin maraqlarını ifadə edərək daha ucuz qiymət tətbiqinin reallaşdırır. Belə strategiya iqtisadi artıma, istehsalın genişləndirilməsinə xidmət edir. Daha çox qiymət yükü isə əhaliyə tətbiq olunur. Belə, praktika təbii qaz ehtiyatları, məhdud olan ölkələr üçün səciyyəvidir. Digər tərəfdən isə izafi ehtiyatlar qazın əhaliyə satışında daha yüksək sosial təminatla müşayiət olunur. Buna misal olaraq qeyd etməliyik ki, qonşu Türkmənistanda ölkə vətəndaşlarına qazın satışı pulsuz təşkil edilir. Bu praktika Azərbaycan tarixində də müəyyən mərhələlərdə qismən mövcud olmuşdur. Belə ki, əhalinin müəyyən təbəqəsi, daha böyük həcmdə isə neft-qaz sənayesi sahəsində çalışanlar qaz haqqı ödənişində imtiyazlara malik olmuşlar. Elə indinin özündə də qaçqınlar kontingenti, vətən və dövlət qarşısında xidmətdə fərqlənənlər və digər əhali qrupu qaz haqqı ödənişində imtiyazlarını saxlayırlar. Şübhəsiz ki, indiki iqtisadi durumda əhalinin ödəniş qabiliyyəti olduqca zəifdir. Əksər hissəni təşkil edən əhalinin az təminatlı qrupu istifadə etdikləri qazın haqqının ödənilməsinə çətinlik çəkirlər. Biz heçdə indiki resurslar

məhdudluğunda əhaliyə qaz satışında Türkmən variantının tətbiqini məqbul hesab etmirik. Bununla belə qeyd edirik ki, dövlətin qazla bağlı strategiyası əhalinin qazla təminatında nisbətən mülayim prinsipləri prioritet hesab etməlidir. Hətta böyük qaz axını baş verəcəyi təqdirdə belə imtiyazlar kaleydoskopu istisna edilməli, əhaliyə qazın satışında mütləq ödəniş tətbiq edilməlidir. Bu baxış iqtisadi mahiyyət daşıyaraq əhalinin iqtisadi aktivliyinin artımında bir stimül kimi nəzərə alınmalıdır. İndi əhalidən qaz pulunun yığılmasında mövcud gərginlikləri abonent sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasının gecikdirilməsi ilə də əlaqələndirmək olar. TASIŞ proqramı çərçivəsində bu problemlə əlaqədar ilk addımlar atılmışdır. Lakin abonent sisteminin təkmilləşdirilməsi bu sahədə islahatların ardıcıl aparılmasını və təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Qaz təchizatında mühüm problemlərdən biri də əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi ilə əlaqədardır. Avadanlıq və qurğuların texnoloji köhnəliyi, nəzarət mexanizminin zəifliyi, normativ hüquqi prosesdəki boşluqlar, qaz təchizatında müəyyən neqativ hallara, xüsusilə qaz partlayışlarına, qazın verilməsi dayandırılmış məntəqələrdə isə daha çox əmlakın talanmasına müvafiq mühit yaratmışdır. Belə halların qarşısının alınması bu sahədə ciddi nəzarətin tətbiq edilməsindən, köklü dəyişiklərə səbəb olan islahatların, texnoloji yenidən qurmanın aparılmasından asılı olacaqdır.

Qaz sferasında islahatların yeni mərhələsi yüksək qaztutumlu obyektlərin istilik şəbəkəsi qurğularının, habelə elektrik enerjisi istehsal edən sahələrin modifikasiyasını qarşıya qoyur. İnnovasyon-texniki nailiyyətlərin qeyd olunan məntəqələrdə tətbiqi mütəxəssis hesablamalarına görə ən azı 2 dəfəyədək indiki qaz normalarının azalmasına bərabərdir. Belə proses şübhəsiz ki, böyük investisiyalar tələb edir. Respublikada isə belə resursların olmadığı faktdır. Lakin bu indi belədir. Böyük

qaz hasilatı ölkəyə az qazıtumlu texnologiyaların gətirilməsini stimullaşdıracaq, müvafiq komplekslər daha çox bələdiyyə mülkiyyətinə və özəl əllərə keçdikdə problemin həllində gərginlik azalacaqdır.

Xəzərin böyük qaz ehtiyatları Azərbaycanı yeni qaz erasına daxil olmasını bəyan edir. Perspektivdə Azərbaycanın mərkəzi və qərb zonalarında yeni yataqların aşkarlanması ehtimal olunur. Qeyd olunan zonada belə ehtiyatların aşkarlığının simptomları artıq özünü biruzə verməkdədir. Bu yaxınlarda Xızı rayonunun Şurabad kəndində qazılan quyudan yaxın kəndləri fasiləsiz qazla təmin edən imkanlara malik məhsul alınmışdır. Bu perspektiv ona dəlalət edir ki, Azərbaycanın qaz balansında regional ehtiyatların müvafiq ərazilərə yönəldilməsi öz yerini tutmalıdır.

1993-cü ildə Ümumdünya İnkişaf və Yenidənqurma Bankı Azərbaycanın qaz sisteminin bərpası layihəsinin maliyyələşdirilməsi üzrə qərar qəbul etmişdir. Elə həmin il Yaponiya hökuməti də Azərbaycanda qazın nəqli sistemində investisiyaya olan ehtiyacın üstün cəhətləri müəyyənləşdirilmiş, sahədə işlərin görülməsi üçün lahiyə hazırlanmasına əvəzsiz olaraq pul vəsaiti ayırmışdır ki, bu da Dünya Bankı xətti ilə proqram üçün kredit verilməsində əsas götürülmüşdür. Bu layihənin kerçəkləşməsində əsas məqsəd kimi qazdan istifadənin səmərəliliyini artırmaq, köhnəlmiş və etibarsız sayğacları dəyişdirməklə itkiləri azaltmaq, ölçü cihazlarını təkmilləşdirmək, sayğacları sınaqdan keçirən avadanlıqlar almaq, sayğacları olmayan istehlakçılara sayğaclar quraşdırılması götürülmüşdür. İndi nəhəng Xəzəraşırı qaz kəməri ilə yanaşı Azərbaycan qazının da xarici bazara çıxışının təmin edilməsi zamanı gəlmişdir. Bütün bunları geniş təhlil etdikdə, belə bir nəticə hasil olunur ki, Azərbaycanın qaz sektorunda yeni islahatlar prosesinə kompleks anlamda başlamaq məqamı artıq yeni əsrin astanasındadır. Zənnimizcə, konseptual xarakterli islahatlar strategiyası qaz sektorunda aşağıdakı

fraqmentləri nəzərə almalıdır. Burada, ilk növbədə-qaz sektorunun unifikasiyasına təşəbbüs edilməli, paralel olaraq köhnə sistemin rekonstruksiyası, diversifikasiyası, müəyyən çərçivədə özəlləşdirilməsi aparılmalıdır. Eyni zamanda:

- vahid qaz sektoruna daxil edilə biləcək strukturların, infrastrukturun, ehtiyatlar potensialının inventarizasiyasının aparılması;
- mövcud potensiala müvafiq ehtiyatlara, perspektivlərə uyğun olaraq yaxın 50 il üçün Azərbaycanın qaz strategiyasının, müvafiq qaz balansının işlənilib hazırlanması;
- antiinhisar prinsiplərini nəzərə alaraq dilyusiya, digər mənada kapitalın artırılması ilə nüfuzun yüksəldilməsini ifadə edən şirkətlərin təşkili;
- qaz strategiyasının həyata keçirilməsində müvafiq qaz fondunun təşkili;
- ödənişlərdə akkreditiv, paqament (*nağd pul ödənişləri*) qaydalarına üstünlük verilməsi;
- təchizatı yaxşılaşdıran səmərələşdirici təkliflərin «nou-xou»ların yeni məhsuldar formalarının tətbiqi;
- texnoloji yenidənqurmanın həyata keçirilməsi, qaz avadanlıqları, qurğuları, məişət qaz cihazları, qaz, emal edən, təmizləyən, mini zavodların inşasını stimullaşdırılması;
- qaz nəzarətini həyata keçirən ayrıca qurumun təsis edilməsi;
- itkiləri azaldan, rəşional mexanizmlərin tətbiqi, qanunvericilik şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi;
- mütərəqqi idarəetmə formalarının genişləndirilməsi yaxın zamanların strateji planında əksini tapmalıdır.

2.3. Struktur islahatları və yeni idarəetmə formaları

Bəşər cəmiyyəti uzun illərdir ki, torpağa, işçi qüvvəsinə, müəyyən qədər də texnologiyaya əsaslanan aqrar-ticarət iqtisadi cəmiyyətdən-informatikada, yaradıcı və yenilikdə ifadə olunan intellektual-maarifçi bir cəmiyyətə qədəm qoymuşdur. Qlobal axının, ekoloji meyllərin, texniki nəaliyyətlərin müəyyən edilməsi keçmişin tələb və metodlarının dəyişikliklərində əks olunur. İndi təbəddülatlara uyğunlaşma cəmiyyətin əsas vəzifələrində daha çox ehtiva olunmaqdadır. Sosial ovqat, dini dünyagörüşü, milli-mədəni faktorlar yetərli səviyyədə dəyişkənliklərə uğrayaraq inkişafın xarakterini təyin edən amilə çevrilir. Yeni texnologiyalar hamıya xoşbəxtlik gətirmir. Müəyyən məqamlarda o insanı öz taleyinə nəzarət baxımından mənfə izlər qoyur. Bazarın təbii qanunları sosial ədaləti və vicdan haqqı normalarını, öz qayəsinə istinadən, heç də tam tərənnüm etmir. Kəsib və varlı arasında məsafə yüksəlir. Belə inkişafda isə onların maraqları bərabər olmayan, daha dərin səviyyədə görünə bilər. Dünyanın heç bir ölkəsində kosmopolit siyasət aparılmır. Nə qədər milli siyasət aparılsa da, konservatizmdən çox konyukturaya xidmət olunur.

Müasir iqtisadi inkişaf yeni iqtisadi texnologiyalara əsaslanaraq daim təkmilləşmədə tərəqqi edir. Bu dinamik proses təsərrüfat subyektinin strukturunun dəyişikliklərində onu mütərəqqi formalarla idarə edilməsinin təkmilləşməsində əks olunur. Öyrənən təşkilat daimi və ardıcıl təlimin mühümlüyünü anlayır. Həm fərdi, həm də kollektiv anlamda, bu strateji xətt rəqiblər arasında üstünlüyün təminatçısı və rəhndir. Səmərəliliyi təşkilatın minimal xərclərlə məhsul verimini, qabiliyyətinin nəticələrini qiymətləndirən qısamüddətli bir meyar kimi xarakterizə etmək olar. Bazar yönümlü müasir təşkilat rəqabət üstünlüyünü saxlamaqda yeni ciddi problemlərlə qarşılaşır. İndiki reallıqlar müasir təşkilatın problemlərini aşağıdakı düzümdə təsnifləşdirir:

- savadlı rəhbərlik;
- servisin keyfiyyəti;
- maliyyə möhkəmliyi;
- sosial məsuliyyət;
- istedadların cəlb edilməsi.

Təşkilati problemlərin həlli ilk növbədə, ardıcıl struktur islahatlarında, quruluşun rəşional dəyişikliklərində ehtiva olunur. Struktur islahatların milli iqtisadiyyatımızda müasir məqamda daha çox neft sektorunda vacib iqtisadi elementə çevrilir. Sahənin iqtisadiyyatdakı mövqeyi müvafiq proseslərin burada daha əsaslı şəkildə və erkən aparılmasını şərtləndirir. Yeni iqtisadi sistemdə əlverişli mövqeyi tutmaq, çevik bazar mexanizmləri ilə təhciz olunmaq belə inkişaf senarisini qaçılmaz edir.

Milli neft-qaz kompleksinin köhnə yataqları əhatə edən strukturu planlı təsərrüfat sistemindən miras qalmışdır. Yeni iqtisadi sistemə keçidin 9 ili ərzində burada əsaslı struktur dəyişiklikləri aparılmışdır. Təsərrüfat subyektlərinin məzmunu, quruluşu, istehsalat birliklərində mərkəzi aparatın forması ittifaqda mövcud olmuş strukturdan o qədər də köklü fərqlərə malik deyildir. Total iqtisadiyyatın prinsiplərini rəhbər tutan bir çox istehsal və xidmət qurumları hələ də fəaliyyətdədir. Neft-qaz hasilatının təmin edən istehsalat birliklərində işçi-təhcizat birliyi, mənzil-kommunal təsərrüfatları, tikinti-nəqliyyat təşkilatları özəl formalarını saxlamaqda davam edir. Bazar təcrübəsi göstərir ki, böyük və kiçikliyindən asılı olmayaraq heç bir müasir neft-qaz hasilatını təmin edən şirkətlərdə müvafiq qurumlar mövcud deyildir. Hətta hasilatın son dərəcədə bağlı olduğu qazma təşkilatları belə prosesdə müstəqil özəl statusda iştirak edirlər. Kompleksin daha çevik manevrli təşkilata çevrilməsi bazar prinsiplərinə əsaslanan struktur islahatlarından, istehsalın geniş restruktizasiyası prosesindən asılıdır. Bunun üçün neft-qaz sənayesində aparılan islahatların tərkib hissəsi kimi ilk növbədə struktur islahatlarına geniş yer

verilməlidir. Ümumi nəzəri baxışda, kompleksdə struktur islahatlarının aparılması sadə görünə bilər. Lakin daha dərinliklərə nüfuz etdikdə, struktur islahatlarını əhatə edən layihələrin nə qədər mürəkkəb olduğunu görmək olar. Bu gün kompleksdə həlli vacib olan yeni islahatlar prosesinə başlamağa mane olan bir çox obyektiv və subyektiv amillər mövcuddur. Uzun müddət dövlətçilik ənənələri pozulmuş bir məmləkətdə tamamilə tanış olmayan bir sistemin prinsiplərinə uyğun, kompleksli, ardıcıl, proqramlı islahatların aparılması çətin bir işdir. Keçmiş ittifaqı təmsil edən ölkələrdə analoji proses müxtəlif çalarları ilə inkişaf tapmaqdadır. Şübhəsiz ki, bu strategiyada Rusiyanın adaptasiya imkanları daha yüksəkdir.

Azərbaycanın neft kompleksində, bütünlüklə yanacaq sənayesində başlanan islahatlar ləng templərdə ifadə olunsa da, inkişaf məqamlarını yaşayır. Artıq energetik sektoru «bir bayraq» altında birləşdirmək istəkləri gerçəkləşməyə doğru istiqamət alır. Bu işə müxtəlif xarici şirkətlər də cəlb edilmişdir. Əsas ideya isə ondan ibarətdir ki, neft və qazın hasilatını, emalını və satışını təmin edən ARDNŞ enerji istehsalı və satışının reallaşdırdı. «Azərenerji» SC, təbii qazın saxlanması, nəqli və təchizatının özündə birləşdirən «Azəriqaz» QSC vahid Yanacaq Energetika Nazirliyində birləşməsidir. Yeni qurumun adı o qədər də prinsipial səviyyə daşımır. Əsas cəhət ondan ibarətdir ki, bu layihənin üstün cəhətləri və praktiki nəticələri haqqında nümunə olacaq oxşar təsisatların səmərəli fəaliyyəti məlumdur. Lakin bununla belə onun reallaşmasında gecikmələr mövcuddur və bu səbəb o qədər də aşkar deyildir. Apardığımız tədqiqatlar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, müvafiq bir qurumun yaradılması səmərəli olardı. Əvvəla ona görə ki, belə təşkilat paralel funksiyaları yerinə yetirən strukturlardan azad olaraq, lüzumsuz iş yerlərini təcrid etməklə, daha səmərəli fəaliyyət göstərir, ağır borclar probleminin həllinə mülayimlik gətirərək təsərrüfat subyektlərinin maliyyə dayanıqlığını artırır. Birləşmə geniş sferanı əhatə etsə də, bizim tədqiqatımız bu

kontekstdə daha çox neft-qaz sənayesinə daxil olan qurumlarda bazar iqtisadiyyatına uyğun strukturunun formalaşmasına yönəlmişdir.

Fikrimizcə, struktur islahatları ilk mərhələdə neft şirkətini təmsil edən ayrı-ayrı aparıcı neft istehsalat təşkilatlarını əhatə etməli idi. Bunun üçün öncə ehtiyatları, potensial gücü, əmlakı, insani resursları, dəyişkənliyin miqyasını dəqiqləşdirərək, bazar iqtisadiyyatı qaydaları inkişaf tapan xarici neft kompaniyalarına uyğun strukturun konturlarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

ARDNŞ-də islahatların radikal aparılmasında məşğulluq problemi qorxu mənbəyi hesab edilir. İndi burada 80 mindən çox işçi heyəti çalışır ki, onların da yalnız 70%-ə qədəri neft-qaz hasilatının təminatına cəlb olunmuşlar. İslahatların dərinləşməsi, bazar prinsiplərinə uyğun təkmilləşməsi isə bir çox müəssisə və təşkilatlarda iş yerlərini itirilməsi ilə nəticələ bilər. Onsuz da gec-tez ənənəvi planlı iqtisadiyyata söykənən struktur öz yerini yeniləşən mütərəqqi bazar subyektinə təhvil verəcəkdir. Lakin hakimiyyət orqanları cəsarət nümayiş etdirərək, bu prosesin sürətləndirilməsini gerçəkləşdirə bilərlər. Burada ilk növbədə, istehsalatda mühüm olmayan obyektlərdə işə qəbulu məhdudlaşdırmaq olar. İş yerlərinin ixtisarına belə yanaşma kompleksdə çoxdan tətbiqini almışdır. Lakin «proteksionist» və «lobbist» meyllər belə qərarların ciddiliklə yerinə yetirilməsinə əngəllər törədir. Bu təzahür islahatlar prosesinə ayrı-ayrı fərdlərin biganə münasibətindən irəli gəlir. Təkrarən müqayisəli təhlil obyektini seçdiyimiz Rusiya Federasiyasında neft-qaz sektorunda islahatların sürəti respublikamızda müvafiq templəri qat-qat üstələyir. Artıq neçə illərdir ki, burada neft-qaz təmin edən iri istehsal birlikləri səhmdar cəmiyyət formasında fəaliyyət göstərirlər. Ölkədə yaxşı dərk edilir ki, hər hansı bir qurumun, strukturunun təkmilləşdirilməsi permanent prosesidir. Belə ki, nəhəng «Qazprom» SC indi növbəti daxili struktur dəyişikliklərinə

təşəbbüs edərək, yeni restruktizasiyaya hazırlaşır. Nəqliyyat-texnoloji, təmir, servis strukturlarının şirkətin tərkibində çıxarılması və onlarla müqavilə əsasında münasibətlərin qurulması nəzərdən keçirilir. Milli neft sənayemizdə müvafiq istehsal qurumları səhmdar cəmiyyət quruluşuna daxil olmasalar da, burada onları təmsil edən təşkilatların tərkibindən çıxarılması, ayrılması nəzərdə tutula bilər. Belə olan halda, istehsalat prosesini iki prinsip üzərində qurmaq olar:

1. Münasibətlərin üfqə sistemlə müqavilə əsasında qurulması;
2. Onların özəlləşdirilməsi.

Lakin bunlar da görülcək əsaslı işlərin sütununu təşkil etmir. Möhkəm bazar rejiminə çıxış daha dərin, elmi əsaslandırılmış islahatlar prosesinə təşəbbüs tələb edir. Bizim fikrimizcə, neft-qaz sektorunda struktur islahatlarını aşağıdakı tezislərdə ifadə etmək olar:

- istehsalın restruktizasiyasının aparılması;
- bazar prinsiplərinə müvafiq çevik infrastrukturun formalaşdırılması;
- xidmətçi təşkilatların özəlləşdirilməsi;
- neftqazçıxarma müəssisələrinin real bazar subyektinə çevrilməsinin sürətləndirilməsi;
- köhnə yataqlarda kontrakt və lisenziya sisteminə keçidin təmin edilməsi;
- iqtisadi artımın mümkün sahələrində investisiyaların cəlb edilməsinin yaxşılaşdırılması;
- məhsulun maya dəyərini aşağı salınması tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- məhsulun satışı prosesində nəğd ödəmənin və ya akreditiv sistemin tətbiqinə nail olunması;
- müəssisələrdə partnyorluq münasibətlərinə əsaslanan işgüzar bazar qaydalarına uyğun əməkdaşlığa keçilməsi
- müəssisələrin maliyyə çevikliyi və ya dayanıqlığının

atırılması tədbirlərinin sürətləndirilməsi;

- integrasiya proseslərə və dünya bazarında gedən meyllərə müvafiq olaraq, maliyyə uçot sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq uyğunlaşdırılması, vergi və qanunvericilik şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi.

Təqdim olunan nəzəri prinsiplərin həyata keçirilməsi, islahatlar prosesinin yalnız neft kompleksində reallaşmasının nəzərdə tutmur. Buradakı islahatlar prosesi ümumrespublika kontekstində dərinləşən, təkmilləşən islahatların tərkib hissəsi sayılır. Onların həyata keçirilməsi isə islahatların hüquqi bazasının tam formalaşması ilə bağlıdır. Burada şübhəsiz ki, neft iqtisadiyyatının bütün fəaliyyətini əhatə edən qanunlar işləni hazırlanaraq həyata vəsiqə almalıdır. Struktur islahatları ilə yanaşı kompleksdə həm də səmərəli idarəetmə mexanizmi formalaşdırılmalıdır. Burada idarəetmə qərarlarının hazırlanması, işlənməsi, informasiya mübadiləsi qaydalarını əks etdirən idarəetmə alqoritmləri hazırlanmalıdır. Əməyin elmi təşkilinə, üfqi münasibətlərin qurulmasına, proqramlılıq prinsiplərinə üstünlük verilməli, bazar qaydalarına uyğun ayrı-ayrı istiqamətlərdə səmərəli idarəetməni həyata keçirən menecerlər hazırlanmalıdır. İstehsal özü özlüyündə idarə olunmur, onun idarə olunması yüksək təşkilatçılıq hesabına başa gəlir. Menecer hazırlığı Azərbaycan üçün yeni təzahür olsa da, klassik bazar ölkələrində özünün möhkəm yerini artıq qazanmışdır. Bu sahədə yetərli təcrübə toplamış, çoxlu elmi ədəbiyyatlar yaradılmışdır.

Müasir menecmentdə amerikalı idarəetmə mütəxəssisi Deyl Korneqinin natiqlik sənəti üzrə yazdığı «Necə dostları qazanmaq və insanlara təsir etmək?!» kitabı, insanların ünsiyyəti, o cümlədən işgüzar aləmdə münasibətlər qurmağı əks etdirən prinsiplər şəbəkəsi hesab olunur. Müasir idarəetmə elmində əvvəllər olduğu kimi, amerikalı alim və mütəxəssislər idarəçiliyi yeni nəzəri keyfiyyət çaları ilə zənginləşdirirlər.

Məşhur ABŞ alimi Piter Sencin⁵ idarəetmədə uzun elmi axtarışlar sahəsində əldə etdiyi nəticələri özünün 5 sayda intizamında əks etdirir. Bu 5 intizam təşkilatın uğur qazanmasının əsas prinsiplərini ifadə edir:

1. sistemli düşüncə-mahiyyətə bu «ümumi nəzəriyyə» ilk növbədə hər kəsin və hamısının düşüncələrinin yönəlməsində ifadə olunur. Bu prinsip sonrakı prinsiplərin reallaşmasında müəyyən məlumat verərək onları vahid bir şəbəkədə birləşdirir;
2. məqsədin ümumi görünüşü-məqsədin ümumi anlamının inkişafı və işdə nəaliyyətlərin əldə edilməsinə sədaqət;
3. düşüncənin modellərə-insanların birlikdə işləməsinə mane olan güclü yanlışlıqlarına əks fikirlərin aşkar və təcrid edilməsi;
4. kollektiv təlim-kollektiv üzvlərinin qarşıya qoyduqları məqsədlərin ümumi saylar nəticəsində əldə edilməsi;
5. şəxsi məharət-peşəkar bacarığının lazımi səviyyəsi.
6. P.Sencin intizam prinsipləri müasir üstün rəqabətli təşkilatın uğur strategiyasının işlənməsində nəzəri əhəmiyyətə malikdir.

Keçmişin və dünya təcrübəsindən əldə olunan nəticələr idarəetmənin təkmilləşməsində qarşıya qoyulan məqsədlərin özəyini təşkil edərək, səmərəliyin artırılmasında əksini tapmalıdır. Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatda yeni tələblər, sosial sifariş idarəetmədə, səmərəliyin və çevikliyin yüksəldilməsini şərtləndirir. Müasir mərhələdə növbəti təşkilatlanma yüksək ixtisaslı mütəxəssislərsiz mümkün deyildir. Məhz buna görə də, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ardıcıl kadr hazırlığı strategiyası ilə müşayiət olunmalıdır.

⁵ Питер Сендж «Пятая дисциплина - искусство и практика в деятельности обучающейся организации». NY.Donbbeday. 1990/95.

İdarəetmənin əsas funksional qayəsi yaradıcı, təhlilçi prinsiplərdə ifadə olunur. Elm yeni idarəetmə metodları işləyib hazırladığı kimi onun praktiki tətbiqində iştirak edir. Elmi metodların idarəetmədə tətbiqi səmərəliliyin, iqtisadi artımın yüksəlişini təmin etdiyi kimi istehsal xərclərində azalmasına yardımçı olur. Təşkilatın rəşional strukturu səmərəli idarəetmənin şərtləndirən cəhətlərdəndir. İdarəetmənin təşkilatı metodoloji prinsiplərini rəhbər tutaraq, onun tərkibi, quruluşu, sistemi daim təkmilləşdirilməlidir. Kadrların qayğısına qalmaq, onların hüquq və vəzifələrini təşkilatın məqsədlərinə uyğunlaşdırmaq rəhbərliyin əsas və yenilməz borcudur. Məhz buna görə də neft-qaz sənayesində təşkilatın layihələndirilməsində hüquq və vəzifələri ifadə edən proses daim təkmilləşdirilməli, müvafiq prinsipləri ifadə edən mütərəqqi metodlardan, o cümlədən funksional matritsa və digər idarəetməni yaxşılaşdırən formalardan istifadəyə yer verilməlidir.

İdarəetmə təkcə kollektiv həmrəyliyi ifadə etmir. Məsələnin təşkilatı aspektini rəhbərlik yerinə yetirir. Azərbaycan reallıqları, milli-mental xüsusiyyətlər ənənəvi olaraq müəssisələrin səmərəli idarə edilməsində daha çox rəhbər şəxsiyyətini önə çəkir. Bazar iqtisadiyyatı müəssisənin idarə edilməsini əvvəlki sistemdən fərqli olaraq sahənin texniki bilicisi mühəndisə deyil, iqtisadi bilikləri təşkilatçılıq bacarığı olan menecerlərə havəla edir. İdarəetmədə menecer strategiyası öz mühümlüyünün təsdiqini almışdır. Menecer öz məharətini istehsalın səmərəli təşkilində yeni ideyaların, innovasiyaların tətbiqində, işgüzarlıq və səriştəliyində, daha ümumilikdə isə istehsalın məqsədmüvafiq nəticəliyində göstərir. Adlanmağından asılı olmayaraq, rəhbər təşkilatın səmərəli idarə edilməsini, məqsədlərə nail olunmasını operativ qaydada təmin etməlidir. Amerikalı alim Henri Linsberqə görə ⁶ təşkilatı baxımdan rəhbər 3 funksiyayı yerinə yetirir:

⁶ Генри Линцберг «Суть руководителей работы». NY. Harper Ray.

1. şəxsiyyətlər arasındakı münasibətlərin idarə edilməsi. Bu təşkilatdaxili və ondan xaric müxtəlif insanlarla münasibətlərin yaradılması və müdafiə edilməsində əks olunur. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə rəhbər sosial və hüquqi öhdəlikləri, təntənəli tədbirləri, xarici və daxili münasibətləri, liderlik funksiyalarını əks etdirir.
2. informasiyanın idarə edilməsi-bu məlumatların toplanılması və yayılmasında özünü göstərir.
3. qərarların qəbul edilməsi.

Bu funksional mahiyyət, prinsip etibarını ilə əvvəlki metodologiyalardan əsaslı dərəcədə fərqlənməyə də, daha geniş çərçivədə bazar formalı müasir təşkilatın rəhbərinin əsas iş prinsipini canlandırır. İndiki məqamda idarəetmədə uğurun ətrafını strateji planlaşdırma tələblərinə uyğun maliyyə menecmentində, rəşional informasiya şəbəkəsinin işlənilib hazırlanmasında, idarəetmə bacarığının inkişaf etdirilməsində müəyyən olunur. Strateji planlaşdırma dəyişiklikləri qabaqcadan düşünmək, məqsəd və vəzifələri geniş spektrdə uzun müddətli mahiyyətdə kerçəkləşdirməyi ifadə edir. Səmərali idarəetmə bütün resursların cəm olunması, onların məqsədyönlü bölgüsündə qiymətini alır. Müvafiq bölgü isə təcrübədən geniş bilikdən qaynaqlanır.

Görkəmli ABŞ alimi Piter Drukerin «iqtisadi resursların yeganə mahiyyəti bilikdə ehtiva olunur və ya bilik iqtisadi resursların yeganə mahiyyətidir» tezisi biliyin idarəetmədə əsas amil olduğunu təsdiq edən daha bir istiqamətdir.

Neft-qaz sənayesində struktur islahatlarının sürətləndirilməsi, kompleksin elmi əsaslarla, bazar prinsiplərinə müvafiq idarə edilməsi apardığımız tədqiqatda bir daha əksini taparaq belə bir qənaətdə əsas verir ki, islahatların uğurlu nəticələri təkmilləşən struktur dəyişikliklərindən, səmərali idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqindən əsaslı dərəcədəndə asılıdır. Bu asılılığın zəiflədilməsi davamlı praktiki tədbirlərin reallaşması ilə mütənəsidir.

2.4. Neftqazçıxarma müəssisələrinin yeni bazar subyektinə çevrilməsi problemləri

Neft-qaz sənayesi istehsalat birliklərinin struktur vahidləri-neftqazçıxarma idarələri abreviaturada NQÇİ-lər neft-qaz hasilatının bilavasitə təmin edən iri kompleks istehsal təşkilatlarıdır. Yataqların ölçüləri, istehsal tsikli və sair parametrlərdə əks olunaraq NQÇİ-lər 1000-dən 5000-nədək, bəzən daha çox işçi qüvvəsini əhatə edir. Onların da strukturu geniş şəbəkəlidir. Dəniz və qurudakı istehsalat birliklərində müvafiq olaraq DNQÇİB və QNQCİB Sovetlər İttifaqından miras qalmış 15 müvafiq təşkilatdan, indi klassik formada 11-i fəaliyyət göstərir. Digər 4 müəssisə bir neçə NQÇİ-lərdən qopmuş kiçik mədənlər indi keçid iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun səciyyə daşıyan müştərək müəssisələr formasında fəaliyyət göstərilir. Müvafiq NQÇİ-lərin yeni bazar subyektinə çevrilməsi perspektivin məqbul cəhətlərini təhlil və təqdim etmək üçün bu silsilədə olan və daha çox özəl formasını saxlayan Balaxanıneft NQÇİ-nin strukturuna və fəaliyyət prizmasına həm tarixi, həm də müasir rakursda nəzər yetirək.

Azərbaycan neftinin beşiyi sayılan «Balaxanıneft» NQÇİ-də sənaye üsulu ilə istismar XIX əsrin ikinci yarısında təşəkkül tapır. Bu ərazilərdə tapılan daş kitabədə Balaxanlı usta Allahyar Nurməmməd oğlunun 1594-cü ildə inşa etdiyi 60 metrlik quyunun tarixi əks olunmuşdur. 1871-ci ildə Bakılı sahibkar Ağamirzə Mirzəyevin burada texniki üsulla qazdığı quyunun fantan vurması isə ümumiyyətlə, Azərbaycanda sənaye üsulu ilə neft hasilatının əsası sayılır. Sonrakı 10 il ərzində belə quyuların sayı 200-ü ötüb keçmişdi. Tezliklə Balaxanı neftli-qazlı yatağı iri sərmayədarların diqqət obyektinə daxil olur. Müvafiq yataqların istismarında «Nobel qardaşları», «Rotşild» şirkətləri, Mantaşov, Nağıyev, Əsədullayev kimi məşhur sahibkarlar fəaliyyət göstərmişlər. Müasir mərhələdə Balaxanı, Sabunçu, Ramananı yataqlarının istismarını həyata keçirən

Balaxanıneft NQÇİ-nin inzibati binasını vaxtı ilə «Nobel qardaşları» şirkəti inşa etmiş, zamanın mövcud istehsal prosesi buradan idarə və nəzarət olunmuşdur.

1901-ci ildə bu yataqlarda rekord səviyyədə 8 milyon 821 min ton neft hasil edilmişdir ki, bu da Rusiyada istehsal olunan bütün neftin 73,8 faizinə bərabər olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində «Leninneft» adlanan bu təşkilat samballı yataqların, əsas istehsal fondlarının nəhəngliyi və digər texniki-iqtisadi göstəricilərə görə anoloji neftqazçıxarma idarələrinin avanqardı olaraq milli neft sənayemizin ən qabaqcıl təşkilatı kimi indiyə qədər liderliyini qoruyub saxlamışdır. İkinci dünya müharibəsi zamanı Azərbaycanın Sovet cəbhəsinə verdiyi 75 milyon ton neftin 17%-dən çoxu bu yataqlarda hasil edilmişdir. Bütün tarix ərzində NQÇİ-nin istismar etdiyi yataqlardan 330 milyon tondan çox neft hasil olunmuşdur ki, bu da müvafiq dövr ərzində bütün respublikada çıxarılan neftin 75, quru sahələrindəki hasilatın 35%-i həcmindədir. Buradakı laylarda hələ də kifayət qədər ehtiyatların qaldığı söylenebilir. Bununla belə köhnə yataqlar çox sulu olması ilə fərqlənir. NQÇİ-nin təhvil verdiyi neftin əksər hissəsi I qrupa aid, yüksək keyfiyyətli xammal hesab edilir. Hətta mütəxəssis rəyi zərərli qatışıqlıqlardan xeyli dərəcədə azad olan bu neftin dünyada analoqu olmadığı fikrini bəyan edir. Vaxtı ikən 7-8 min kollektivin çalışdığı, hər il milyon tondan çox neft hasil edildiyi NQÇİ-də işçi sayı indi 2300 nəfərə, gündəlik hasilat isə 600 tona enmişdir. Lakin buna baxmayaraq müvafiq göstəricilər baxımından NQÇİ yenə də həmkarları arasında ən böyüyü olaraq qalır.

«Balaxanıneft» NQÇİ-nin müasir strukturuna 7 neftqazçıxarma sexi (*neft mədəni*), istismar avadanlıqlarının təmiri və prokatı, elektrik avadanlıqlarının təmiri və prokatı, quyuların əsaslı və yeraltı təmiri, elmi-tədqiqat və istehsalat işləri, istehsalın avtomatlaşdırılması, neftin və texniki suyun kompleks hazırlanması, xüsusi texnika, qazın yığılması və

hazırlanması sexləri daxildir. Nəqliyyat təşkilatı konyuktura müvafiq olaraq ayrı-ayrı vaxtlarda NQÇİ-nin strukturuna daxil edilsə də, 1997-ci ildən müstəqil təşkilat kimi fəaliyyət göstərir. Bundan başqa NQÇİ-nin strukturuna 7 məktəbə qədər uşaq müəssisəsi, 3 körpələr evi və 40 minədək əhaliyə xidmət göstərən mənzil kommunal təsərrüfatı da daxildir. Analoji struktur cüzi fərqlərlə QNQÇİB, QNQÇİB-nin müvafiq neft-qaz çıxarma müəssisələrində də vardı.

Quru sahələrində yerləşən NQÇİ-lər respublika inzibati ərazi bölgüsündə bir və bəzən bir neçə rayonun ərazisini əhatə edir. Böyük ərazi tutumlu bu müəssisələr tarixən qərar tutduğu rayonun sosial problemlərini, şəhər təsərrüfatını stimullaşdırır. Bu ərazilərdə salınan qəsəbələr, şəhərlər buradakı kommunikasiya xətləri, mədəni-məişət obyektləri öz mənbəyini neftdən qaynaqlandırmışdır. Paytaxt Bakının müasir siması köklü surətdə neft amili ilə bağlıdır. Bütün bunları ərsəyə gətirən, onu normal vəziyyətdə saxlayan enerji mənbəyi indi özünün «ixtiyar» çağlarını yaşayır. Beləki qeyd olunduğu kimi, layların enerjisi tükənmiş, istismar çətinləşmiş, məhsulun istehsal xərcləri olmazın dərəcədə artaraq ayrı-ayrı yataqlarda hasilatı rentabelsiz səviyyəyə gətirmişdir. Artan çətinliklər sosial sferanı əvvəlki vəziyyətdə stimullaşdırma gücündən salmışdır. Ehtiyatların kəskin tükənməsi sahədə məşğulluq prosesinə də yetərli təsir etmişdir. İndi hər iki istehsalat birliyində hasilatı tənasüb bölgüdə ümumi olaraq 55-56 min işçi hey'əti təmin edir. Lakin 30-40 il öncə təkə qurudakı kompleksdə keçmiş Azneft İB-də 50 mindən çox işçi çalışmışdır. Sovetlər İttifaqından miras qalmış, öz klassik formasını saxlayan müasir NQÇİ-lərin strukturunu, müşahidə olunan mənzərəni təqdim etməkdə məqsədimiz onların real bazar subyektinə çevrilməsində müvafiq konturları müəyyən olunmasını canlandırmaqdır.

Heç şübhəsiz ki, köhnə sistemdə formalaşan NQÇİ-lər bazar yönümlü müasir təsərrüfat subyekтини ifadə etmir.

Şübhəsiz ki, bu ehtiyatlar amilinin və iqtisadi potensialın zəifləməsi ilə əlaqədardır. İndi 20-30 il öncəki qüdrəti əks etdirən heç bir NQÇİ qalmamışdır. Bəzi NQÇİ-lərin istehsal gücünün aşağı düşməsi onların rentabellik səviyyəsini şübhə altına almışdır.

Uzun müddət hasilatda müşahidə edilən enmə prosesi neft strateqlərin 1980-ci illərdə, xüsusən quru sahələrində fəaliyyət göstərən NQÇİ-lərin rentabellik səviyyəsini qaldırmaq üçün müxtəlif səylər edilmişdir. Bu zaman NQÇİ-nin birləşməsi ideyası ortaya çıxmış və belə birləşmələr həyata keçirilmişdir. T.Z.Tağıyev adına NQÇİ (*keçmiş Əzizbəyovneft*) ilə Suraxanıneft NQÇİ (*keçmiş Orconikidzeneft*), Ə.Əmirov adına NQÇİ (*keçmiş Qaradağneft*) ilə Bibiheybət NQÇİ-nin (*keçmiş 26 Bakı Komissarı adına NQÇİ*) birləşməsi heç bir sineqerik nəticə vermədi. Onların simbioz həyatı uzun sürmədi. Yenidən ilkin vəziyyətə qayıtmaq qərarı alındı. Bununla belə, proses işçilərin sayının azalmasına yetərli təsir etdi. Ayrılıb yenidən təşkil olunan müəssisələr öz sələflərinin malik olduğu işçi sayından qismən məhrum oldular. İşlək quyu fondunun azalması, istehsalın aşağı düşməsi təchizat prosesinin zəiflənməsində əks olundu. Amortizasiya müddətlərinin sona yetməsi, xüsusi texnika və nəqliyyat vasitələrinin silinməsini tezləşdirdi. Potensialın itməsi ilə əlaqədar dərinləşən problemlər ciddi xarakter aldı. 1980-ci ilin ortalarında istehsalın həcmi 60-cı illərin müvafiq dövrünə nisbətdə quruda hasilat 3 dəfə aşağı enmiş, dəniz sahələrində isə 3 milyon ton fərq olmuşdur. İstehsalın artırılması, sabitliyin təmin edilməsi, çoxlu investisiya tələb edirdi. Mərkəz-Moskva tərəfindən idarə olunan neft sənayemizdəki vəziyyət ittifaqın digər neft-qaz rayonlarında da özünü biruzə verirdi. Lakin Azərbaycanda istismarın yaşı çox olduğundan buradakı proseslər o qədər də elmi əsaslara, strateji proqramlara söykənmirdi. Yataqların ehtiyatlarının azalması neft hasilatına əlavə xərclərin yönəldilməsinə səbəb olmuşdur. Bu vaxtlar neft sənayesinə xa-

rici investisiyaların cəlb edilməsi məsələsi nəzərdən keçirilməyə başladı. Qeyd etdiyimiz kimi, artıq ittifaqda, o cümlədən, respublikamızda da xarici kapitallı müştərək neftqazçıxarma müəssisələrinin yaradılması ideyası gerçəkləşməyə doğru istiqamət almışdır. Azərbaycanda neft sənayesinin reabilitasiya edilməsində müvafiq planlar daha çox bəyənilməkdə idi. Sovetlər İttifaqı süqutu isə prosesə yeni çalarlar gətirdi. QNQÇİB-də ilk müştərək müəssisələr fəaliyyətə başladı. Ə.Əmirov adına NQÇİ-nin Bakı və Korgöz yataqlarında isə ilkin formalardan fərqli olaraq hasilatın pay bölgüsünü ifadə edən «prodakşin-şerrinq» tipli BMB OYL İNK birgə müəssisəsi təsis edildi.

Neft sənayesində müştərək müəssisələrin təşkili strategiyası bütün sovet ölkələrində intişar tapmışdır. Rusiyada isə bu təşkilatlar daha sür'ətlə inkişaf etməkdə idi. İndi burada NQÇİ-lər ilk təsisat formasından çıxaraq yeni fəaliyyət formasına qədəm qoymuşlar. Əksər belə müəssisələr səhmləşmə erasına daxil olaraq öz istehsal gücünü artırmışlar. Bu baxımdan nəhəng qaz şirkəti «Qazprom»da islahatlar prosesinə bir daha nəzər yetirmək zərurəti yaranmışdır. Səhmdar cəmiyyət olan bu konqlomerant iki tip təsərrüfat subyektinə-kommersiya təşkilatına, «qız» törəmə və törəmə səhmdar cəmiyyətlərə malikdir ki, bunların da arasında NQÇİ-lər, xüsusi müəssisələr yetərlidir. Törəmə müəssisələr hüquqi şəxs statusunda təsərrüfat subyekti olaraq ölkənin vahid qaz sistemini təmin edən, fəaliyyətləndirən təşkilatları, istehsalı, hasilatda davamlı texnoloji prosesi və qaz nəqli-məni əhatə edir. Bu təşkilatlar texnoloji və iqtisadi müstəqilliyə malik deyildir. Onların əmlakının sahibi «Qazprom» SC-nin özüdür. Belə vəziyyət istehsal həcmi-nin planlaşdırılması, məhsulun satışını mərkəzdən idarə etməyi qərarlaşdırır. Mənfəətin sərbəst qalığı, heç də törəmə müəssisənin ixtiyarına tamamilə keçmir. Burada əmək haqqının ölçüləri vahid metodologiyada işlənib hazırlanır. Maliyyələşmə, kapital qoyuluşları mərkəzi fondan bölüş-

dürülür. Törəmə SC-lər isə bu prosesdə daha çox müstəqilliyə malikdirlər. Rusiyada mövcud elmi-texniki kadr və maddi potensial neft-qaz sənayesində islahatların çevik aparılmasında mühüm rol oynayır. Lakin daha geniş miqyaslı islahatlar yüksək məbləğli investisiyalar tələb edir. Məhz investisiya çatışmazlığı Rusiya Federasiyasının neft-qaz sənayesində minlərlə reanimasiya gözləyən quyuların istismara qaytarılmasında əsas maneə olaraq qalır. Mütəxəssislərin rəyinə görə bu quyulardan əlavə olaraq 70-80 milyon ton neft almaq mümkündür.

Azərbaycanın da neft sənayesində fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrdə də heç şübhəsiz ki, struktur dəyişiklikləri baş verir, islahatlar təkmilləşir. Müştərək müəssisələrin manevrliliyinin artırılmasında «prodakşinşerrinq» tipli müştərək fəaliyyətlə üstünlük verilir. Zənnimizcə, belə praktikanın müsbət cəhətləri ilə yanaşı, mənfi çəhətləri də meydana çıxıb bilər. Hər halda Rusiyada aparılan monitoring və tədqiqatlar bu strategiyada səhmləşməni daha məqbul saymışdır. Səhmləşmənin müasir bazar prinsiplərini tam əks etdirməsi, dövlətlə bu müəssisələr arasında şaquli deyil daha çox partnyorluq münasibətlərinin formalaşmasını üstün edir. Belə cəhət ilk növbədə dövlətin özünün mənafeələrini daha əsaslı qorunmasından irəli gəlir. Bazar islahatları müəssisələrin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsində, rəqabət üstünlüyünün artırılmasında elmi-texniki nəaliyyətlərdən rəşional istifadətməni tələb edir. Müvafiq işlərin reallaşması müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin müntəzəm təhlilinin aparılmasını şərtləndirir. Məhz bu aspekti müəssisənin strateji və taktiki inkişafını müəyyənləşdirən amil kimi qiymətləndirmək olar. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili idarəetmə funksiyalarının səmərəli təhlilini, qərarların elmi əsaslandırılmış qəbulunu təmin edir. Bu təhlil elmi xarakterli olması ilə yanaşı sistemli yanaşmada əks olunan kompleks, ardıcıl, operativ komponentləri də ifadəsini tapır.

Makroiqtisadi səviyyədə iqtisadi yaranışları və prosesləri öyrənən ümumi iqtisadi nəzəri təhlillə yanaşı mikroiqtisadi səviyyədə-təsərrüfat subyekti kontekstində müvafiq meylləri təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili reallaşdırır. İndiki mərhələdə müəssisə və təşkilatların səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi məhz onun təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili sayəsində mümkün olur. Bununla belə, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili prosesi idarəetmə sisteminə təcrübi tətbiqi planda mühüm təsir və tənzimləmə vasitəsinə çevrilir. Bazar münasibətlərinə keçidlə iqtisadi mexanizmin təkmilləşdirilməsi və habelə, cəmiyyətimizdə baş verən yeni yaranışlar da bu proses də müsbət meylləri artırır.

Milli neft-qaz sektorunda müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili o qədər də keyfiyyətli aparılmır. Bu bir çox amillərin təsiri ilə əlaqədar olsa da, ilk növbədə özünü mütəxəssis bacarığında göstərir. NQÇİ-lərdə müvafiq peşəkarların azlığı təhlil işinin aparılmasında əks olunur. İqtisadi profilli kadrlar əvvəllər olduğu kimi indi də hesabat-məlumat xarakterli işlərin görülməsini yerinə yetirirlər. Müəssisələrdə maliyyə proseslərini formalaşdıran, tənzimləyən, maliyyə planlaşdırılması, başqa sözlə maliyyə menecmentindən söhbət belə getmir. Lakin bu qəti fikir deyildir. Sərbəst iqtisadi maliyyə statuslarında fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələrdə maliyyə menecmentinin aparılması qaçılmazdır. Müasir tələblər belədir ki, ixtisaslı iqtisadçı, maliyyəçi, mühasib yalnız keçid iqtisadiyyatının, bazar münasibətlərinin, iqtisadi inkişafın ümumi qanunauyğunluqlarını və meyllərini bilməklə yanaşı, həm də bu yaranışları, inkişafı reallaşdıran spesifik və xüsusi iqtisadi qanunları, habelə, qanunauyğunluqları da dərk etməlidir. İqtisad xidmətinin əsas iş qayəsini istehsal xərclərinin azaldılması, iqtisadi artımın və səmərəliliyin yüksəldilməsində öz ifadəsini tapmalıdır.

Neftqazçıxarma müəssisələrinin real bazar subyektinə

çevrilməsində çevik maliyyə mexanizminin təşkili, borcların azaldılması və digər maliyyə və iqtisadi tədbirlərin görülməsi də vacibdir. Bunun üçün nəzəri reallıqları və iqtisadi alətlərin tətbiqi təhlildən keçirilməlidir. Burada ilk növbədə debitor borclarının dövrüylilik əmsalının azaldılmasına onların minimuma endirilməsinə səy göstərilməlidir. Müəssisə və təşkilatın istehsal gücünün düzgün əsaslandırılması, məhsul həcminin proporsiyalarını, rentabelliğini və mənfəəti təmin edəcək parametrlərin müəyyən edilməsi idarəetmə qərarlarının uğurlu həllində mühüm rol oynayır. Məhz fəal, elmi əsaslandırılmış idarəetmə prosesi səmərəli fəaliyyətin təminatçısıdır.

Müəssisələrin maliyyə dayanıqlığı formalaşmış praktika əsasən aşağıdakı 4 əmsal göstəricisində təhlilə məruz qalır:

1. Müstəqillik (*avtonom-muxtariyyət*) əmsalı: Mülkiyyətçilərin əmlakının alınmasına vəsait qoyuluşunun məbləğini, onun kreditordən asılılıq dərəcəsini xarakterizə edir. Müvafiq əmsal şəxsi vəsaitlərin mənbəyinin aktivlərin yekununa bərabərliyində əks olunur. Optimal hədd 0,5-0,7
2. ~~Maliyyə~~ dayanıqlılıq əmsalı. Bu əmsal stabillik əmsalı da adlanır və maliyyə mənbələrinin tam xüsusi çəkisini göstərir. Müvafiq əmsal xüsusi vəsaitlərin mənbəyinin və uzun müddətli kreditlərin məbləğinin balansın aktivinin yekununa bərabərliyi ilə ölçülür. Standart 0,5-0,7 qəbul edilir.
3. Borc əmsalı və yaxud maliyyə riski. Təsərrüfat subyektinin xüsusi vəsaitləri ilə borc vəsaitlərinin nisbətində təyin olunur. Dünya təcrübəsi 0,5-1,0 həddini qəbul edir.
4. Dövrüylə kapitalının manevrliliyi. Xüsusi vəsaitlərin daha mobil aktivlərə qoyuluşunu xarakterizə edir. Cari aktivlərin qısamüddətli öhdəliklərə fərqlərinin xüsusi vəsait mənbələrinə nisbəti ilə müəyyən olunur.

Bundan başqa müəssisələrdə rentabellik və risk əmsalından da istifadə edilir. Maliyyə dayanıqlılığının belə təyinatı təsərrüfat subyektinin bazar şəbəkəsində real vəziyyətini xarakterizə edir.

Neft-qaz sənayesində islahatlar prosesi nəzərdən keçirilərkən istehsalın diversifikasiyası aspektinə də nəzər yetirilməlidir. Ümumi aparılan geniş diversifikasiya yeni sahələrin yaranmasına, məhsul çeşidinin artımına imkanlar açır. Əvvəllər olduğu kimi indi də, köhnə istehsal sahələrində radikal dəyişiklikləri ləngidən, ənənəvi direktiv sistemli idarəetmə şəbəkəsi istehsalın bütün sahələrinə təsir edir. Yeni bazar prinsiplərinə keçid isə səmərəli bazar islahatlarını gedişatı ilə bağlıdır. Bu baxımdan neft-qazçıxarma müəssisələrinin əsaslı bazar subyektinə uyğunlaşdırılması burada başlanan islahatlar prosesinin dərinləşməsi ilə ahəngdardır. Zənnimizcə, bu keyfiyyətləri ifadə edərək NQÇİ-lərin real bazar subyektinə çevrilməsi aşağıdakılarda öz əksini tapmalıdır:

- hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi, qanunvericilik şəbəkəsinin genişləndirilməsi;
- izafi səmərəsiz əmlakın hesabdan silinməsi, satışı və mübadiləsinin həyata keçirilməsi;
- köhnə texnoloji proseslərə əsaslanan səmərəsiz iş yerlərinin bağlanması;
- yeni məşğulluq siyasətinin formalaşdırılması;
- xidmətedici sahələri mərhələ-mərhələ özəlləşdirilməsi;
- istehsalat birliklərində diversifikasiya və restrukturalaşdırma prosesinin aparılması;
- sınaq-pilot müəssisələrinin təşkili;
- səhmləşmə prosesinin sürətləndirilməsi;
- investisiya prosesdə daha çox milli sahibkarlara üstünlük verilməsi;
- hasilatı bitmiş mədən sahələrinin rekultivasiyasının aparmaqla müvafiq torpaq sahələrinin balansdan çıx-

arılması.

Nəzərdə tutulan proseslər spesifik dəyişikliklərlə həm quru, həm də köhnə dəniz yataqlarında da reallaşdırıla bilər. Bütün bu işləri əvvəllər də görmək mümkün idi. Lakin sadalanan bir çox amillər bunların vaxtında görülməməsini ləngitmişdir. İndi müvafiq işlərin gerçəkləşməsi üçün daha real şərait yaranmışdır. Respublikamızda islahatlar prosesi dərinləşdikcə, neft-qazçıxarma müəssisələrinin də real bazar subyektinə çevriləcəyi yeni təzahürünü tapacaqdır.

2.5. Amortizasiya prosesində mütərəqqi metodların tətbiqinin genişləndirilməsi

Neftqazçıxarma sənayesində iqtisadi artımın təmin edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə aparılan amortizasiya siyasətindən asılıdır. Yüksək fondtutumu ilə seçilən neftqazçıxarma kompleksi digər istehsal sahələrini bu kontekstdə xeyli dərəcədə qabaqlayır. Yeni texnika və texnologiyaların mənimsənilməsinə tələb sahədə uğurlu amortizasiya siyasətinin aparılmasını diktə edir. Neftqazçıxarma sənayesində Əsas İstehsal Fondlarının (*ƏİF*) və digər aktivlərin amortizasiyasının strateji planda layihələndirilməsini dünya təcrübəsində müvafiq sahədə əldə olunan nailiyyətlərlə uzlaşdırılmaqla müqayisəli təhlildə daha aydın görmək olar. Fiziki və mənəvi aşınmaya məruz qalan əsas vəsaitlərin köhnəlməsi uçotda yalnız fiziki mahiyyətə görə qeydiyyatdan keçir və onların köhnəlməsi tam bərpaya yönələn amortizasiya normalarına uyğun olaraq qeydə alınır. Mənəvi aşınma üzrə transformasiya isə rəqabət üstünlüyün saxlanmasında, yeni innovasiyaların tətbiqində özünü nişan verir. Amortizasiya anlamı iqtisadi mühasibat və istehsal amortizasiyasında ehtiva olunur. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, hər bir əsas vəsait köhnəlmə aspektinə görə amortizasiya olunur. Re-

konstruksiya və texniki yenidən təhcizetmədə, konservasiya prosesində əsas vəsaitlərin digər tam hərəkətsizliyi zamanı amortizasiya ayırmaları hesablanır. Bu zaman onların xidmət müddəti uzadılır.

Keçid dövründə cilovlanmayan hiperinflyasiya prosesi əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsini zəruri etmişdir. Təkrar keçirilən tələsik yenidən qiymətləndirmə nöqsansız ötürməmişdir. Prosesdə əsas vəsaitlərin köhnəlməsinin bərpa qiymətləri ilə hesablanmasına üstünlük verilmişdir. Bu müddət arxada qalsa da, onun məqbul olmayan cəhətləri çeşidli mənfi izlər buraxmışdır. Yeni iqtisadi sistemə keçiddə bazar iqtisadiyyatının prinsiplial tələbləri əsas vəsaitlərin amortizasiyasında yeni metod və formalara, o cümlədən sürətli hesablamağa təkan vermişdir. Respublikamızda da bu istiqamətdə-1998-ci ildən köhnəlmə (*amortizasiya*) hesablanmasının yeni (*açıq*) metodu tətbiq edilir. Sürətli amortizasiya prosesi istehsalı yeni texnika və texnologiyalarla təhcizatında geniş imkanlar açır, digər tərəfdən isə istehsal xərclərinin müvafiq elementinin əlavə yüksəlməsinə səbəb olur. Təlimata əsasən xidmət müddəti 3 ildən aşağı olan əsas vəsaitlərə bu metodun tətbiqi məqsədəuyğun sayılır.

Amortizasiya hesablanmasının seçim metodları uçot siyasətinin elementi kimi sənədləşdirilərək vergi orqanlarının nəzərinə çatdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi metodlardan fərqli olaraq yeni amortizasiya formaları məhsulun maya dəyəri, mənfəətin ölçüləri, təşkilatın davamlı maliyyə vəziyyəti təsir edərək, liberal təzahürdə əks olunur. Amortizasiya ayırmalarından səmərəli istifadə etmək üçün müvafiq amortizasiya fondları təşkil edilir. Amortizasiya fondlarının yığımı və istifadəsi mühasibat uçotunda əks etdirilməsində müəyyən prosedur çətinlikləri mövcud olsa da, məhsulun satışı zamanı müvafiq normaya uyğun məbləğ bu fonda və yaxud digər xüsusi hesaba köçürülür.

Dünya təcrübəsində amortizasiya strategiyasında

müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Apardığımız müqayisəli təhlildə daha çox aydınlığı təmin etmək üçün bizim tədqiqatda bu metodlardan bir neçəsinin xarakterikası verilir:

Dəyərin silinməsinin bərabərölçüsü və düzxətli metodu. Bu metoda görə amortizasiyaya uğrayan obyektin dəyəri bərabər olaraq onun istismar müddəti ərzində istehsal xərclərindən silinir və aşınma üzrə yığım bərabər artır. Qalıq dəyəri isə müvafiq olaraq azalır. Bu metod iqtisadiyyatımızda geniş tətbiq edilir.

Görülmüş işlərin həcminə proporsional olaraq köhnəlmənin hesablanması metodu. Bu metod belə bir ehtimalla əsaslanılır ki, müəyyən obyektlərin əsas vəsaitlərinin aşınması yalnız onların istismarının nəticəsidir və obyektin varlığı bu zaman diqqətə gətirilmir. Aşınma aşağıdakı formulada təyin edilir.

$$A = \frac{Y_{ld}}{H_p} \times 100\% ,$$

Burada	A	aşınma faizi
	Y_{LD}	ilkin dəyər - likvid dəyəri
	H_p	planlaşdırılan və güman edilən işinhəcmi

Dəyərin məbləğ miqdarı ilə silinməsi və ya komulyativ metod. Bu metod zamanı aşınmanın məbləği amortizasiyaya uğrayan obyektin dəyərini hər il müvafiq əmsala vurulması ilə müəyyən olunur. Əmsal illərin miqdarının obyektin xidmət müddətinin sonuna qalmış illərin kommulyativ sayına nisbətindən hesablanır (*miqdarı, məbləği - istismar illəri*). Metodun mahiyyətində mürəkkəbliliyi nəzərə olaraq əyani nümunədən istifadə olunmasına məqsədəuyğun hesab edirik. Misal olaraq göstərək ki, obyektin istismar müddəti 4 ildir.

Onda məbləğ miqdarı və ya istismar ili 10 ($1+2+3+4$) olacaqdır. Birinci il əmsal $4/10$ sonrakı illər $3/10$, $2/10$, $1/10$ bərabər götürələcək. Obyektin illik dəyəri 1800000 manat, likvid 200000 manatdır. Bu zaman amortizasiya qiyməti 1600000 manat ($1800000-200000$) olacaqdır.

Aşağıdakı cədvəldə bu metodla köhnəlmənin hesablanması verilir.

Cədvəl 2

Məbləğ miqdarı metodu ilə köhnəlmənin hesablanması

Dövr	Köhnəlmənin illik məbləği	Toplanmış köhnəlmə məbləği	Qalıq dəyəri
birinci ilin sonuna	$1600000 \times 4/10 = 640000$	640000	1160000
ikinci ilin sonuna	$1600000 \times 3/10 = 480000$	1120000	680000
üçüncü ilin sonuna	$1600000 \times 2/10 = 320000$	1440000	360000
dördüncü ilin sonuna	$1600000 \times 1/10 = 160000$	1600000	200000

Cədvəldən göründüyü kimi hər il aşınma məbləği azalır.

Azalan qalıq metodu. Komulyativ metodla azalan qalıq metodu sürətli silinməyə aid edilir. Azalan qalıq metodunda istənilən artan möhkəm əmsal qəbul edilsə də, daha çox ikiqat amortizasiya normasına üstünlük verilir. İstismar müddəti 5 il olan düzxətli metodda amortizasiya norması 20% qəbul edildirsə, azalan qalıq metoduna istinadən amortizasiya norması müvafiq olaraq 40% ($20\% \times 2$) olacaqdır. Burada güman edilən likvid dəyəri illik aşınma hesablanarkən nəzərə alınmır. Yalnız axırıncı ildə köhnəlmənin məbləği sonuncu ilin əvvəlinə olan qalıq dəyərindən likvid dəyərini çıxmaqla hesablanır. Aşağıdakı cədvəldə azalan qalıq metodu ilə köhnəlmə

komulyativ üsuldən istifadə etdiyimiz rəqəmlər əsasında verilmişdir:

Cədvəl 3

Azalan qalıq metodu ilə köhnəlmənin hesablanması

Dövr	Köhnəlmənin illik məbləği	Yığılan aşınma məbləği	Qalıq dəyəri
birinci ilin sonuna	$1800000 \times 40\% = 720000$	720000	1080000
ikinci ilin sonuna	$1080000 \times 40\% = 432000$	1152000	648000
üçüncü ilin sonuna	$648000 \times 40\% = 259200$	1411200	388800
dördüncü ilin sonuna	$388800 \times 40\% = 155520$	1566720	233280

Kumulyativ metodda olduğu kimi azalan qalıq metodunda da köhnəlmə məbləği hər il azalmaya məruz qalır.

ABŞ-ın iri şirkətlərində aparılan təhlil zamanı müəyyən edilmişdir ki, amortizasiya siyasətində əksər şirkətlər düzxətli bərabər silinməyə üstünlük verirlər. Neftqazçıxarmada istehsal xərclərində prioritet komponentlərindən sayılan amortizasiyanın yaratdığı fond kompleksdə ƏİF-larının renovasiyanı stimullaşdıran mühüm faktordur. Amortizasiya siyasəti dünya iqtisadiyyatının bütün sferalarında, o cümlədən neftqazçıxarmada da keyfiyyət fərqləri ilə seçilir. Bu fərq ilk növbədə şirkətlərin fəaliyyətinin nəticələri ilə bağlılıqda, əsas kapitalın amortizasiyasının elastikliyində, risklərin uçotunda, investisiyaların səmərəliliyində və başqa parametrlərdə daha çox özünü biruzə verir. ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və digər inkişaf etmiş ölkələrdə amortizasiya həm mühasibat, həm də maliyyə hesabatlarında bütün aktivlərə müvafiq qəbul olunmuş

şkala üzrə aşınma nəzərə alınaraq hesablanır. Lakin Fransada neft sənayesində ABŞ-dan fərqli olaraq, bu strategiyada nəzərdə tutulan güzəştlər nisbətən daha əlverişli şərait yaradır. Çox vaxt bütün elementlər sadəcə bir maddə - qiymətsizləşmə və ya aşınma adı altında birləşdirilir. Xərclərin belə birləşməsi vergi yükünün minimuma endirilməsi məqsədini ifadə etsə də şirkətin təkrar istehsal siyasətində müvafiq təhlilə mane olur.

Sürətli amortizasiya prosesində kombinasiyalı və ya reqressiv şkala metodu daha cəlbədicə görünür. Bu metod amortizasiya ayırmaları şkalası ilə hasilatın dinamikası arasında əlaqəni göstərərək, yataqların işlənməsinin sonrakı mərhələsində daxil olmuş əsas istehsal fondlarının tam amortizasiya olunmasını maya dəyərində əks etdirir.

Tükənən aktivlər hesab edilən və uzunmüddətli aktivlər kateqoriyasına aid edilən təbii resursları amortizasiyası dipelyasiya məfhumunda ifadə olunur. Digər mənada dipelyasiya təbii resursların qiymətinin məhsul vahidinə proporsional yerləşməsidir. Məhz buna görə də, amortizasiya prosesi dipelyasiya ilə mütənasiblik təşkil edir. Qeyd olunduğu kimi Azərbaycan respublikasında bazar iqtisadiyyatına keçiddə amortizasiya hesablanmasının açıq metodundan istifadəyə başlanmışdır. Bu sahədə tətbiq edilən müvafiq təlimat köhnə rejimdən miras qalmış qaydalara nisbətə mütərəqqi üstünlüklərə malikdir. Sürətli amortizasiya prinsiplərinin bərqərar olunması çoxlu digər şərtlərlə əhatəlidir. Özəl sektorda yeni metodların tətbiqi dövlət sektorunda nisbətə daha yüksək templərlə irəliləyir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, bizim iqtisadi məkanda amortizasiya strategiyası əsasən iki sahədə əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin fəaliyyət dairəsində əks olunur. Qeyri-maddi aktivlərdən faydalı istifadə müddəti «Mühasibat uçotu haqqında» respublika qanununa əsasən müəssisələr tərəfindən müəyyənləşdirilir. Belə təyinetmə mümkün olmadıqda, qeyri-maddi aktivlərə on illik köhnəlmə norması şamil edilir. Qeyd

edək ki, ABŞ-da analoji olaraq bu müddət 40 il hesablanır. Bununla belə dünya praktikasında elə qeyri-maddi aktivlər var ki, onların ayrı-ayrı növlərinə amortizasiya hesablanmır. Bu həmin aktivlərin dəyərinin azalması və onların gətirdiyi gəlirlərinin dəyişməzliyi ilə izah edilir və özünü ticarət nişanları, «nou-xau»lar və digər qeyri-maddi aktivlərdə göstərir.

Respublikamızda sürətli amortizasiya siyasəti təşkilatın uçot siyasəti əsasında müəyyən olunur. Şübhəsiz ki, burada da müəssisələrə kifayət qədər sərbəstlik verilmişdir. Belə ki, müəssisələr istismarda olan, lakin faktiki işləməyən əsas vəsaitlərin konservasiya qaydalarını özləri müəyyənləşdirən müvafiq qruplar ayrı-ayrı əsas vəsaitlərin növləri üzrə müxtəlif köhnəlmə normaları tətbiq edə bilirlər. Normadan əlavə köhnəlmə hesablamaq zərurəti yaranarsa, bu zaman artıq amortizasiya məbləğləri müəssisələrin sərəncamında qalan mənfəət hesabına həyata keçirilir. Fikrimizcə, respublikamızda amortizasiya prosesini əhatə edən mövcud qanunvericilik neftqazçıxarma sənayesinin davamlı inkişafı və səmərəli fəaliyyəti üçün yetərli sayıla bilməz. Belə ki, burada xüsusi qaydaların və təlimatların işlənilib hazırlanmasına ehtiyac vardır. Bunu hasilat sənayesinin spesifikliyi və milli neft sənayesində indiki vəziyyət tələb edir. Belə hal daha çox köhnə yataqlarda istismarı bitmiş əsas istehsal fondlarının texniki təhcizatına yeni stimula verər.

Milli neft-qaz sənayemizdə köhnə istismar sahələrində ƏİF-lərin əksər hissəsi öz amortizasiya müddətini başa vurmuşdur. Onlar fiziki köhnəlmə ilə yanaşı mənəvi aşınmayada məruz qalmışlar. Xüsusən Sovet texnologiyasına əsaslanan maşın və avadanlıqlar şübhəsiz ki, Qərbin qabaqcıl texnologiyalarından çox-çox geridə qalırlar. Aydındır ki, köhnə texnologiyalar ilə yüksək nəəliyyətlər əldə etmək çətin bir işdir. Bu sahədə ƏİF-lərin yeniləşməsini ləngidən başlıca səbəb uzun illər sahədə aparılan uğursuz amortizasiya siyasəti

olmuşdur. Yeni iqtisadi sistemə keçiddə baş verən təsərrüfatsızlıq meylləri, vəsait çatışmazlığı, maliyyə-kapital qoyuluşları prosesində baş verən əngəllər yüksəlişin qarşısını almışdır. İndi dövlət müstəqilliyimizi əldə etdiyimiz bir zamanda ƏİF-ların yeniləşməsi istiqamətində irəliləyişlərə nail olmaq zamanı da gəlib çatmışdır. Mənəvi və fiziki aşınmadan köhnələn ƏİF-lərin silinməsi onların yeniləri ilə əvəz edilməsi prosesinə mülayimlik gətirməklə orta müddətli renovasiya proqramları işlənilib hazırlanmalı, uçot siyasətinə müvafiq olaraq əsas vəsaitlərin optimal aşınma müddəti müəyyən edilməlidir. Şübhəsiz ki, köhnə yataqlarda iqtisadi artımın təmin edilməsi, səmərəliyin yüksəldilməsi təkcə amortizasiya amilindən asılı deyil. Burada iştirak edən amillər palitrası olduqca rəngarəndir. Amortizasiya proseslərini araşdırarkən aparılan faktorial analiz göstərir ki, bu işin əsas həlqəsində ƏİF-lərin təkrar istehsal prosesini əhatə edən amortizasiya strategiyası durur. Məhz bu aspekt amortizasiya amilinə diqqətin artırılmasını, ƏİF-ların texnoloji reabilitasiyasının aparılmasını bir daha aktual edir.

Uğurlu amortizasiya strategiyası təkcə köhnə yataqlarda səmərələyi yüksəltməklə əhatə olunmamalı, həm də yeni açılan yataqlarda eyni qüvvə ilə texnoloji yüksəlişi təmin etməlidir. Bunları nəzərə alaraq, neft sənayesini əhatə edən amortizasiya strategiyasının hüququ bazası yaradılmalı, bu işdə konkret əməli addımlar atılmalıdır. Müvafiq amortizasiya fondlarının təşkili yığılan amortizasiya ayırmalarının təkrar istehsalına, yeni əsas vasitələrin alınmasına, rekonstruksiyaya yönəldilməsinə, istehsalın texniki təchizatının yaxşılaşmasına yardımçı olacaqdır. Dünya təcrübəsində mövcud öncül yenilikləri, innovation-texniki nəaliyyətləri əxz etməklə, biz neft sənayemizin dirçəlişinə mühüm dəyişiklər gətirən uğurlu amortizasiya strategiyası işləyib hazırlamalı, onu ardıcıl olaraq tətbiq etməliyik. Bu istiqamətdə differensiasiya aparmaqla müəyyən müəssisələrin amortizasiya prosesində hüquqları

genişləndirilə bilər. Belə xətt rentabelliyyənin təminatına, yeni texnika və texnologiyalarla təhcizatına təkan verir.

Amortizasiya strategiyasında ƏİF-ların yeniləşməsi əmsalının müəyyən edilməsi texnoloji əvəzlənməni xarakterizə edən mühüm göstəricidir. Bu göstərici fondunda ƏİF-ların dövrü yeniləşməsini diqqətdə saxlamaq, müəssisə və təşkilatların texniki-texnoloji yeniləşmə proqramlarını işləyib və nəzarətə götürmək əlverişlidir.

Hasiledici sənayedə amortizasiya siyasəti seçimində ən mühüm məsələlərdən biri neftqazçıxarma müəssisələrinin əsas kapitalının dəyərinin ödənilməsi problemidir. Başqa sözlə ƏİF-nın amortizasiyası və istehsal xərclərində onun optimal əks etdirilməsidir. Milli neft-qaz sənayesində bu istiqamətdə spesifik problemlər də az deyildir. Beləki, Azərbaycanın neft-qaz kompleksi ƏİF-nın köhnəliyi və bu baxımdan da fondtutumu, fondverimi göstəricilərinə görə ittifaqın müvafiq təşkilatları arasında ən yüksək pillədə durmuşdur. Azdebitlik, quyu enerjisinin tükənməsi hər il yeni qazılan quyuların sayını artırmaqla mədənlərin əlavə yüklənməsinə səbəb olmuşdur. Quyuların çoxluğu mədən yollarının uzunluğunu da artırmış, bu da öz növbəsində əlavə nəqliyyat vasitələrinin alınmasına rəvac vermişdir. Köhnə Bakı mədənlərinin mənzərəsi ötən əyyamlarda şair məcazında sıx meşəni xatırlatsa da, indi bu müdhiş mənzərə xeyli dəyişmişdir. Burada quyuların çox hissəsi istismar edilmir. Bağlanmış quyuyuüstü avadanlıqların sökülməsi isə əlavə problemlər yaradır. Digər problem isə Xəzərin qalxması ilə bağlıdır. Son on ildə dənizin qalxması çoxlu estakadaları, qurğuları su altında qoymuşdur. Keçid dövründə çətinlikləri ilə müşayiət olan «simvolik» inventarizasiya, uçotun, unifikasiyası problemləri, yeni iqtisadi siyasətə uyğun kadrların hazırlıq səviyyəsi ƏİF-nın və digər əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi, amortizasiyası prosesində də əksini tapmışdır.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, neft-qaz sənayesində amortizasiya prosesi təkcə hasiledici sahənin ƏİF-nı əhatə etmir. Kompleksdə amortizasion dövrüyyəni bütün digər qruplar üzrə əsas vəsaitlərin növləri və habelə qeyri-maddi aktivlər də əhatə edir. Yeni iqtisadi sistemə keçid planlı iqtisadiyyatın bir çox qadağalarını mülayimləşdirmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində yeniləşmə adı altında bir çox bahalı nəqliyyat vasitələri, elektron cihazları, sertifikatları bəlli olmayan avadanlıq, qurğular və digər inventarlar alınmışdır. Qanun boşluğu, fond bölgüsü olmadan, iqtisadi aspektin nəzərə alınmaması şəraitində alınan əsas vəsaitlər ƏİF-nın izafi bolluğu ilə xarakterik olan sahəni yeni xərclər və amortizasiya ayırmaları ilə yükləmişdir. İndi belə halların qarşısının alınması üzrə tədbirlərin sferası genişləndirilmişdir. «Tender» haqqında Azərbaycan respublikasının qanunun ARDNŞ-də öz tətbiqini tapması mənfi halların qarşısını nisbətən almışdır. Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, görülən tədbirlər qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Əsas vəsaitlərin, inventarların alınması ciddi surətdə amortizasiya ayırmaları hesabına formalaşan fondan və mənfəətin sərbəst qalığından qaynaqlanmalıdır. Burada əsas vəsaitlərin lüzümsuzluğu, qiymət aspekti ilə yanaşı iqtisadi, amortizasion məqsədəuyğunluğu da nəzərə alınmalıdır. Bununla yanaşı, köhnə əsas vəsaitlərdən, habelə artıq nəqliyyat vasitələrindən, yollardan azad olmaq üçün onların alınması və ya satışı da nəzərdən keçirilməlidir.

Uzun illər neftqazçıxarma mütəxəssisləri öz səmərələşdirici təklifləri, ixtiraları ilə fərqlənmişlər. Belə qeyri-maddi aktivlərin yəqin ki, müəyyən hissəsi aktuallığını itirməmiş, buraya yeniləri də əlavə olunmuşdur. Ona görə də onların uçotu məsələsinə diqqət artırılmalı, amortizasiya siyasətində onların yeri, lüzümlüq dərəcəsi həllini tapmalıdır.

Dünya praktikasında amortizasiya təkcə əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlər üzrə hesablanmır. Burada investisiyalar da daxil olmaqla, bütün aktivlər amortizasiyaya uğrayır. Bu

prosesi texnoloji yeniliyi, rəqabət qabiliyyətliliyi təmin edən məqbul cəhət kimi qiymətləndirmək olar. İqtisadi transformasiyanın növbəti mərhələlərində milli iqtisadiyyatda da müvafiq meylin reallaşmağı qaçılmazdır. Beynəlxalq təcrübədə amortizasiya siyasətindəki, üstün cəhətlərin neft-qaz sənayesində intişar tapmasına zəmin indidən hazırlanmalıdır. Deqressiv və proqressiv amortizasiyanın hasiledici sənayedə də tam bərqərar tutması məqamı çatmış və öz tətbiqini gözləməkdədir.

Apardığımız təhlilə yekun vuraraq belə bir nəticə hasil edilir ki, neft-qaz hasilatında amortizasiyalara uğrayan uçot atributlarının müfəssəl inventarizasiya aparılmalı, əldə olunan məlumatlara və dünya təcrübəsindəki mütərəqqi ənənələrə, standartlara müvafiq amortizasiya strategiyası işlənib hazırlanmalı, hər bir NQÇİ və digər təsərrüfat subyekti üçün əlverişli, differensasiya olan amortizasiya taktikası qəbul edilməlidir.

2.6. Neft biznesində yeni kontrakt formalarının tətbiqi

Neft-qaz sektorunda birgə fəaliyyət üzrə çoxlu kontraktlar bağlanmışlar. Müştərək müəssisələrin təşkili, Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi, hasilatın pay bölgüsü müqavilələri neft sənayesində kontrakt sisteminin intişar tapdığının bariz nümunədir. Bununla belə neft biznesi digər kontrakt növləri ilə də inkişaf edir. Köhnə yataqlarda iqtisadi artımın təmin edilməsi, sabitliyin saxlanılması, səmərəliliyin artırılması sahədə yeni kontrakt formalarının tətbiqinə səsləyir. Azərbaycan neft sənayesinə güclənən xarici kapital axını neft biznesində qanunavericilik şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsini, vergiqoymanın mülayimləşdirilməsini tələb edir. Qanunavericilik prosesində isə neft sektorunu əhatə edən normativ hüquqi aktların təkmilləşməsində ləngimələr müşahidə olunur. Lakin bununla belə son zamanlar bazar iqtisadiyyatının

genişləndirilməsi, iqtisadi fəallığın çevikləndirilməsi sahəsində reallaşan tədbirlər neft iqtisadiyyatının dirçəlişinin yeni mərhələsinin inkişafına sürət verir. Bu baxımdan respublika investisiyalar agentliyin yaradılmasına ölkədə əlverişli investisiya mühitinin formalaşması, sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsi, iqtisadiyyata, o cümlədən neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb olunması ilə bağlı vahid dövlət siyasətinin təmin edilməsində mühüm proqram sənədi kimi qiymətləndirmək olar. Bəzi sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə xüsusi razılıq-lisenziya verilməsinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında Prezidentin müvafiq fərmanı da lisenziyalasma sahəsində yeni imkanlar açır. Bununla belə, qeyd etməliyik ki, mövcud proses keyfiyyət dəyişiklikləri ilə müşayiət olunaraq, ardıcıl xarakter alır. Qanunlar şəbəkəsinin genişləndirilməsi kapital axını gücləndirən, riskləri azaldan şərtlərlə əhatə olunmalıdır. Neft-qaz sektorunun səmərəli fəaliyyətini artırmaq, burada biznes işini, sahibkarlığı genişləndirmək məqsədilə neft iqtisadiyyatını əlaqələndirən qanunlar sferası daim təkmilləşdirilməli, yataqların işlənməsində konsessiya üsulunun tətbiqinə, lisenziyaların verilməsini normalaşdıran qanunlar qəbul edilməlidir.

Dünya praktikasında neft biznesinə aid edilən kontraktlar ənənəvi və modernləşdirilmiş konsessiya müqavilələri və qeyri-konsession müqavilələrində təsbit olunur. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, müvafiq müqavilələr risqli və ya risqsiz bölgüyə də məruz qalır. Konsessiya prosesə kontrakt çeşidində nəzər yetirməyimizlə vurğulamaq istərdik ki, bu çoxşaxəli müqavilə öhdəliyindən bizim də faydalanmaq məqamımız yetişmişdir.

Milli neft sektorunda elə sahələr mövcuddur ki, inkişaf üçün böyük məbləğli vəsaitlər tələb edilmir. Dünyanın böyük neft şirkətləri Xəzərin zəngin neft və qaz yataqlarına böyük miqyaslı sərmayələr qoyduğu halda, ehtiyatları tükənmiş sahələrə kapital qoyuluşuna həvəs göstərmirlər. Bu onunla izah

edilir ki, belə sahələrin dirçəldilməsində böyük kapital axını tələbi yüksək deyildir. İri neft kompaniyalarını təmsil edən mütəxəssislərin fikrincə, köhnə yataqlarda hasilatın artırılmasında tələb olunan cüzi sərmayənin ayrı-ayrı sahibkarlar və ya orta potensiallı şirkətlər həyata keçirə bilərlər. Hələ Sovet İttifaqının iflası ərəfəsində bir çox neft mütəxəssisləri yaranmış kooperativ hərəkatının imkanlarına istinad edərək fəaliyyətsiz quyu fondunda quyuları icarəyə götürməklə onun bərpa olunmasına təşəbbüs etmişlər. Onlar quyuların bərpası üçün dövlətdən vəsait tələb etməyən çox mülayim şərtlər irəli sürürdülər. Bu isə hər bərpa edilmiş quyudan əldə olunacaq mənfəətin müəyyən hissəsinin şəxsi ehtiyaclarına ödənilməsində əksini tapırdı. Sərt planlaşma sistemi belə təşəbbüsləri vüsət alınmasına imkan verməmişdir. Lakin bazar iqtisadiyyatı müvafiq işlərin həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar açmış və hazırda hüquqi şəraitlə belə təşəbbüsləri müdafiə etmək vaxtı çatmışdır. İndiki əlverişli bazar mühitində xüsusi nəzarət altında neft mədənlərində bu kimi ideyaları reallaşdırmaq böyük iqtisadi səmərə ilə nəticələnər, ölkədə neft sənayesində milli sahibkarlığın inkişafına təkan verərdi. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1996-cı il 9 fevral tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Dövlət müəssisələrinin (*obyektlərinin*) müqavilə əsasında idarəetməyə verilməsi haqqında» əsasnamə islahatları həyata keçirmək nöqtəyindənərdən diqqəti cəlb edir. Müəssisələrin və obyektlərin fərdi layihələr əsasında dirçəldilməsini təmin etmək üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutan əsasnamədə idarəetməyə verilməni o obyektin özəlləşdirilməsi iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olmadığı və yaxud hələ vaxtı çatmamadığı halda məqsədə uyğun hesab edilir. Eyni zamanda, «İcarə haqqında» qanunun da imkanlarından bu istiqamətdə istifadə olunmasına şərait yaradılmalıdır. Bütün bunlarla yanaşı, xarici kapitallı müştərək müəssisələrə verilən hüquq və imtiyazlar çərçivəsində neftqazçıxarma müəssisələrini ya

bütövlükdə, yaxud da bir mədən və ya yataq çərçivəsində yenidən təşkil edərək müvafiq idarəetməyə verilməsi məsələsi nəzərdən keçirilməlidir.

Azərbaycanda neft sənayesində sahibkarlıq və biznesi inkişaf etdirmək üçün dövlət öz sahibkarlarına geniş imkanlar açmalıdır. Bunun üçün respublikada əlverişli iqtisadi mühit yaranmaqdadır. Neftqazçıxarma sənayesinin inkişafı xarici investorların sərmayələrinin hesabına təmin olunmaqla yanaşı, daxili imkanlar hesabına da inkişaf etdirilməli, yataqların, fəaliyyətsiz, aşağı debitli quyuların sahibkar əllərə verilməsi prosesi başlamalıdır. Hazırda Azərbaycanda neftçilər arasında neftqazçıxarma müəssisələrinin kollektivlərə verilməsi və ya səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi fikirləri daha çox səslənməkdədir.

Zənnimizcə, böyük sərmayələr tələb etməyən yeni kontrakt üsullarını geniş tətbiq ediləcəyi sahə qurudakı neftqazçıxarma kompleksi olacaqdır. Bu ondan irəli gəlir ki, son istismar mərhələsini yaşayan bu yataqlarda hasilat tezliklə qeyrirentabelli olacaqdır. Bu baxımdan konsessiyaya götürülmüş köhnə mədənlərdə sahibkarlar özəl maraqları ifadə edərək, kiçik xərclərlə qalıq ehtiyatlarını hasil etməyə səfərbər olunacaqlar. Belə praktika ABŞ-da köhnə yataqların işlənməsində sınaqdan çıxmış və indi də səmərəli tətbiq olunmaqdadır. Müvafiq ideyanın gerçəkləşməsi Rusiyadakı analoji sahələrdə də tətbiqini gözləyir. Əslinə baxdıqda burada heç bir Amerika açılmır. Sadəcə olaraq söhbət niyyət enerjisi tükənmiş ölü yataqları dövlət vəsaitindən kənar reabilitasiyasından gedir. Möhkəm hüquqi bazanın və nəzarət mexanizminin mövcudluğu şəraitində bu sahədə yüksələn meylləri gerçəkləşdirmək mümkündür. Konsessiya üsulundan qurudakı yeni yataqların istismarında da istifadə edilə bilər. Bununla yanaşı xidmətedici sahələrdə lisenziya üsulunun da genişləndirilməsi səmərəliliklə nəticələnər. Qazma sahəsində də müvafiq addımlar keyfiyyət dəyişiklikləri gətirər. Kooperativ hərəkəti zamanı quru sahə

lərində qazma prosesində müvafiq kooperativ təşkilatlar mövcud olmuşdur. Onların səmərəli fəaliyyəti haqqında mülahizələr başqa söhbətin mövzudur. Fakt isə ondan ibarətdir ki, qazma sahəsində özəl imkanlar sınaqdan keçirilmişdir.

Hasilatda enmə prosesi qazmanın sürətinin səngiməsinə də mühüm təsir etmişdir. Hətta qazmanın aşağı düşmə meyli ilə hasilatın enmə tempi arasında qeyri-proporsionallıq müşahidə olunmuşdur. 1999-cu ilin qazma planına nəzər yetirdikdə (*ARDNŞ plan 148231 m. fakt 91583 m. fərq 56648 m. müqayisə üçün 1970 750900 m.*) bunu görmək çətin deyildir. İndi quruda fəaliyyət göstərən 6 qazma idarəsinin fəaliyyəti heçə enmişdir. Fikrimizcə, bu idarələrdən bir və ya bir neçəsi lisenziyalaşdırılması sınaq obyektinə ola bilər.

Yeni iqtisadi münasibətlər, dərinləşən integrasiya onsuz da milli neft-qaz sektorunda kontrakt üsullarının tətbiqini həll edəcəkdir. Lakin indidən müvafiq işlərin başlaması ən qiymətli resurs-vaxt resursuna meydan oxumasına bərabər olacaqdır.

III FƏSİL

NEFT MÜQAVİLƏLƏRİNDƏ TƏTBİQ EDİLƏN FİCKAL-VERGİ MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

3.1. Neft müqavilələrinin Azərbaycanın iqtisadi dirçəlişində rolu

Hazırda neft ehtijəti mənbələləri arasında mərkəzi rol oynamaqda davam edən Beynəlxalq Enerji Agentliyinin tərəfindən dünyanın enerji perspektivlərinə dair hazırlanmış hesabatda görə Asiya regionunda artan tələbatı nəzərə alaraq, bütün dünyada neftə olan tələbatın növbədi iki onillik ərzində təqribən gündə 30 milyon barrel səviyyəsində artacağı gözlənilir. Mövcud şəraitdə dünya Xəzər bölgəsinə, xüsusilə Azərbaycana neft və qaz ehtiyatları ilə zəngin bir region və ölkə kimi böyük ümidlər bəsləyir.

Azərbaycanın neft ehtiyatlarına Qərbi ölkələrinin marağı təzə deyildir. Hələ 1989-cu ilin mayında «Ramko enerji» şirkətinin prezidenti Stefen E.Remp (Şotlandiya) Azərbaycana gəlmiş, vaxtı ilə 70-ci illərin axırı 80-ci illərin əvvəllərində kəşf olmuş «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarının işlənməsi üzrə danışıqlar aparmışdı. 1991-ci ilin yanvarında isə SSRİ Nazirlər Soveti Azərbaycan SSR-in Nazirlər Soveti ilə birlikdə həmin yataqların işlənməsi üzrə Qərbin iri transmilli neft şirkətləri arasında tender aparılması barədə qərar qəbul etmişdi.

1991-ci ilin iyun ayında ABŞ-ın «AMOKO» və «YUNOKAL» Böyük Britaniyanın «Bipi» şirkətləri arasında xüsusi komisiyanın rəhbərliyi və nəzarəti altında tender keçirildi və iyun ayında müqavilə şərtləri daha əlverişli olan (50%+50%) «AMOKO» şirkəti tenderin qalibi elan olundu. Tenderin nəticələri bəlli olduqdan sonra respublika

hökumətinin qərarı ilə ehtiyatları 1,75 milyard barrel qiymətləndirilən «Azəri» yatağının istismarı üzrə layihəyə digər şərtlər də əlavə olundu və «AMOKO» şirkətinin rəhbərliyi ilə «JUNOKAL», «Bipi-Statoyl» alyansı, «MAKDERMOT» və «RAMKO» şirkətlərinin iştirakı ilə ilk neft konsorsiumu yarandı.

1991-ci ilin payızında, artıq müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Respublikası hökuməti qərar qəbul edərək hələ Sovetlər dövründə keçirilən tenderin qalibi olan «AMOKO» şirkəti ilə müştərək neft müəssisəsinin yaradılması üzrə təkliflər işləyib irəli sürdü. «AMOKO» şirkəti ilə aparılmış danışıqların nəticələrinə görə «AMOKO» nun payı 12-15%, ARDNŞ-in payı 85-88% olur, geoloji kəşfiyyatda Azərbaycanın tarixi məsrəfləri nəzərə alınır və və Azərbaycanın qoymalı olduğu 1,5-1,7 milyard dollarlıq sərmayədən azad olunurdu. «AMOKO» şirkəti isə Azərbaycan iqtisadiyyatına 650 milyon dollarlıq vəsait qoymasının öhdəsinə götürürdü. Müştərək müəssisə yaradıldıqdan sonra «AMOKO» müqavilənin layihəsini və texniki iqtisadi əsaslarını hazırlamalı idi. 1992-ci il sentyabr 7-də «BiPi» - «Statoyl» alyansı ilə «Çıraq» və «Şahdəniz», 1992-ci il oktyabrın 1-də isə «PENNZOYL-RAMKO» alyansı ilə «Günəşli» neft yataqlarının birgə işlənməsinə dair saziş imzalandı. 1993-cü il mayın 6-da isə ARDNŞ və konsorsium arasında yataqların işlənilməsinin vahid proqramı haqqında memorandum imzalandı və bununla bağlı 1993-cü il iyunun 4-də ARDNŞ-in Direktorlar Şurasının iclasında iki işçi qrupu:

1. ARDNŞ-in mütəxəssislərindən və qəragah mənzili Londonda olan «Morqan Qrinfil» bankı, «Rene end Qamp» hüquq firması məsələhətçilərindən ibarət qrup;
2. Konsorsiumun üzvü olan şirkətlərin mütəxəssislərindən ibarət qrup. Sonuncu qrupun işi 1993-cü il iyun 10-dan iyulun əvvəlinədək ABŞ-ın Hyuston şəhərində davam etmişdi.

Lakin 1993-cü ilin ayında respublikamızda cərəyan edən hərbi-siyasi böhran müqavilənin şərtlərini həyata keçirmək üçün Londonda sentyabr ayında nəzərdə tutulmuş danışıqların baş tutmasına səbəb oldu. Həmin vaxt Azərbaycan Respublikası Prezidenti səlahiyyətlərini həyata keçirən H.Əliyev hazırlanmaqda olan müqavilə layihəsində müəyyən nüqsanlar olduğunu bəyan edərək xarici neft şirkətləri ilə danışıqların dərhal dayandırılması barədə qərar qəbul etdi. 1994-cü il fevralın 4-də prezident H.Əliyev «Azərbaycan Respublikasında dəniz, neft və qaz yataqlarının işlənməsini sürətləndirilməsi haqqında» qərar verdi. Həmin qərarla xarici neft şirkətləri ilə aparılan danışıqlarda ARDNŞ-in təkliflərinin bəyənilməsi ARDNŞ-ə müqavilələrin hazırlanması və bağlanması səlahiyyətlərinin verilməsi və iki həftə ərzində «Günəşli» yatağında neft hasilatının sabitləşdirilməsi proqramının hazırlanması Respublika Prezidentinə təqdim edilməsi göstərilirdi. 1994-cü il iyunun 21-də ARDNŞ-in danışıqlar aparan həyəti Qərb neft şirkətləri konsorsiumunun dəvəti ilə Hyuston şəhərinə getdilər və 45 gün layihənin hazırlanması üzərində işlədilər. Bu layihə ilə tanış olduqdan sonra prezident H.Əliyev 1994-cü il sentyabrın 14-də «Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə işlənməsi haqqında xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları barəsində» fərman imzaladı. Fərmanda hazırlanmış sazişin layihəsi bəyənilməklə «AMOKO Kaspian Si Petroleum İQD», «BiPi Eksplorasən (*Kaspian Si*) İQD», «DEN NORSKE Stas Olyesslskap A.S.», «Lukoyl», «RAMKO», «Xəzər enerji İQD», «Türkiyə petrolları A.O.», «YUNOKAL Xəzər İQD» şirkətləri ilə saziş imzalanmasına göstəriş verilirdi.

1994-cü ilin sentyabrın 20-də Azərbaycanla Amerikanın «AMOKO», «Yunikal», «Pennzoil», «Makdermon», Böyük Britaniyanın «British Petroleum» və «Remko», Norveçin «Statoyl», Rusiyanın «LUKOyl», Türkiyənin «Türk Petrolları», Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» şirkətlərinin yaratdığı konsor-

sium arasında tarixə «Əsrin müqaviləsi» kimi daxil olan neft müqaviləsi imzalandı. Sonradan müqaviləyə Yaponiyanın «İqoçu», Amerikanın «Eksson» və «Amerada Hess» şirkətləri də qoşuldular.

«Əsrin müqaviləsi»nin əhatə etdiyi «Azəri», «Çıraq», «Günəşli» sahəsində ilkin neft ehtiyatları 511 milyon ton səviyyəsində qiymətləndirilirdi. Qazma nəticəsində müəyyən olundu ki, neft ehtiyatları 640 milyon ton, səmt qazı ehtiyatları 100, milyard kubmetr, sərbəst təbii qaz ehtiyatları isə 100-150 milyard kubmetrdir. Ehtimal olunan sərmayə 10 milyard dollar həcmində nəzərdə tutulurdu.

«Əsrin müqaviləsi»ni həyata keçirmək üçün Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti yaradıldı. Azərbaycan parlamenti tərəfindən təsdiq edildikdən və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti müvafiq fərman imzaladıqdan sonra müqavilə Azərbaycan Respublikasının qanunu kimi qüvvəyə mindi.

Neft müqavilələrinin imzalanması təkcə Azərbaycanın deyil, həm də regionun başqa dövlətlərinin tarixində dönüş mərhələsi olmuş, onların səmərəli və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığının təməlini qoymuş, Böyük İpək Yolu ideyasının dirçəltmiş, eyni zamanda gələcək sülhün, sabitliyin təminatçısına çevrilmişdir. «Əsrin müqaviləsi» sayəsində Azərbaycan Xəzər dənizinin dərinliklərində yerləşən nəhəng enerji potensialını Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində, Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişafında, İNOQEYT, TRASEKA və Böyük İpək yolu kimi nəhəng layihələrin gerçəkləşməsində Xəzəryanı və Qafqaz regionunda mühüm rol oynayan bir dövlətə çevrilmişdir.

«Əsrin müqaviləsi»nin reallaşması sayəsində Azərbaycan neftinin ixrac boru kəmərləri vasitəsilə dünya bazarlarına çıxarılması təmin ediləcək, beynəlxalq maliyyə təsisatlarında respublikamızın kredit daha yüksək və etibarlı qəbul ediləcək, respublika iqtisadiyyatının digər sahələrinə,

həcmnin infrastrukturun yenidən qurulmasına geniş investisiya axınları təmin ediləcəkdir. Bütün bunlar Azərbaycanın valyuta ehtiyatlarını zənginləşdirməklə, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirəcək, respublikada istehsal olunan malların rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsi yüksələcək, iqtisadiyyatın əsas sahələrinin yenidən qurulması və modernləşdirilməsi daha tez reallaşaçaqdır. Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatə prinsiplərinin dünya təcrübəsinə uyğun olaraq, mövcud iqtisadi potensialımızdan daha səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradacaq, uzun müddətdir ki, durğunluq vəziyyətində olma neft maşınqayırması, neft emalı və neft kimyası sahələrinin yeni inkişaf dövrünə qədəm qoyacaq, eyni zamanda sənayenin digər sahələrinin də tam gücü ilə işlənməsi təmin ediləcəkdir.

Beynəlxalq neft şirkətlərinə Azərbaycanın neft-qaz yataqlarını dünya standartlarına uyğun olaraq işlətmək imkanlarının verilməsi Azərbaycan xalqına daha fəravan, zəngin yaşatış tərzini təmin etmək şansı vermişdir. Belə imkanın yaradılması təkcə region üçün deyil, dünyanın digər ölkələri üçün də bir model oynaya bilər.

«Əsrin müqaviləsi» keçmiş Sovetlər məkanında xarici beynəlxalq şirkətlər tərəfindən qoyulmuş ən böyük sərmayədir. Təkcə həmin müqavilə çərçivəsində qoyulan sərmayələrin həcmi 2 milyard dollar təşkil edir. Digər müqavilələr üzrə sərmayələr də nəzərə alınmaqla, bu rəqəm 3 milyon dollara yaxındır. Adambaşına düşən xarici sərmayələrə görə Azərbaycan Sovet İttifaqının keçmiş respublikaları arasında birinci yeri tutur və bir çox Şərqi Avropa ölkələrini ötüb keçir. İmzalanmış 20 müqavilə çərçivəsində birbaşa sərmayələrin gözlənilən həcmi 60 milyard dollar təşkil edir.

Bu vaxtadək 15 ölkəni edən 33 şirkətlə 20 beynəlxalq saziş imzalanmışdır. Bunların 15-i dənizdə, 5-i isə quruda tətbiqi nəzərdə tutulan layihələrdir. Azərbaycan bonus və akr hesablı ödənişlər şəklində 372 milyon dollar əldə etmişdir.

Bundan başqa ölkəmiz vergi, icarə haqqı və sosial fondlara pəndişlər şəklində 30 milyon dollardan artıq vəsait almışdır. Bu layihələrin həyata keçirilməsinə cəlb edilmiş Azərbaycan işçi həyəti vergiləri ödədikdən sonra 12 milyon dollar həcmində maaş almışdır. Azərbaycan müəssisələri və müştərək müəssisələri öz layihələrini həyata keçirən neft əməliyyat şirkətlərinə 179 milyon dollar həcmində müqavilə və təchizat xidmətləri göstərmişdir.

Xarici neft şirkətlərinin müqavilə şərcivəsində ölkəmizə qoyduğu sərmayələrin təxminən 1 milyard dolları bilavasitə iqtisadiyyat sahələrinə qoyulmuşdur. Bunlar əsasən bonuslar, yerli şirkətlərlə bağlanmış müqavilələr, tariflər və maaşlar formasında Azərbaycana çatmışdır. Lakin xarici neft şirkətlərinin verdiyi mənfəətlər təkcə bunlarla kifayətlənmir. Hesablamalara görə xarici şirkətlərin Azərbaycanda xərclədiyi hər bir dollar həm iqtisadiyyatda, həm də fəaliyyət mühiti yaradır. Bütün bunlar xarici sərmayədarlar üçün yaradılan şəraitin, imkanların, biznes mühitinin nəticəsidir.

Azərbaycanın xarici neft şirkətləri ilə bağladığı müqavilə bir daha onun dünya səhnəsində neft və qaz sahəsində kommersiya, iqtisadiyyat, xüsusən istehsal sahələri üzrə layiq olduğu lider, mərkəz rolunu oynamağa hazır olduğunu göstərdi. Bunu Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi şərait də tələb edir. Bütün Qərbi-Şərqi nəqliyyat dəhlizi Azərbaycandan keçir. Bütün Xəzər regionunda və ondan şərqdə yerləşən ərazilərdən keçən dəmir yolları, məkistrallar, avtomobil yolları Avropaya Azərbaycanın ərazisindən keçir. Bu isə o deməkdir ki, tələ Azərbaycanın Şərqdə Çin səddindən Qərbdə Aralıq dənizindək bütün xalqların inkişafında aparıcı rol oynamasına şərait və şans yaratmışdır.

Bu müqavilə Azərbaycanın inkişafında əsas dönüş nöqtələrindən biri olmasına rəvac vermiş, bundan sonrakı inkişafının da təminatçısı olacaqdır. Müqavilə obyektli olan zonalarda proqnozlaşdırılan neft ehtiyatları 4,5 milyard ton,

qaz ehtiyatları isə 4-5 trilyon kubmetr həddindədir. Respublikaya birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmində neft müqavilələrindən daxil olmamalar əsas hissəni təşkil edir. 1994-cü ildən başlayaraq təkcə neft sənayesinə 3,2 milyard ABŞ dolları məbləğində investisiya qoyulmuşdur. Bunun 2,2 milyard dolları «Azəri-Çıraq-Günəşli» müqaviləsi çərçivəsində, 1 milyard dolları isə qalan müqavilələr çərçivəsində qoyulmuşdur. Müqavilə ərazisində neft hasilatının səviyyəsi bu gün 115 min barellə bərabərdir. Təkcə 2000-ci ildə 5,4 milyon ton neft hasil olunması planlaşdırılır. Ümumiyyətlə, «Çıraq» yatağından bu ilin 8 ayında 10,6 milyon ton neft, 1,3 milyard kubmetr çox qaz hasil edilmişdir.

«Əsrin müqaviləsi»ndən sonra bağlanan ən mühüm müqavilələrdən biri «Şahdəniz» yatağı üzrə müqavilədir. Bu müqavilə 1996-cı ilin iyunun 4-də imzalanmışdır. Keçən müddət ərzində 800 kvadratmetr sahədə seysmik məlumatlar toplaşmış, təhlil edilmiş, dəyəri 200 milyon dollar olan «İstiqlal» qazma qurğusunun modernləşdirilməsi başa çatmışdır. Çox çətin geoloji şəraitdə dərinliyi 6316 metr olan ilk kəşfiyyat quyusu qazılmışdır.

«Şahdəniz» yatağı Azərbaycanda dünya əhəmiyyətli nadir qaz-kondensat yatağıdır. Artıq onun qaz ehtiyatlarının 1 trilyon kubmetr, qaz kondensatı ehtiyatının 300 milyon ton olması təsdiq olunmuşdur. 1999-cü ilin iyununda qazılan 1 sayılı quyunun 1,4 milyon kubmetr qaz və 400 ton kondensat, 2000-ci ilin martında qazılan 2 sayılı quyunun isə 1,8 milyon kubmetr qaz, 550 ton qaz kondensatı debitinə malikdir. Onun ehtiyatları nəinki Azərbaycanın təbii qaza olan daxili ehtiyaclarını ödəməyə çatacaq, həm də beynəlxalq bazarlara ildə 20 milyard kubmetrdən az olmayaraq qaz ixrac etməyə imkan verəcəkdir. Bir çox tanınmış Qərb ekspertlərinin fikrincə, «Şahdəniz» qaz-kondensat yatağının kəşfindən sonra Azərbaycan təkcə neft deyil, həm də qaz kralına çevriləcəkdir. Bu yatağın kəşfi ilə qarşımızda Azərbaycan qaz sənayesinin

inkışaf strategiyasının, Azərbaycan qazının dünya bazarlarına ixracı strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi vəzifəsi durur.

Hazırda Türkmənistan və Azərbaycan qazının Türkiyə və Avropa bazarına nəql olunması üçün ciddi işlər aparılır. Bu kəmərin uzunluğu təxminən 2 min kilometr, nəql etmə imkanı ildə 30 milyard kubmetr, dəyəri isə 2,5-3 mlrd ABŞ dolları həcmində olacaqdır. Bu layihənin reallaşması uzansa belə, artıq Azərbaycan tərəfi 2003-xü ilin əvvəlindən Türkiyəyə qaz ucrac etməyi planlaşdırır. İlk mərhələdə Azərbaycan ərazisindəki 490 km. uzunluğunda və ildə 9-10 milyard. m³ qaz nəql etməyə imkan verən qaz kəmərlərinin bərpa edilməsi nəzərdə tutulur. Güncüstan Respublikasının ərazisində də Türkiyə sərhəddinə kimi ildə 16-24 milyard. m³ qaz nəql etməyə imkan verən qaz kəmərinin inşası planlaşdırılır. İlk hesablamalara görə, bu işlərin görülməsinə təxminən 700-800 milyon dollar investisiya qoyulacaqdır. Bu mərhələdə 2003-cü ildə Türkiyəyə ildə 2-4 milyard. m³ qazın ixrac artırmaqla, ixracın maksimum 10 milyard. m³ göstəricisinə çatdırılması planlaşdırılır. İkinci mərhələdə daha çox gələcək perspektivə yönəldilmişdir və 2006-cı ilədək Azərbaycanın ərazisində ildə 16-24 milyard. m³ qaz nəql etməyə imkan verən yeni qaz kəmərinin inşasını nəzərdə tutur.

Artıq bu sahədə işlər görülməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə Azərbaycan hökumətinin, Dövlət Neft Şirkətinin və layihə iştirakçıları olan xarici şirkətlərin nümayəndələrindən ibarət işçi qrupu yaradılmışdır. İşçi qrupuna Azərbaycan qazının ixrac marşrutu və beynəxalq bazarlara nəqli üzrə danışıqlara başlamaq və danışıqların nəticələrinə uyğun olaraq lazımı qərarların qəbul edilməsi üçün respublika Prezidentinə təkliflər təqdim etmək səlahiyyətləri verilmişdir.

Azərbaycana böyük sərmayə qoyuluşlarına rəvac verən əsas səbəblərdən biri də burada neft infrastrukturunun kifayət

qədər inkişaf etməsidir. Təsadüfi deyildir ki, xarici şirkətlər artıq mövcud olan qazma qurğularının, tikinti-quraşdırma kəmərlərinin, həcminin digər obyektlərinin tikilməsinə nisbətən daha çox üstünlük verirlər.

Əgər xarici neft şirkətləri Azərbaycanda öz fəaliyyətlərini sıfırdan başlamalı olsaydılar, Azərbaycanda neft müqavilələrinin belə sürətlə reallaşması mümkün olmazdı. Çünki platformaların tikintisi üzrə obyektləri yenidən yaratmaq, dünyanın digər ölkələrindən dəniz qazma qurğuları almaq və onları Xəzərə gətirmək, bir çox digər oxşar problemləri həll etmək üçün lazım olardı və təbii ki, bu işlərin layihə dəyəri də xeyli artardı.

Lakin xarici neft şirkətləri dəniz neft-qaz əməliyyatlarının aparılması üçün 70-80-ci illərdə yaradılmış infrastruktura və güclü elmi kadrlara, mühəndis və ixtisaslı fəhlə kadrlarına malik Azərbaycanda bu işləri görmək üçün heç bir çətinliklə qarşılaşmadılar. Məhz həmin dövrdə dərin dəniz özülləri zavodu tikilmiş, burada «Çıraq-1» platforması qurulmuşdur. Həmin dövrdə «Dədə Qorqud», «İstiqlal» dəniz qazma qurğuları «Suleyman Vəzirov» və «İsrafil Hüseynov» borudüzən barjları, nadir kran gəmiləri, təchizat kəmələri və bir çox obyektlər yaradılmışdır. Həmin qurğular və obyektlərin neft müqavilələrinin belə yüksək sürətlə həyata keçirilməsində əvəzsiz rolu olmuşdur.

1995-ci ilin yanvar ayından 1997-ci ilin noyabr ayınadək xarici tərəfdaşlarımız Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin və Azərbaycan hökumətinin fəal dəstəyi ilə «Dədə Qorqud» yarımada qazma qurğusunun, təchizat kəmərlərinin, borudüzən barjların, kran gəmisinin yeniləşdirilməsini başa çatdırdılar. «Dədə Qorqud» qazma qurğusu vasitəsilə üç kəşfiyyat quyusunun qazılması, «Çıraq-1» dəniz platformasının tikintisi başa çatdırıldı və neft hasil edən ilk quyu qazılmışdır. «Çıraq-1» platformasından Səngəlcəldəki sahil terminalınadək 177 km. uzunluğunda sualtı neft kəməri, eyni zamanda həmin

platformadan Neft daşlarındakı kompressor stansiyasınadək 48 kilometr uzunluğunda sualtı qaz kəməri çəkilmiş, Səngəçaldə sahil terminalı tikilmişdir. «Cıraq-1» platformasından ilkin neftin ixracı üçün Bakı-Novrossiysk neft kəmərinə yenidənqurma işləri aparılmış və 1997-ci ilin oktyabr ayında bu neft kəməri istifadəyə verilmişdir.

Hazırda Bakı-Novrossiysk və Bakı-Supsa neft kəmərləri vasitəsilə dünya bazarlarına neft ixracına başlanmışdır. Həmin kəmərlərin nəqliyyə imkanları gündə 220 min barreldir.

Bu gün ixrac kəmərləri də daxil olmaqla qaz layihələrinin həyata keçirilməsi üçün ciddi işlər götürülür. Bakı-Novrossiysk, Bakı-Supsa istiqamətləri bu çoxvariantlı sistemin fraqmentləridir. Təbii ki, başqa istiqamətlər də öyrənilir və nəzərdə keçirilir. Bunlardan ən vacibi Bakı-Tbilisi-Çeyhan istiqamətləridir. Bakı-Tbilisi-Çeyhan əsas ixrac kəməri üzrə danışıqlar prosesi üçün başlıca təkan 1998-ci il oktyabrın 29-da Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Özbəkistan prezidentlərinin, ABŞ-ın energetika nazirinin imzaladıqları Ankara bəyannaməsi olmuşdur.

Ölbətdə bu layihə istər coğrafiyası, istərsə də dəyəri baxımından çox geniş miqyaslı layihədir və onun reallaşması üçün müəyyən vaxt tələb olunur.

Sərmayəçilərə münasibətdə ayrı-seçkilik qiyulmaması, qarşılıqlı əlaqələrin düzgünlüyü, təmizliyi, ədalətli olması Azərbaycan iqtisadiyyatının başqa sagələrinə də sərmayə cəlb olunmasına yardım edir, eləcə də ölkələrimiz arasında siyasi, mədəni əməkdaşlığın genişlənməsinə, müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Azərbaycanda əməliyyat şirkətlərinə xidmət göstərən xarici şirkətlərin coğrafiyası daha genişdir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən belə şirkətlər arasında 130-dan artıq Böyek Britaniya şirkəti, 110-a yaxın Amerika Şirkəti və Norveçdən, Fransadan, İtaliyadan, Almaniyadan, Yaponiyadan, Rusiyadan və digər ölkələrdən gəlmiş neçə-neçə şirkət vardır.

Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının mənimsənilməsində, neft və qaz ehtiyatlarının hasilatı və nəqlində Amerika neft şirkətlərinin beynəlxalq neft konsorsiumunda geniş iştirakı Azərbaycan-Amerika Birləşmiş Ştatları əlaqələrinin inkişaf etməsinə təkan vermişdir. Amerika-Azərbaycan münasibətləri haqqında iki ölkə prezidentləri tərəfindən imzalanmış birgə bəyənət, investisiyaların təşviqi və qorunması, ticarət və kapital qoyuluşu, banklararası sənədlər Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə, ölkəmizin daha sürətlə sosial-iqtisadi tərəqqisinə xidmət edir. Azərbaycan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında tərəfdaşlıq münasibətlərinin genişləndirilməsi haqqında imzalanmış xüsusi sənəd Amerika iş adamlarının ölkəmizdə fəaliyyət göstərmələri üçün əlverişli şərait yaradılmasının hüquqi bazasının təşkil edir.

Avropanın nüfuzlu ölkələri-Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, İtaliya, Belçika, Niderland, Yunanıstan, Polşa, Rumıniya, Bolqarıstan və Skandinaviya ölkələri ilə indiyədək 90-dan artıq mühüm sənəd və sazişlər imzalanmışdır və bunlar da həmin ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsinə şərait yaradacaqdır. Avropa ölkələri ilə münasibətlərin inkişafında qədim İpək yolunun brəpasını nəzərdə tutan TRASEKA proqramının həyata keçirilməsinə başlanılması mühüm yer tutur. Bu nəhəng nəqliyyat dəhlizinin mərkəzində yerləşən ölkə kimi Azərbaycan Şərqlə Qərbin qovuşmasında mühüm rol oynayır. Dünyanın nəhəng və güdrətli dövlətlərindən olan Çin və Yaponiyanın bu layihəyə qoşulmaları Azərbaycana marağı daha da artırır.

Norveçin «Statoyl» şirkəti «Şahdəniz» neft yatağı üzrə müqavilənin ən fəal iştirakçılarından biridir. Bu şirkət istər qaz ixracı, istərsə də infrastruktur sahəsində böyük işlər görməyi planlaşdırmışdır.

İngiltərənin «BP/AMOKO», «Remko» şirkətləri və bir

neçə icracı şirkəti Azərbaycanın neft kontraktlarında iştirak edir. Bunlar əsasən texniki işləri görən, mühəndis-layihə işləri aparan icracı, təchizatçı şirkətlərdir.

Türkiyəni TPAO şirkəti «Əsrin müqaviləsi» əsasında yaradılan konsorsiumda yer alan ilk4 şirkətdən biridir. Türkiyədə 1998-ci ilin oktyabrında imzalanan Ankara bəyannaməsi «Əsrin müqaviləsi»nin reallaşmasında, Bakı-Çeyhan ana ixrac neft boru xəttinin həyata keçirilməsində bölgə ölkələri rəhbərlərinin ən ciddi addımlarından sayılmalıdır.

Yaponiyanın «İqoçu», Amerikanın «Eksson» və Amerada «Hsss» şirkətləri «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarına dair müqavilədə iştirak edir.

Rusiya Federasiyası beynəlxalq konsosiumda «LUKoyl» şirkəti ilə təmsil olunmuşdur. Bu şirkətin Azərbaycanın beynəlxalq layihələrinə qoyduğu sərmayələrin ümumi məbləği 300 milyon dollardan artıqdır. Layihələrin icrasında şirkətin rolu vəsait qoyulması ilə məhdudlaşmır. Şirkət layihələrin icrası üçün əsas texniki, texnoloji, kommersiya və təşkilatı qərarların işlənilib hazırlanması prosesində yaxından iştirak edir. Rusiyanın sənaye potensialının bu layihədə iştirakı regionda bir çox texniki problemlərin həlli, neft-qazçıxarma kompleksinin yaradılması, Rusiyanın Xəzər dənizi akvatoriyası, Volqa və Don çayları hövzəsi rayonlarındakı müəssisələrində iri ölçülü və iritonnajlı metal konstruksiyaların, ayrı-ayrı blokların və ya modulların hazırlanması səviyyəsini yüksəldə bilər, nəqliyyat xərclərinin və danışma müddətini qısaltmadan yüksək iqtisadi səmərəliliyi təmin etməyə imkan yaradacaqdır. Bu isə öz növbəsində Xəzərin qapalı hövzə olduğu şəraitdə tikinti-quraşdırma işlərini vaxtında, qrafik üzrə yerinə yetirməyə imkan verəcəkdir.

Rusiya və Azərbaycan ərazisindəki ixtisaslaşdırılmış müəssisələr, stasionar dəniz platformalarının, dəniz qazma

qurğularının və xüsusi kəməllərin inşası üçün infrastruktur, o cümlədən Bakıdakı «Şelflayihətikinti» zavodu və s. Müəssisələr 80-90-cı illərdə Xəzər şelfindəki yataqlardan istifadəyə dair geniş miqyaslı proqramların yerinə yetirilməsindən ötrü integrasiyalı sistem kimi yaradılmışdı.

Rusiyanın «Transfert» şirkəti də Azərbaycanda çıxarılan neftin nəql edilməsində mühüm rol oynayır. Rusiya və Azərbaycan neftin şimal marşrutu ilə nəqli haqqında sənəd imzalamışdır. Yatağın işlənilməyə başladığı vaxtdan bəri Rusiya ərazisi ilə həmin marşrutla 3,4 milyon ton, 1999-cu ildə isə 1,5 milyon neft nəql edilmişdir.

Ukrayna bilavasitə neft müqavilələrində iştirak etməsə də, müqavilənin həyata keçirilməsində, Azərbaycanın energetika ehtiyatlarının Avropa bazarlarına çatdırılması ilə bağlı nəhəng vəzifələrin yerinə yetirilməsində, habelə bu ehtiyatların birgə emalında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bundan ötrü Ukraynanın kifayət qədər inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsi, o cümlədən neft-qaz kəməlləri şəbəkəsi vardır. İstər bu imkanlardan, istərsə də mövcud neftçıxarma müəssisələrindən istifadə edilməsi Azərbaycana Ukraynanın ikitərəfli ticarət-iqtisadi əlaqələrini yeni səviyyəyə qaldıra bilər.

Azərbaycan neft sahəsində Qazaxıstanla da geniş əməkdaşlıq imkanları vardır. Təkcə 1999-cu ildə respublikamızın ərazisi ilə Qazaxıstan 2 milyon ton neft ixrac etmişdir. Yenicə istifadəyə verilən liman vasitəsilə gələcəkdə bu nəqli ildə 4-5 milyon tona çatdırmaq mümkün olacaqdır.

Dünyanın müxtəlif ölkələrini təmsil edən konsorsium iştirakçılarının geniş diapazonu göstərir ki, integrasiya, qarşılıqlı sürətdə faydalı əlaqələr, iqtisadi potensialların birləşdirilməsi çox iri layihələri həyata keçirməyə imkan verir.

Xarici neft şirkətlərinin birgə layihələrin həyata keçilməsində rolu təkcə qoyduqları sərmayələr, yeni texnologiyalarla məhdudlaşmır, onlar həm də özlərinin idarəetmə təcrübəsini, ətraf mühitin mühafizəsinə, işçi

həyatının təhlükəsizliyinə öz diqqətli münasibətləri, yerli xalqlara, onların dini etiqadları və mədəniyyətlərinə hörmətlə, qayğı ilə yanaşmaları ilə fərqlənirlər.

Müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş xüsusi bəndə əsasən xarici mütəxəssislərlə müqayisə Azərbaycan mütəxəssislərin faiz nisbəti ilədn-ilə artacaqdır. Yalnız neft əməliyyat şirkətlərində prezidentlər, şöbə rəisləri, mühəndislər, maliyyəçilər, mühasiblər və digər vəzifələrdə 2500-ə yaxın Azərbaycan vətəndaşı çalışır və onların orta aylıq əmək haqqı, bütün vergilər çıxıldıqdan sonra, 750 dollar təşkil edir. Neft əməliyyat şirkətləri üçün xidmətlər göstərən şirkətlərdə 10 minədək Azərbaycan vətəndaşı çalışır. Əgər neft müqavilələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı nəqliyyat, mehmanxana, ticarət, tikinti, məişət və s. Kimi sahələrdə yaradılmış yeni iş yerlərini də nəzərə alsaq, yeni iş yerlərini sayı 30 mini ötüb keçir. Həmin işçilər bilik, təcrübə qazanmaqla yanaşı, qabaqcıl texnologiyalara yiyələnir, dünya standartlarına cavab verəcək mütəxəssislərə çevrilirlər. Azərbaycan işçi həyatından minlərlə gənc mütəxəssis xaricdə və xarici şirkətlərin Azərbaycanda təşkil etdiyi kurslarda təlim keçmiş, ixtisaslarını artırmışlar.

Ətraf mühitin mühafizəsi ən yüksək səviyyədə təmin olunmuşdur. Məlum olduğu kimi Sovat İttifaqı dövründə ekoloji problemlərlə o qədər də diqqət yetirilmirdi gətirib Xəzərin sənaye tullatıları ilə çirklənməsinə gətirib çıxarmışdı. «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində ekologiya problemlərinə xüsusi fikir verilmişdir. Hazırda Xəzərdə xarici neft şirkətləri tərəfindən demək olar ki, Şimal dənizində və Meksika körfəzində tətbiq olunan ekoloji standartlar tətbiq edilir.

Azərbaycanda çalışan xarici neft şirkətləri böyük xeyriyə işləri götür, qaçqınlar üçün evlər, məktəblər və tibb məntəqələri tikir, yetim uşaqlara, müharibə əlillərinə yardım edir, Azərbaycanda idmanın inkişafına və olimpiya hərəkətinə böyük xidmət göstərir, mədəni tədbirlərin keçirilməsinə yardım

edirlər.

Azərbaycanın tarixində ilk dəfə olaraq bizim Xəzər Gəmiqayırma Şirkəti müştərək müəssisə, Bakıda 170 milyon dollar dəyərində yeni özüqalxan qazma qurğusu tikir. 700-dən artıq Azərbaycan vətəndaşı bu layihənin həyata keçirilməsinə cəlb edilmişdir. Demək olar ki, indi Xəzər bölgəsində yeni qazma qurğularının və gəmilərinin inşası üzrə təzə bir sahə təşəkkül tapmaqdadır.

Neft müqavilələrində nəzərdə tutulan ən vacib məsələlərdən biri neft şirkətlərinin sifarişlərinin yerinə yetirilməsinə Azərbaycan müəssisə və təşkilatlarının cəlb edilməsidir. Hazırda respublikamızın müəssisə və təşkilatları Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti və digər əməliyyat şirkətləri üçün 115 milyon dollar dəyərində müqavilə işləri yerinə yetirirlər. Neft layihələrinin həyata keçirilməsi üçün 10 müştərək müəssisə fəaliyyət göstərir, həmin çüştərək müəssisələrdə 2 mindən artıq Azərbaycan vətəndaşı çalışır. Bu müəssisələr tanınmış xarici şirkətlərlə rəqabət mübarizəsində 381 milyon dollar dəyərində müqavilə işləri almışlar.

Bonuslar və digər oxşar ödənişlər şəklində Azərbaycan artıq 700 milyon dollar almışdır. 1999-cu ilin sonunadək gözlənilən ödənişlər də nəzərə alınmaqla, bu məbləğ 815 milyon dolları ötəcəkdir. Vergilər, icarə haqları, boru kəməri tarifləri, pensiya və digər sosial fondlara ödənişlər şəklində Azərbaycan əlavə olaraq 154 milyon dollar və ya göstərilənlərin hamısı nəzərə alınmaqla 855 milyon dollar almışdır.

Neft müqavilələrindən daxil olan vəsaitlər respublika Prezidentinin fərmanı ilə yaradılan Dövlət Neft Fonduna yığılacaqdır. Rəsmi məlumatlara görə 1999-ci il dekabrın 29-dan 2000-ci il dekabrın 29-dək həmin Fondun hesabına 270,96 milyon ABŞ dolları həcmində vəsait daxil olub. Həmin vəsait ölkənin payına düşən mənfəət neftinin satışı, bonuslar, neftin nəqli üzrə tariflər və icarə ödənişləri hesabına əldə edilib.

2000-ci il dekabrın 29-dək «Əsrin müqaviləsi»indən Azərbaycanın payına düşən 967,8 min ton mənfəət nefti satılıb. Ümumi dəyəri 166,98 milyon dollar olan neftin satışından qanunvericilikdə nəzərdə tutulan ödənişlər çıxıldıqdan sonra 162,35 milyon dolları neft fonduna köçürüb. Qalan vəsait isə yanvarın 11-dək daxil olacaq və müvafiq qaydada həmin fonda köçürüləcək.

Neft Fondunun hesabına ödənişlər çıxıldıqdan sonra 100 milyon dollara yaxın bonus daxil olub. Bunun 2 mln. dollarını «Şell» şirkəti («İnam» bloku), 45 mln. dollarını «Ekson» şirkəti və 52 mln. dollarını «Konoko» şirkəti («Zəfər-Məşəl» bloku), 1 mln dollarını isə «Monkrif» şirkəti («Padar» bloku) ödəyib.

«Əsrin müqaviləsi» üzrə çıxan neftin Bakı-Supsa kəmərilə nəqlinə görə Neft Fonduna 8,26 milyon dollar tranzit tarifi daxil olub. 2000-ci ildə Neft Fonduna icarə ödənişləri şəklində isə 360 mln. dollara yaxın vəsait köçürüb. Bu vəsaiti ABƏŞ ofisin icarəsi üçün ödəyib.

Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatının pay bölgüsü barəsində imzalanmış müqavilələr üzrə 1992-1999-cü illər ərzində Dövlət Neft Şirkətinin bank hesablarına xarici neft şirkətlərindən 537,7 mln. dollar həcmində bonuslar daxil olub. Bu məbləğin 32 mln dolları 1992-ci ildə və 19993-cü ilin birinci yarısında sərf edilib 462,1 mln. dolları isə 1995-1999-cu illərdə Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən Milli Bankın ehtiyatlarına köçürülüb və tam həcmdə qorunub saxlanılır.

Müqaviləyə görə 2000-ci ildən etibarən Azərbaycan tərəfi «Azəri», «Çıraq», «Günəşli» yataqlarından mənfəət nefti alacaqdır. Bu mənfəət neftinin satışından ölkənin xalic büdcə gəliri həmin ildə 100-150 milyon dollar təşkil edəcəkdir. Yaxın illərdə bu məbləğ 300, 500, 700 milyon dollaradək artacaq. 2005-ci ildən sonra isə ildə 1 milyard dolları öteəcəkdir. Beləliklə, təkcə göstərilən yataqlar üzrə 2000-2005-ci illərdə

Azərbaycanın alacağı mənfəət payı 1,7 milyard dollara yaxın, 2010-cu ilədək isə 11 milyard dollardan artıq olacaqdır.

2003-cü ildə «Şahdəniz» yatağından ildə 2-3 milyard m³, hasil edilməsi, 2005-ci ildə 8 milyard kubmetr, 2006-cı ildə isə 16 milyard kubmetr həcmində qaz hasil edilməsi planlaşdırılır.

2010-cü ildə neft müqavilələrinin həyata keçirilməsi çərçivəsində neft hasilatının ümumi həcmi ildə 60 milyon tona. Təbii qaz hasilatı isə ildə 30 milyard kubmetrə çata bilər. Müvafiq olaraq Azərbaycanın gəliri də aratacaq və bu yaxın illərdə respublikamızın şox vacib sosial problemlərinin həlli, xalqın rifah halının yüksəlməsi istiqamətində dönüş yaratmaq mümkün olacaqdır. Bütün bu tədbirlər Azərbaycanda uğurla fəaliyyət göstərən bazar iqtisadiyyatı bərqərar etməyə, respublikamızın inkişaf etmiş və demokratik ölkəyə çevirməyə imkan verəcəkdir. Neft müqavilələri artıq Azərbaycanı bölgənin coğrafi-siyasi mərkəzində çevirmişdir. Müvafiq olaraq onun dünya ölkələri arasında nüfuzu da artmışdır.

Azərbaycanın beynəlxalq neft müqavilələrində iştirakı ölkədə istər siyasi vəziyyətin normal məcraya salınmasında, istərsə də çoxsaylı sosial-iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü iş aparmağa imkan vermişdir. 1995-ci ilin əvvəlindən ölkədə bazar iqtisadiyyatına keçidi təmin etmək məqsədilə islahatların daha da sürətləndirilməsi kursu götürülmüş, qısa müddət ərzində maliyyə sabitliyinə nail olunmuş, milli valyutanın dəyərliliyi təmin olunmuşdur. Bu müddət ərzində islahatların gedişini təmin etmək məqsədilə 900-ə yaxın qanun qəbul edilmişdir. Onların içərisində torpaq islahatı haqqında, özəlləşdirmə, sahibkarlığın inkişafı, vergi, maliyyə-bank sisteminin yenidən qurulması, ticarətin liberallaşdırılmaqsı, inhisarçılığın aradan qaldırılması və rəqabətin inkişafı, əhəlinin sosial müdafiəsini təmin edən qanunlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid istiqamətində görülən problemlər çox qısa müddətdə istehsalda yaranmış geriləmə

prosesini dayandırmış, ölkədə makroiqtisadi sabitlik təmin olunmuşdur. YDM-in artımı 1996-cı ildə 1,3%, 1997-ci ildə 5,8%, 1998-ci ildə 10%, 1999-cü ildə 7,4% olmuşdur. Bu isə MDB məkanında ən böyük göstəricidir.

Sənaye istehsalında da artım meylləri görsənməkdədir. 1997-ci ildə sənaye istehsalının həcmi 0,3% artmışdısa, 1998-ci ildə artım 2,2%, 1999-cu ildə 3,6%, 2000-ci ildə isə 6,9% olmuşdur.

Sənayenin əksər sahələri, o cümlədən neft və qaz, neft kimyası, metallurgiya, maşınqayırma, tikinti materialları, yüngül və yeyinti sənayesi sahələrində, habelə sənayenin qeyri-dövlət sektorunda ciddi irəliləyişlər müşahidə olunur və bu sahələrdə məhsul istehsalı əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli artmışdır. 2000-ci ildə YDM-in mütləq həcmi 21 trilyon manatdan artıq olmuşdur və bu əvvəlki illə müqayisədə 11,3 faiz çoxdur. YDM-in strukturunda real istehsal sahələrinin payı 1999-cu illə müqayisədə 46,3 faizdən 48,7 faizə, xidmət sahələrini payı isə 47,5 faizdən 44,6 faizə enmişdir. Adambaşına 2,5 milyon manatlıq (562,3 dollar), yaxud keçən ildəkindən 10,4 faiz çox məhsul istehsal olunmuşdur.

YDM-in tərkibində sənaye məhsulunun istehsalının xüsusi çəkisi 25,6 faiz təşkil etmişdir. Ustehsalın həcmi yanacaq sənayesi müəssisələrində 5,3 faiz, elektroenergetikada 3,2 faiz, yeyinti sənayesində 2,1 faiz, kimya və neft kimyası müəssisələrində 34,4 faiz, metallurgiya sənayesində 2,5 dəfə, maşınqayırma müəssisələrində 78,2 faiz, meşə, ağac emalı və selluloz-kağız sənayesində 10,5 faiz, tikinti sənayesi materialları sənayesində 21,3 faiz, yüngül sənayedə 477,7 faiz, ünyütmə-yarma müəssisələrində 52,5 faiz çoxalmışdır. 1999-cu ildə müqayisədə sənayenin dövlət bölməsində isə 12,5 faiz artmış, YDM-də onun xüsusi çəkisi 43,9 faizə çatmışdır.

2000-ci ildə xarici ölkələrdə 2,8 milyard ABŞ dolları məbləğində, yaxud əvvəlki illə müqayisədə 88,1 faiz çox

ticarət əməliyyatları aparılmışdır. Mal dövriyyəsinin 63,3 faizini ixrac olunmuş mallar, 36,7 faizini isə idxal olunmuş mallar təşkil etdiyindən 680 milyon dollar məbləğində müsbət saldo yaranmışdır.

İşləyənlərin orta aylıq haqqı 15 faiz arataraq 204,2 min manat, əhalinin adeanbaşına pul gəlirləri 1 faiz arataraq 185,4 min manat təşkil etmişdir.

Son illərdə respublikamızda iqtisadi yüksəlişin başlıca şərti olan investisiya qoyuluşu da artmaqdadır. Belə ki, 1996-cı ildə kapital qoyuluşunun həcmi 65 faiz, 1997-ci ildə 67 faiz, 1998-ci ildə isə 45 faiz artmışdır. Kapital qoyuluşunun artmasında ölkəmizə xarici kapital axını həlledici rol oynayır. 1996-2000-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına 5,0 milyard dollar həcmində xarici investisiya yönəldilmişdir. İndi Azərbaycanda təkcə neft sektorunda deyil, iqtisadiyyatın digər sahələrinə də (rabitə, maşınqayırma, yeyinti xidməti və s.) xarici investisiyalar artmışdır. Xarici investisiyaların ümumi həcmində qeyri-neft sektorunun payı 1996-cı ildə 33 faiz, 1997-ci ildə 40 faiz olmuşdusa, 199-cü ildə bu rəqəm 50 faizə çatmışdır. Hazırda Azərbaycanda adambaşına 150 dollara yaxın xarici investisiya düşür ki, bu da MDB məkanında ən yüksək göstəricidir.

Neft müqavilləri Azərbaycan xalqının firavanlığını və gələcək nəsillərin xoşbəxtliyini təmin etmək üçün, yeni iş yerlərinin yaradılması üçün mühüm vasitə olmuşdur. Müqavilənin şərtləri Azərbaycanı təkcə neft sektorundan asılı etmir, bu şərtlər əsasında Azərbaycanda iqtisadiyyatın yeni sahələrinin yaradılması, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, maaşların, təqaüdlərin və müavinətlərin artırılması, ən başlıcası respublikamızın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi üçün böyük imkanlar açılır.

3.2. Müasir dövrdə neft resurslarına tətbiq edilən başlıca fiskal mexanizmlər

Neft ehtiyatları ilə zəngin olan Azərbaycanın gələcəkdə fiskal daxil olmaları və xarici valyuta ehtiyatları neft hasilatından xeyli dərəcə asılı olacaqdır. Faktiki olaraq neft ehtiyatlarına münasibətdə Azərbaycan dövləti iki fiskal rol oynayır: hər şeydən əvvəl, o neft resurslarının yeganə sahibi kimi çıxış edir; ikinci, o vergiqoymada müstəsna səlahiyyətlərə malikdir. Dövlətin vergiqoymadakı rolu ondan ibarətdir ki, neft hasilatının da iqtisadiyyatın digər sahələri kimi dövlət büdcəsinə müəyyən vergilər ödəməsi təmin edilməlidir. Neft sərvətinin sahibi kimi dövlət neft yataqlarının işlənməsi vaxtının müəyyən edir, müqavilələr əsasında xarici şirkətlərə icarəyə verilmiş yataqlardan müvafiq qiymətlərlə həm çıxarılan neftin, həm də neftdən əldə edilən gəlirlərin bölüşdürülməsini təmin edir.

Dünya təcrübəsinə görə dövlətlə xarici investorlar arasında sabit münasibətləri təmin etmək üçün neft çıxarılması üzrə beynəlxalq müqavilələr 10 ildən 30 il müddətinə baxılır. Yataqların işlənməsinin ilkin mərhələsində yataqların işlənmə hüququna malik olmaq üçün müxtəlif şirkətlər arasında güclü rəqabət olduğundan təşəbbüs onlardan asılı olur. Lakin layihələr özünü doğrultuqdan, yataqlar uğurla işə çəşladiqdan sonra və təbii ki, onların mənfəəti artmağa başladığıda dövlətin rolu və təşəbbüsləri ön plana keçir. Yataqlar işlənilib tükəndikcə, yəni şirkətlərin gəlirləri aşağı düşdükcə, onlar müxtəlif bəhanələrə müqavilənin şərtlərini dəyişməyə çalışırlar və hətta dövlət onlara əsassız bəhanə verərsə, yataqların

gələcəkdə işlənməsindən imtina edə bilərlər. Buna görə də neft müqavilələri bağlanarkən neft yataqlarının işlənməsinə görə risqin və əldə ediləcək gəlirlərin arasında ziddiyyətlərin meydana çıxmasına əsas verilməməlidir.

Gəlirlərin bölüşdürülməsi və onun nəticələri daha çox ölkədə mövcud olan fiskal mexanizmlərdən asılıdır. Bu fiskal mexanizmlər dövlətlə şirkətin bölüşdürdüyü risk, gəlir və gəlirlərin əldə edilmə vaxtı arasında kompromis yaratmaq, hər iki tərəfin mənafeələrini optimal nəzərə almaq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Dövlətin bergi hakimiyyəti funksiyasını yerinə yetirmək üçün ən yararlı vergi növü-gəlir vergisidir. Gəlir vergisi ilk növbədə gəlir və xərclərin müqayisə edilməsini tələb edir. Əhəmiyyətli odur ki, çəkilən xərclər heç olmasa, bir ildən sonra fayda verməyə başlayarsa, belə xərclər çəmlənməli və fayda verdiyi bütün illər ərzində silinməlidir. Buradan neft sektorunun tükənməsi sahəsində gəlirlərin azalması nəzərə alınmalıdır.

Hazırda respublikamızda neft yataqlarının işlənməsində transmilli şirkətlərin iştirakı transfert qiymətlərinin, həcmnin neftlə məşğul olan şirkətlərə qoyulan diferensial bergi rejimlərindən doğan stimulların yaranma ehtimalını artırır. Buna görə də respublikamızın vergi qanunvericiliyinə assosiyalaşmış müəssisələr arasında qiymətlərin artması və ya azalması vergiqoyulan mənfəətin azalmasına təsir göstərdiyi halda, qiymətlərin dürlüştürülməsinə icazə verən xüsusi maddə daxil edilməsi zəruridir. Bunu təmin etməkdən ötrü şirkətlər təqdim etdikləri deklarasiyada assosiyalaşmış tərəflərlə daxili və ya beynəlxalq əməliyyat haqqında ətraflı məlumat verməlidirlər.

Neft şirkətlərindən idxal etdikləri neftə görə idxal rusumları da tutulmalıdır. Neft resurslarına fiskal mexanizmlər dövlətin ölkənin torpaqlarının mineral sərvətlərinin yeganə

sahibi və sərəncamı olmasının nəzərə alınmalıdır. Doğrudan da, istənilən xarici investor neftçıxarma hüququnu əldə etmək üçün tələb olunan haqqı ödəməyi ancaq seçilən fiskal alətlərdən asılı olaraq razılaşa bilər. Məsələn, hər hansı şirkət elan edilən tenderdə və ya hərracda neft yatağını içərayə götürmə hüququnu udmaqla, qısa bir müddətdə böyük gəlir əldə edə bilər. Buna görə də respublika hökuməti ya əvvəlcədən gəlirlərin bir qismini güzəştə getməli, və ya da öz payının az və ya çox olmasına varmadan onu ancaq tez götürmək haqqında fikirləşməlidir. Eyni zamanda, yataqların işlənməsi ilə bağlı xərclər və quyular istismara verildikdən sonra əldə ediləcək gəlirlər müqayisə edilərək ciddi təhlil olunmalı, bunun əsasında yataqların məhz, indi, yaxud gələcəkdə işlənmə vaxtı müəyyən olunmalıdır. Belə təhlil sənayesində investorlardan alınası minimum haqqı daha daha obyektiv müəyyən etmək olar.

İcarə bonusu-hərracın əvvəlcədən müəyyən etdiyi, yaxud hökumətin təyin etdiyi ilkin haqqdır. Bu o deməkdir ki, layihə gələcəkdə hər hansı səbəbdən kommersiya baxımından sərfəsiz olacaqca, investor risqi öz boynuna götürür. İcarə bonusu bir qayda olaraq gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlə müqayisədə o qədər də böyük məbləğdə olmur.

Neft resurslarına malik ölkə ilə neft şirkəti müqavilə bağlayarkən, neftin sənaye ehtiyatları kəşf olunarkən və neft hasilatı müəyyən səviyyə çatarkən nəğd pulla birdəfəlik haqq ödənilməsi nəzərdə tutula bilər. Bir qayda olaraq hərraclarda qalib gəlməyə görə yüksək haqqlar ancaq çox perspektivli yataqlar üçün baş verə bilər və buna ABŞ-ın təcrübəsində rast gəlmək olar. Bəzəy neft kəşfiyyatının sonrakı gedişində nəzərdə tutulan yataqlarda neft ehtiyatlarının olmaması da aşkar oluna bilər və təbii ki, bundan ölkə büdcəsi qazanır. Yaxud əksinə, nəzərdə tutulan yatağın daha perspektivli və zəngin olduğu aşkar oluna bilər və bu zaman yüksək birdəfəlik haqq da dövlət büdcəsinin məhrum olduğu vəsaitin yanında yüz bir məbləğdir.

Adətən ehtiyatların kəşf olunması və müəyyən hasilat səviyyəsinə sıxma mədənin mənfəətliliyinə az təsir edir. Lakin müqavilələr bağlanarkən birdəfəlik ödəncələrin mənfəətliliyə təsiri əhəmiyyətlidir. Yerli hökumətin həmin andaca iri məbləğdə vəsait əldə etməyinə baxmayaraq, həmin məbləğin eyni zamanda zəruri xərc maddəsi kimi neft şirkətinin kəşfiyyat üzrə işlər smetasına daxil edilir və bu, axtarış işlərinə mənfi təsir edir. Buna görə də müqavilələr bağlanarkən birdəfəlik ödəncələrin əvəzinə, kəşfiyyat işlərinin minimal həcmının göstərilməsi daha məqsədəuyğun olardı və büdcəyə də daha çox vəsait daxil olardı.

Royalti-çıxarılan neftin həcminə, yaxud dəyərinə görə tutulur. Royalti neft çıxarıldıqdan dərhal sonra tutulduğundan, digər fiskal alətlərdən daha asan tətbiq edilir və çıxarılan neftə görə minimal da olsa, sabit daxil olmaları təmin edir.

Hazırda royalti dedikdə, məhsulun və ya onun dəyərinin müəyyən faizi başa düşülür və royaltinin pul və ya natura ilə ödəniləcəyini yerli hökumət təyin edir. Royalti pul pul formasında ödənirsə, onun həcmi neft və ya qazın qiymətindən asılı olaraq müəyyən edilir. Bəzi ölkələrin qanunvericiliyinə görə qiymətin əsasında neft və qazın bilavasitə satışında ödənilən qiymət və ya tərəflərin sazişdə qarşılıqlı razılığı, yaxud arbitrajın müəyyən etdiyi qiymət götürülür. Hökumət qiymətləri sərbəst olaraq özü də müəyyən edə bilər. OPEK ölkələrinin bəzində «elan olunmuş qiymət» sistemi tətbiq edilir və bunlar cari bazar qiymətlərindən bir qədər fərqlənə bilər. Digər hallarda, məsələn, Norveçdə qiymətlər obyektiv bazar meyarları nəzərə alınmaqla hökumət tərəfindən təyin edilir. Neft və qaza qiymətqoyma sistemi müəyyən edildikdən sonra, royaltinin gəlir vergisinin, ixracat rusumlarının və s. həcmi təyin edilir.

Royaltinin əsas üstünlüyü müəssisənin, şirkətinin gəlirlə işləyib-ışləməməsindən asılı olmayaraq onun büdcəyə ödənilməsindədir. Ən vacibi odur ki, royalti, hasilatın

başlanğıcından ödənilməyə başlayır. Halbuki, gəlir vergisi xalis mənfəətin olmasından asılıdır. Vergi qoymada xərclərin amortizasiyaya silinmə həcminə aid olan qaydalardan asılı olaraq, hasilatın başlanğığı və gəlir vergisinin ödənilməsi arasında adətən bir qədər vaxt fərqi olur. Royalti mədənin mənfəətliyindən asılı olmayaraq ödənildiyi üçün neft şirkəti onun məbləğinin böyük olması ilə razılışmaya bilər. Halbuki, həmin məbləğdə gəlir vergisi bilavasitə gəlirin həcmindən asılı olduğu üçün onu ödəməyə məcburdur.

Royalti neft şirkətinin cəkdiyi xərclərin təftişini və ya yoxlanmasının tələb etmədiyi üçün inzibati cəhətdən də asan nəzarət olunur. Çıxarılan neftin qiymətləndirilməsi üçün lazım olan mexanizmlərdən savayı, royalti ödənilməsi çıxarılan neft həcmi ölçməyi də tələb edir. Bu, özlüyündə çox mürəkkəb texniki problemdir və burada neftin həcmi ölçülmə metod və vasitələrindəki xırda xəta gülün məbləğdə vəsaitdə ifadə oluna bilər.

Royalti inzibati və monitoring imkanlarına görə də digər fiskal alətlərdən üstündür. Royalti neftin çıxarılması haqqında saziş çərçivəsində razılaşdırılmış şəffaf qiymət formuluna əsaslanmalıdır. Royaltinin əsaslandığı əmtəlik qiymət neftin və ya əsas neft quyusunun qiyməti olmalıdır. Royaltinin tutulduğu maksimal qiymət əsas quyunun qiyməti ilə neft hasilatını dəyəri arasında fərq kimi müəyyən edilə bilər. Bəzi ölkələrdə royaltinin müəyyən edilməsi üçün qiymət kimi ixrac qiyməti fobdan istifadə edilir. Burada əməl edilən qiymətlərin tətbiqinə xüsusi diqqət vermək lazımdır, çünki bu zaman ən aşağı qiymətlərdən istifadə edilə bilər. Belə hallarda neft hasilatı xərclərini və digər yaradıcı xərcləri əks etdirmək üçün royalti sadə və başa düşülən qaydada düzəldəndirilməlidir. Gəlir istehsalın dəyərinin təşkil etdiyi üçün gəlir vergisi öhdəliklərini müəyyən etmək məqsədilə royaltinin gəlirdən çıxılması mümkün ola bilər.

Bəzi mənbələrə görə, royaltinin tətbiqi məsləhət

görülmür. Belə baxışların tərəfdarları qeyd edirlər ki, royalti neftin işlənməsinin marjinal dəyərinin artırı və bu da marjinal layihələrin işlənməsinin qarşısının ala bilər. Belə layihələrdə neft ehtiyatları nisbətən az, yaxud neftin keyfiyyəti aşağı olan neft yataqlarının işlənməsi ehtimalı azalır. Byna görə də onlar neft yataqlarının işlənməsinə mənfəətə əsaslanan fiskal mexanizmlərdən istifadə edilməsinə üstünlük verirlər və onların fikrincə, bu zaman investisiya və istehsal imkanların da daha az təgrif olunur.

Çıxarılan neftin dəyərinə görə müəyyən edilən royalti investisiyaların davam etdirilməsini müəyyən edir. Əgər xarici şirkət neftin çıxarılmasına dövlətin optimal xərclərini əks etdirən qiyməti ödəməyə qabil deyilsə, belə neft yatağına toxunmamaq, onu gələcək nəsillər üçün saxlamaq sərfəlidir. Buna görə də respublika hökuməti yataqların işlənməsi üçün elə minimal haqq müəyyən etməlidir ki, bu məbləğ yatağın tükəndiyi halda, başqa şirkətə güzəştə gedə biləcəyi haqdan az olmasın. Ümumiyyətlə, respublikanın malik olduğu hər hansı təbii sərvətini işləmək üçün xarici şirkətlərə havayı icarə verməyə heç bir əsas yoxdur. Əgər belə icarə təkcə mənfəətə əsaslanan fiskal şərtlərə əsaslansa, dövlət daha az gəlir gətirə bilər və hətta müəyyən şəraitdə bir qəpiyə də malik olmaya bilər.

Royalti neft yataqlarının mənfəətliliyindən, şəffaf bazar qiymətlərinə əsaslanan yüksək əmtəəlik dəyərdən asılı olaraq müxtəlif layihələr üçün fərqli, müəyyən edilə bilər. Royalti konkret şəraitdən asılı olaraq sürüşkən şkala ilə və ya digər metodlarla hesablanə bilər. Hazırda dünya təcrübəsində ən çox istifadə edilən metodlar aşağıdakılardır:

1. neft hasilatının nəzərdə tutulan həcminə görə royaltinin də sürüşkən şkala üzrə artımı. Bu sistem Fransa, İrlandiya, İtaliya, Niderland, Norveç, Abu-Dabi, Livan, Puerto-Riko, ABŞ-da (*quruda kəşf olunmuş sahələrdə*) tətbiq olunur:

2. neftin suda və ya quruda çıxarılmasından asılı olaraq diferensial metod (*məsələn, Nigeriyada*);
3. dənizin dərinliyindən və ya sahildən uzaqlıqdan asılı olaraq deferensial metod (*məsələn, Qambiyada, Qayanada, Qabonda, Seyşel adaları və Tailandda*);
4. xam neft və təbii qaz üçün müxtəlif şkala, bu zaman qaz üçün royalti nisbətən aşağı müəyyən edilir. Bu sistem demək olar ki, bütün ölkələrdə tətbiq edilir;
5. xam neftin keyfiyyətindən (*sıxlığından*) asılı olaraq diferensial metod, məsələn, Qayana və Qvetemalada tətbiq edilir.

Royaltini həcmnin sürüşkən şkala ilə müəyyən edilməsi bir sıra üstünlüklər də yarada bilər. Bu yanaşma inkişaf xarakterinə malik olduğuna və sonrakı mərhələdə royaltinin də artmasına səbəb olduğuna görə, neft hasilatının optimal səviyyədə saxlamağa stimulu zəiflədə bilər. Bundan başqa, o da doğru deyil ki, iri mədənlər həmişə xırda mədənlərdən daha mənfəətli olur və buna görə də burada royaltini daha çox artırmaq olar. Buna görə də bəzi ölkələrin qanunvericiliyində hökumətə royaltinin həcmi müəyyən edərək istisnalar etmək hüququ (*məsələn, İngiltərə və Niderlandda*), yaxud hər bir konkret hal üçün müvafiq çirkətlə razılaşmaq imkanı (*məsələn, Banqladeşdə*) nəzərdə tutulur.

1985-ci ildə dünya bazırında neftin qiymətinin düşməsi ilə əlaqədar, neftlə bağlı bir sıra digər maliyyə məsələlərində, o cümlədən lisenziya ödənişlərində də dəyişikliklər edilmiş, lisenziya ödənişləri dərəcələri aşağı salınmış, yaxud onların strukturu dəyişdirilmişdir. İngiltərə və Norveç yeni mədənlər üçün lisenziya ödənişlərini ləğv etmiş, Nigeriya sahildən uzaqlığa görə dərəcəni aşağı salmış, Çin aşağı və yuxarı neft hasilatı həcmi üçün «pilləli» şkala tətbiq etməyə başlamışdır.

Yataqların işlənməsi hüququna görə haqq-ölkəyə ödənilən ənənəvi haqq sayılır. Müvafiq neft sektoru üçün bu

haqq adətən quyuların mənsəbinin dəyərindən faizlə ayırma kimi tutulur. Burada gəlirlər hasilatdan əvvəl alındığına, vergi inzibatsılığı daha sadə olduğuna və həm də gəlirlər əvvəldən məlum olduğuna görə bu fiskal mexanizminə üstünlük verilir. Lakin bu haqq bilavasitə diferensial rentaya əsaslanmadığına, kapital qoyuluşları və hasilat xərclərinə ayırmalara güzəştlər nəzərdə tutmadığına və kapital üçün zəruri gəlirləri nəzərə almadığına görə müəyyən nöqsanlara da malikdir. Həm də yataqların işlənməsi hüququna haqqın bərabər həcmi rentabelliği müəyyən edən amillərə o qədər də həssas olmur. Buna görə də neftin qiyməti əhəmiyyətli dərəcədə qalxdıqda, yaxud neftin çıxarılmasına xərclər çox aşağı olduqda hökumət yaranmış diferensial rentadan müvafiq payını ala bilmir. Yaxud, əksinə, neftin qiyməti xeyli aşağı düşdükdə və xərclər də çox artdıqda cəzbedici yataqlar belə yüksək haqq müqabilində qeyri-rentabelli ola bilər və yatağı müəavilə ilə icarəyə götürən şirkət vaxtından əvvəl neftçıxarma işlərindən əl çəkə bilər.

Son illərdə yataqların işlənmə hüququndan haqq tutulması sahəsində daha mükəmməl mexanizmlər tətbiq edilməkdədir. Bir sıra ölkələrdə bu haqq sürüşkən şkala ilə tutulur, yəni haqqın həcmi hasilatdan asılı olaraq artırılır.

Kanadada yataqların işlənmə hüququna görə haqq quyuların məhsuldarlığına, neftin mövcud qiymətinə və mədənin işlənmə vaxtına görə müəyyənləşdirilir. Bu sistem kifayət qədər mürəkkəb olmaqla, onun hesablanması xeyli inzibati xərclər, ixtisaslı işçilər tələb edir.

Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, fiskal mexanizmlər dövlətə müəyyən gəlir daxil olmasının təmin etməklə məhdud sürətdə tətbiq edilməlidir. Çünki bu mexanizmlər diferensial rentaya az aidiyyəti olduğuna görə diferensial renta əldə edilməsi üçün əsas sayıla bilməz.

Neft şirkətləri üçün yataqların işlənmə hüququna görə haqla yanaşı, mənfəətdən vergi və tətbiq edilir. Mənfəətə

vergiqoyma ilə bağlı fiskal sistemi daha çox neftin işlənməsindən diferensial renta əldə etməyə yararlıdır. Bu, ən çox yayılmış sistemdir. Lakin neftin qiyməti qalxıb-endiyi şəraitdə və işlənmə xərclərinin geniş variantlarında mənfəətə vergiqoyma ilə bağlı fiskal mexanizmlərdən istifadə etmək də məqsədəuyğundur. Ondan istifadə edərkən xərclərin ödəmə tempi verginin nominal ölçüsü qədər əhəmiyyətli ola bilər. Mənfəətdən vergi onlar istismar vaxtı dəyişməyə az məruz qalır. Bu o deməkdir ki, kapital qoyuluşları üçün şərait daha cəzbedici olur.

Mənfəətdən vergilərin xərclərə aid edilə bilməsi onu yataqların işlənmə hüququna görə haqqdan daha əlverişli edir. Lakin gəlirlərə və kapital qoyuluşlarına güzəştlər dəqiq olmadığına görə kapital qoyuluşları xərclərinin ödənmə sürəti nominal qiymətləndirmənin və yol verilən amortizasiya dərəcəsinin tərkib hissəsi olan vacibdir. Neft sektorunun investorları pulun müvəqqəti dəyərində əsaslanan kapital qoyuluşlarının qiymətləndirilmə texnikasından istifadə etdiklərindən, bu yanaşma səmərəli tarif baxımından da məqbul bilər.

Qiymətləndirmə praktikasında yataqların işlənməsinə güzəştlər birinci il üçün xüsusi uğursuz nəticələr olduqda, 100% təşkil edir. Bəzən işlənmənin uğurlu nəticəsi bir neçə ildən sonra özünü göstərir.

Mənfəətdən vergilər adətən eyni normada müəyyən edildiyindən hər hansı mədənin rentabelliyyəsinin dəyişməsinə o qədər də həssas olmur. Təbii ki, bu mexanizmə də diferensial renta əldə etmək üçün əsas alət kimi baxmaq olmaz. Buna görə də bəzi ölkələrdə yatağın işlənməsi və neft hasilatı bir-birindən ayrılır və bu proseslərin hər birinə ayrılıqda mənfəətdən vergilər müəyyənləşdirilir. Bunun nəticəsində dövlətə daxil olan vergi gəlirlərinin hasilatdan asılılığı aradan qalxır.

Yatağın işlənmə hüququna görə haqqın və mənfəətdən vergilərin tətbiqindəki məhdudiyyətlər və nöqsanlar bəzi

ölkələrdə xüsusi vergilər müəyyən etməyə vadar etmişlər. Şimal dənizi hövzəsində neft çıxaran İngiltərə, Norveç, Danimarka və Hollandiyada xüsusi vergilər-əlavə ayırmalar üçün nəzərdə tutulan artım (*kapital qoyuluşları xərclərinin normal dəyərinə əlavə haqq*) kimi vergi nəzərdə tutulur.

Yataqdan əldə edilən gəlirlər imkan verdikdə İngiltərədə yataqlara kapital qoyuluşlarının 35%-i həcmində artım, Norveçdə mədənlərə 6 il müddətində kapital qoyuluşlarına 5% artım (ümumilikdə 30%), Danimarkada mədənlərə 10 il müddətində kapital qoyuluşlarına 25% artım nəzərdə tutulmuşdur. Bu güzəştlər vergi sisteminin mədəndən əldə edilən mənfəətə nisbətən daha mütərəqqi edir, yəni mənfəət artdıqda vergilərin payı da artır, yaxud mənfəət azaldıqda vergilərin payı da azalır. Bu vergi tipi dolayı da olsa, diferensial rentaya səmtləndiyinə görə daha asan və səmərəli tətbiq edilə bilər. Diferensial renta əldə etmək məqsədilə xüsusi olaraq işlənmiş vergi növlərindən biri də resursların icarəsində görə vergidir (RRT). Bu vergi növü birbaşa diferensial rentaya səmtlənməklə, investora vergi ödəyənədək neft layihəsi ilə bağlı bütün xərcləri çıxarmağa və əlavə olaraq onun kapitalı üçün müəyyən edilmiş gəlir norması səviyyəsinə çatmağa xidmət edir. İnvestor neft layihəsi ilə bağlı bütün xərclərini fəaliyyət göstərdiyi ölkənin qanunvericiliyinə uyğun olaraq cəmləyir və əldə edilmiş mənfəətə görə müsbət nəticə olan kimi vergi ödəməyə başlayır.

Bu vergi tipinin üstünlüyü layihənin rentabeliyini müəyyən edən bütün amillərə çox həssas olmasında və mənfəətin həcmindən asılı olaraq mütərəqqi xarakterə malik olmasındadır. Yəni mənfəət artdıqda həmən vergi də artır, yaxud əksinə olduqda azalır. RRT şirkətin optimal kapital xərclərindən yuxarı izafi gəlirinə toxunduğu üçün o investisiya hallarına təhrif etmir və buna görə də royaltidən daha üstün fiskal alət sayılır. Onun bir üstünlüyü də istənilən halda dövlətə heç bir zərər gətirməməsindədir. Əlavə olaraq, yüksək gəlir

əldə edən şirkətlərdən avtomatik olaraq gəlir daxilolmasının təmin etməklə müqavilənin möhkəmliyinə və sabitliyinə də xidmət etmiş olur.

Bütün bu üstün cəhətlərinə baxmayaraq, RRT axtarış işlərinə mane ola bilər. Yəni investorlar əvvəlcədən bilirlər ki, çox uğurlu layihələrdə iştiraklarına görə bu vergi növünə cəlb olunacaqlar, halbuki daha uğursuz layihəyə görə onlardan heç nə tələb olunmayacaq. Bundan başqa RRT-nin kümulyativ dərəcəsi şirkətin diskont dərəcəsindən yuxarı olsa, şirkət həddən yüksək kapital investisiyalarının və ya istehsal tempini aşağı salmağa təhrik oluna bilər. Bu dərəcə tamamilə şirkətdən asılı olduğundan onu əvvəlcədən görmək mümkün deyildir. Tutaq ki, şirkətin diskont dərəcəsi-15%, kümulyativ dərəcəsi 20% təşkil edir. RRT olmadığı halda şirkət bir ildən sonra 1,15 milyon dollar əldə edərsə, bu gün 1 milyon dollar investisiya qoymağa razıdır. Əgər şirkət RRT ödəyəcəksə, bu investisiya marjinal olmayacaqdır, çünki, RRT kimi bu il ödənilən 1 milyon dollar gələn ildə 1,2 milyon dollar olacaqdır və nəticədə şirkət 0,05 milyon dollar ziyan çəkməklə gəlirini azaldacaqdır. Doğrudan da kümulyativ dərəcə çox yüksək müəyyən edilərsə, şirkət layihənin işlənməsini uzatmağa meyl edəcəkdir.

Resurslara malik olmaq hüququndan gəlir gəlir gətirən dövlət üçün RRT həm də özündə yüksək riski əks etdirir. Müəyyən əlverişli şəraitdə daxilolmalar kifayət qədər yüksək olduğu kimi, başqa şəraitdə çox az gəlir daxil olması ehtimalı da yüksəkdir. RRT dövlətə ancaq standartdan yuxarı kapital layihələri üçün normal gəlir daxil olmasını təmin edir. Ola bilər ki, layihəyə yüksək nəticələrə malik bir layihə kimi baxılırsın, lakin ondan daxil olan vergilər çox az olsun. Belə olan halda təbii ki, yerli hökumət müqavilə şərtlərinə yenidən baxmağı tələb edə bilər. Buna görə də fikrimsizcə, RRT vasitəsilə royaltidə nəzərə tutulmayan icarə şərtlərin əhatə etmək və yüksək gəlir gətirən layihələrdən daxilolmaları artırmaq vasitəsilə müqavilə sabitliyinin gücləndirmək olar. Belə

hallarda səhmdar iştirakdan dividendlər vergiqoymadan mümkün daxilolmalardan daha sərfəsiz ola bilər. Bundan başqa dövlət səhmdar kimi iştirak edərkən layihəyə xeyli vəsait ayırmış olur və uğursuz nəticə ölkə iqtisadiyyatının digər prioritet sahələrinin inkişafına da zərbə vurmuş olur. Əgər dövlət öz səhmdar payını xarici borclar hesabına ödəyərsə, bu daha açınacaqlı sonluqla bitər, layihədən bir qəpik belə dividend götürməyən hökumət, uzun illər borca görə faiz ödəməli olur.

Resursların icarəsinə görə verginin həcmi elə müəyyən edilməlidir ki, o, investoru yeganə çıxış yolu kimi öz xərclərinin artırmağa sövq etməsin və bu xərclərin artırılmasının nə dərəcədə real olması ekspert yoxlaması ilə dəqiqləşdirilməlidir.

Buna görə də respublika hökuməti elə fiskal mexanizmlər işləyib hazırlamalıdır ki, onun sayəsində respublika büdcəsinə daxilolmalar səhmdar iştirak nəticəsində əldə ediləcək gəlirdən az olmasın. Məsələn, yuxarıda qeyd edilən RRT dövlətin pay iştirakında az gəlir vəd etmir. Sadəcə olaraq RRT-yə mülkiyyət hüququndan gəlir götürülməsində buna başlıca fiskal alət kimi istinad etmək düzgün olmazdı.

Dünyada neft çıxaran ölkələrin əksəriyyətində yerli hökumət müəyyən payla neft layihələrində iştirak edir. Əlbətdə, dövlətin səhmdar kapitalla neft layihəsində iştirak etməyinin müsbət və mənfi cəhətləri var. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət səhmdar kimi boynuna müəyyən xərclər və həm də risk götürür. Hər hansı gözlənilməz hadisələr, məsələn, dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi (son iki ildə dünya neft bazarında baş verənlər buna sübütdür) çox faydalı görünən səhmdarlığı qısa müddətdə böyük məbləğdə dövlər borcuna çevirə bilər. RRT kumulyativ gəlir dərəcəsinə çatdıqdan sonra daxil olmağa başlayır və layihə zərərli olacaqsə, dövlət buna heç bir məsuliyyət daşımır və təbii ki, həm də ziyan çəkmir.

Dövlət neft layihəsində iştirak edərsə, o ancaq aparıcı

səhmdar kimi iştirak etməlidir. Aparıcı iştirakda dövlətə pul vəsaitlərini layihə investorları borc verir. Faizlər dövlətin aparıcı payından asılı olaraq razılaşdırılmış dərəcə ilə tutulur və borcun özü dövlətin layihədən əldə ancaq borclar ödəndikdən sonra tam dəqiqləşir. Mahiyyətə aparıcı iştirakda dövlət özünün səhmdar payını layihə investorunun borc verdiyi qeyri-mütləq borc vasitəsilə satın alır. Buna görə də səhmdar iştirakın bu forması daha az risk tələb edir. RRT-nin kumulyativ dərəcəsi ilə aparıcı iştirakda tutulan faiz dərəcəsi ancaq 35% dərəcə həddində eyni olarsa, onda məsələn, kumulyativ dərəcə və aparıcı iştirak payı hər ikisi 20% olan laldə, təkcə RRT tutularsa, layihə 20%-i qazanana qədər dövlətə heç nə çatmayacaqdır, lakin sonra dövlət 35% əlavə mənfəət qazanacaqdır. Yəni RRT dövlətə aparıcı səhmdar kimi iştirakın bütün üstünlüklərini verir və onu heç bir risk qarşısında qoymur.

Burada neft məhsulunun bölgüsündə dövlətin iştirakının başqa forması kimi baxmaq lazımdır. Belə ki, dövlət layihədə öz neft resursları, investorlar isə layihənin işlənməsi və istismarı ilə bağlı xərclərlə iştirak edirlər. Bu əsasda dövlət və investorlar hasil ediləcək məhsulun bölgüsü üzrə də razılığa gəlməlidirlər. Əlbətdə, layihədə iştirak edən dövlət çox vaxt öz payının da satılmasını investora həvalə edir. Məhsulun bölgüsü şərtləri çoxcəhətli olur və bəzən inzibatçılıq etmək də asan olmur. Buna görə də məhsulun adi bölgü şərtində dövlət və investor məhsulun bölgüsünü ancaq investor özünün kəşfiyyat, işlənmə və istismara ilin xərclərini çıxardıqdan sonra başlayırlar. Bu planda məhsulun bölüşdürülməsi üzrə saziş əslində dövlətin özünün səhmdar payını almağa məcbur etmədiyi üçün daha az risklidir. Əksər ölkələr məhsulun bölüşdürülməsi şərtlərində ilk illərdə məhsulun 30-40%-nin dövlətə çatmasının nəzərdə tutur.

Hazır məhsulun bölüşdürülməsi haqqında sazişlərdə neft xərclərinin ödənilməsi üçün neftə və gəlir neftinə bölünür.

Xərclərin ödənilməsi üçün neft layihə xərclərinin örtülməsi üçün nəzərə tutulur. Çox vaxt sazişlərdə bu məqsəd üçün ayrılan neftin yuxarı həddi göstərilir. Bəzi ölkələrdə müxtəlif xərclər üçün onun ödənilməsinin yuxarı həddi daxilində amortizasiya qrafiki də verilir. Xərclərin ödənilməsinə nəzarət qrafiklərinin ölçülərinə oxşardır. Başqa sözlə, xərclərin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan hazır məhsulun payı nə qədər açığı olarsa, hökumətinin qalan gəlir neftindəki payını daha tez almağa imkan yaranacaqdır. Təbii ki, gəlir neftindəki payını əvvəldən almaqla hökumət investora öz xərclərini çıxarmaq üçün daha çox vaxt ayırır. Buna görə də həmin məsələnin həllində investorları kritik təhlükə altında qoymaq olmaz.

Tarixən gəlir neftini hökumətlə investorlar arasında bərabər (*dəyişməz*) tarif əsasında bölüşdürürlər. Bu sxem mənfəətin dəyişilməsindən az asılı olduğuna görə, 1979-cu ildən başlayaraq hazır məhsulda dövlətin gəlir nefti payının artırılması geniş yayılmağa başladı. Diferensial renta neftin qiyməti və xərclərindən asılı olduğuna görə bu sxemə göstərilən amillərin təsiri məhduddur.

Bütün bu problemləri həll etmək üçün bəzi ölkələr gəlir neftində dövlət payının artırılmasına və investorların əldə eldikləri gəlir səviyyəsinə isə müəyyən hədd qoymağa əsaslanan sxemə üstünlük verməyə başladılar.

Resurslardan istifadəyə görə vergi konsepsiyası gəlir neftində dövlət payının müəyyən edilməsi üçün istifadə edilir və bu zaman ayrıca vergi qoyulur. Bu sxemdə əldə edilən gəlirlərin artmasından asılı olaraq dövlət payının da artmasının nəzərdə tutan bir neçə bağlayıcı həlqə olduğuna görə, investorlarla hökumət arasında münasibətlərin uzunmüddətli sabitliyinə imkan verir.

İngiltərə yatağın işlənmə hüququna görə haqq tutulmur. Neftdən gəlir vergisi kapital qoyuluşuna 35%-lik artımla 75% və 10 il ərzində hər il 1 mln. ton həcmində ümumi güzəşt təşkil edir. Korporativ vergi 33% təşkil edir. Bu sistem kifayət qədər

uğurla işləyir.

Norveçdə də yeni yataqların işlənmə hüququna görə haqq yoxdur. Xüsusi vergi 6 il ərzində kapital qoyuluşlarına 5%-lik artımla 50% təşkil edir. Amortazasiya da 6 ilə hesablanıb. Korporativ vergi 28% təşkil edir.

Avstraliyada da yeni yataqların işlənmə hüquqlarına görə haqq yoxdur. Lakin resursların icarəsinə görə 40%-lik vergi və 5%-lik hədd rentabelliği (yataqların işlənməsi üçün) müəyyən edilmişdir. Korporativ vergi 39% təşkil edir.

Çində yataqların işlənmə hüququna görə sürüşkən şkala üzrə haqq, həmçinin gəlir neftinin mütərəqqi bölüşdürülməsi sxemi və gəlir vergisi qəbul edilmişdir.

İndoneziyada hazır məhsulun bölüşdürülməsi sxemi və gəlir vergisi tətbiq edilir. Ümumi hökumət rusumları 85% təşkil edir.

Nigeriyada yataqların işlənmə hüququna görə haqq suyun dərinliyindən asılı olaraq dəyişir. Mənfəətdən vergi dərəcəsi 85% təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində neft hasilatı sahəsində fiskal rejimlər vergilərin cari ildə daxil olmasına, dövlət üçün riskin azaldılmasına, vergi və digər inzibatçılıq yükünün azaldılmasına səmərəli təşkiləndir. Neft layihələri üçün fiskal rejimlərin təşkilində ilk növbədə aşağıdakı məsələlərin həllində diqqət vermək lazımdır:

- müqavilələrin sabitliyi və möhkəmliyi üçün fiskal alətlərin müxtəlif formalarından istifadə edilməlidir;
- neft layihələri ilk növbədə iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, gəlir vergisinə cəlb edilməlidir. Bu zaman gəlir vergisinə dair müxtəlif maddələr, xüsusən səhmdar kapital və transfert qiymətləri ilə bağlı kapital çıxımları diqqətlə işlənilməlidir;
- kapital avadanlıqlarının layihənin ilkin mərhələsində

daha çox daxil olmasının nəzərə alaraq, vergi daxilolmalarında daha çox daxil risumlarına üstünlük vermək lazımdır. Bu zaman investorları maraqlandırmaq üçün xarici ölkələrin əksəriyyətində olduğu kimi, minimal idxal tarifi müəyyən edilməlidir;

- neft layihəsinə vergilərdə royalti əsas rol oynamalıdır, çünki royalti layihənin mənfəətliliyindən və digər şərtlərdən asılı deyildir. Royalti öhdəliklərini müəyyən etmək üçün şəffaf qiymətlərdən istifadə edilməlidir;
- resurslardan icarə vergisinə neft layihəsinə fiskal rejimin bir ünsürü kimi baxılsa da, vergi paketində ona üstünlük vermək məqsəduyğun deyildir;
- dövlət neft layihəsində səhmdar kimi iştirak edirsə, burada onun istismar maraqları deyil, onun aparıcı maraqlarına diqqət yetirilməlidir.

3.3. Neft hasilatı sahəsində vergi mexanizmlərindən istifadə problemləri

Neftə vergi qoyulmasına əsas məqsəd mədənlərinin istismarından əldə edilən diferensial rentanın bir hissəsinin tutulmasıdır.

Diferensial renta praktikada investorların kapital qoyuluşları haqqında qərar qəbul etmələri ərəfədə gözlədikləri gəlirləri əks etdirməlidir. Investorlar neft sənayesinə kapital qoyarkən müxtəlif kriteriyalardan istifadə edirlər. Bu kriterlərə daxildir:

- a) pulun qayıtma vaxtı;
- b) xalis qiymətə malik olanlar;
- v) daxili rentabellik;
- q) mənfəətin və kapital qoyuluşunun nisbəti.

Burada əsas diqqət xalis qiyməti olan və daxili rentabellik metodikalarına yönəldilir. Bu, kapital qoyuluşları

lahiyələri uzun xüsusilə vacibdir. Kəşfiyyat işləri üçün xalis qiyməti olan metoddan istifadə edilir. Mədənin kəşf olunma imkanları minus kəşfiyyatın aparılması xərcləri yatağın kəşfiyyat riski dəyərini göstərməklə, investorların layihələri qiymətləndirərkən istifadə edə biləcəkləri güzəştlərin həcmi əks etdirir. O həm də alternativ investisiya imkanlarını və layihələrin risk amillərini göstərir.

Dövlət idarələri ilə neft kəşf edən və çıxaran xarici şirkətlər arasında bağlanan müqavilələrdə ən vacib məsələlərdən biri gəlir vergisi, royalti, tutulan sahəyə görə haqq və bəzən də gerb rusumdur. İxrac və idxalat vergisi çox nadir hallarda nəzərdə tutulur.

Xarici neft şirkətlərinə gəlir vergisi bir sıra səbəblərə görə qoyulur. Hər şeydən əvvəl, neft şirkətlərinə reallaşdırdıqları mənfəətdən nisbətən yüksək dərəcə ilə vergi ödəmək böyük həcmdə royalti ödəməkdən sərfəsiz olur. Buna görə də dünya ölkələrinin əksəriyyəti xarici şirkətlərlə saziş bağlayarkən dövlət büdcəsinə daxilolmaların əksəriyyətinin gəlir vergisi formasında olmasına üstünlük verirlər. Lakin royalti və digər buna bənzər tutumlar mənfəətdən asılı olmadığından və hasilatın bağlanğıcında tutulduğundan, respublikamızın mənafeyi baxımından onların da əhəmiyyəti az deyilir. Buna görə də dövlət büdcəsinə sabit daxilolmaları təmin etmək baxımından neftçıxarma sahəsində dəqiqi işləyən vergi mexanizmi tətbiq edilməlidir.

Neft hasilatı sənayesində gəlir vergisi dərəcələri bir qayda olaraq digər sahələrdən yüksək olur. Yüksək gəlir vergisi dərəcələrinin özü başqa problem də yarada bilər yəni bu zaman xarici neft şirkətləri istismar xərclərinin azaldılmasında o qədər də maraqlı olmurlar. Məsələn, xarici neft şirkəti mövcud hasilat səviyyəsində 75%-lik dərəcə ilə gəlir vergisi ödəyərsə, faktiki olaraq dövlət şirkətin istismar xərclərinin də 75%-ni öz öhdəsinə götürür. Bu isə axtarış-

kəşfiyyat işlərinə xərclərin xeyli artırılmasına səbəb olur ki, bunun da respublikamızın ziyanına olması tam aydındır. Bunları nəzərə alaraq bəzi ölkələrdə, məsələn, Norveçdə və İngiltərə xarici şirkətlərin digər sahələrindəki fəaliyyətləri ilə bağlı neft və qaz hasilatından xərc və zərərlərinin artırılmasü hesabına mənfəətlərinin azalmasını istisna edən mexanizm işlənilib hazırlanmışdır. Belə mexanizmlərdən biri ondan ibarətdir ki, hər bir mədəinə və bloka ayrıca vahid kimi vergi qoyulması nəzərdə tutulur və beləliklə, hər hansı blokun istismarı ilə bağlı zərərlər digər blokdan əldə edilən mənfəətə təsir etmir (*İngiltərədə*), yaxud xarici şirkətlərin bütün mədənlərində neft hasilatından əldə etdikləri mənfəət analoji qaydada müdafiə olunur, başqa sözlə, şirkətin başqa fəaliyyət növlərindən, məsələn, neftin emalı və satışı ilə bağlı xərclərin vergi qoyulan məbləğindən çıxılmasına yol verilmir (*Norveçdə*).

Neft hasilatı sənayesində yüksək vergi dərəcələrinin təsbit olunması 1973 və 1979-cu illərdə neftin qiymətinin kəskin sürətdə qalxması ilə bağlı olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq bir çox ölkələrdə neftlə bağlı şirkətlər görünməmiş yüksək mənfəət əldə etməyə başlamış, yerli hökumət bu mənfəətin əhəmiyyətli bir hissəsinin yüksək vergi dərəcələri ilə tutmağa məcbur olmuşdu. İngiltərə və Norveçdə belə vergilər 1975-ci ilə qədər və sonralar da tətbiq edilmiş, vergi dərəcəsi 50%-dən 80%-ə qaldırılmışdı. Bu zaman tətbiq edilən vergi mexanizminə görə artırılmış vergi dərəcəsi ancaq neft şirkəti öz xərclərini çıxardıqdan sonra qüvvəyə minə bilərdi.

Lakin neftlə bağlı vergilər 1985-ci ildə neftin qiyməti sürətdə aşağı düşməyə bələdıqda öz əhəmiyyətini itirməyə başladı və təbii olaraq, müvafiq vergi dərəcələri də aşağı salındı. İlk olaraq, İngiltərə neft hasil edən şirkətlər üçün vergi dərəcəsi 35%-ə endirildi və eyni zamanda, müəyyən həddə neft hasilatlarına görə əlavə vergi güzəştləri də nəzərdə

tutuldu. Həmin dövrdə İngiltərənin neft-mədən sənayesində yaranmış kəskin durğunluq cəmi 2 il ərzində aradan qaldırıldı. Norveçdə xüsusi vergilərin səviyyəsi 30%-ə endirildi və eyni mədənlərə lisenziya haqqı ləğv olundu və bunun sayəsində qısa müddətdə ölkənin neft sənayesində əlavə olaraq xeyli kapital qoyuluşları cəlb olundu. Vergilərin aşağı salınması ABŞ, Çin, Argentina və digər neft hasil edən ölkələrdə də həyata keçirildi.

1985-ci ildən sonra OPEK-in qərarına uyğun olaraq 85%-lik vergi dərəcəsi faktiki nominal olaraq qalmaqdadır. Neft hasil edən ölkələrdə bu dərəcə xeyli aşağı salınmışdır. Məsələn, Nigeriyada neft şirkətinin xərcləri ödəməyə qədər vergi dərəcəsi 65% məəyyən edilmiş, İndoneziya isə ümumiyyətlə əvvəldən 85%-lik dərəcədən imtina edərək, 48%-lik dərəcəni tətbiq etmişdir.

Hazırda dünyanın bəzi ölkələrində dövlətin xarici podratçının əvəzinə vergi ödəməsi paraktikası tətbiq olunur və bunlar müqavilədə öz əksini tapır. Dövlət bunun əvəzində podratçıdan daha çox öz ölkəsində vergi krediti almaq üçün istifadə edə bilər. Belə sazişlərin bağlanmasına Rumıniya və Əlcəzairin qanunvericiliyində 1992-ci ildən əcazə verilir və son vaxtlar dünyanın bir sıra ölkələrində də məəyyən istisnalarla tətbiq olunmağa başlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən gəlir vergisinin faktiki dərəcəsi nominal dərəcədən aşağı ola bilər. Bir sıra ölkələr vardır ki, xarici neft şirkətlərinə əqlabatan vergi dərəcələri tətbiq etmək o qədər də asan olmur və yerli hökumət bunun həssaslıqla qarşılamalıdır. Məsələn, çıxardılan neftin məəyyən hissəsini özünə tabe olan və ya «qaz» şirkətlərə sata bilər və bu zaman ümumi gəlir göstəricisini hesablamaq xeyli çətinlik yaradır. Bu dolaşılıqlı aradan qaldırmaq üçün bir çox ölkələrdə «əlan olunmuş» və ya «dayaq» qiymətləri sistemi tətbiq edilir. Bundan bağıqa, bəzi ölkələrdə xərclərin müxtəlif həcmdə və müxtəlif şərtlərə amortizasiyaya

silinməsi kimi kapital aktivləri məsrəfləri ilə bağlı vergi öhdəliklərindən çıxımlar nəzərdə tutulmuşdur. Belə yanaşmalar da faktiki vergi dərəcələrinə təsir edə bilər. Adətən əsas kapital dəyərinin sürətli silinməsinə ancaq o hallarda icazə verilir ki, mənfəətlilik az, risk isə yüksək olsun. Bu qayda olaraq, bəzi ölkələrdə əsas kapitalın dəyərinin formalaşdığı ildə, yaxud daha tez müddətdə silinməsinə baxmayaraq, dəyərin tam silinmə müddəti 6 ildən 10 ilə qədər olur. Yaxın vaxtlaradək bəzi ölkələrdə, məsələn, ABŞ-da kapital aktivləri ilə bağlı vergi çıxımlarını hesablayarkən ona tükənmə güzəştləri əlavə edilirdi. Bu ona görə edilirdi ki, neft və qaz ehtiyatları tükəndikcə, onun dəyəri də aşağı düşür və belə ehtiyatların sahibi buna hər hansı kompensasiya almalıdır. Belə güzəştlər vaxtaşırı dəyişdirilirdi və sonralar onun büdcəyə vergi daxilolmalarına əhəmiyyətli təsiri aşkara çıxarıldıqda azaldılmağa başlamış və tədricən ləğv edilmişdi.

Kapital aktivləri xərclərinə aid edilən çıxımlarla bağlı bəzi əlavə üstünlüklər, xüsusən konsessiya əldə ediləndə (yaxud *müqavilə bağlananadək*), yaxud ölkənin xaricində çəkilən xərclərə aid edilən çıxımlara nəzarət baxımından problemlər yaranır. Buna görə də bir çox ölkələrin hökuməti güzəştlər tətbiq edilən xərcləsin müəyyən edilməsinin geniş prosedurlarını işləyib hazırlamışdır. Əlbətdə, burada da ifratçılığa yol vermək olmaz və yüksək dərəcədə diqqətli və konkret olmaq lazımdır. Məsələn, axtarış və istismarla bağlı xərclərdən müxtəlif çıxımlar hesabatları daha da dolaşdırabilir və neft şirkətlərinin özü də konkret hallarda hansı çıxım növündən istifadə edilməsini müəyyən etməyə xeyli mənasız vaxt sərf etməli olurlar. Buna görə də neftin kəşfiyyatı və istismarı üzrə xərclərə aid olan güzəştlər eyni müəyyən edilməlidir.

İstismar xərclərinin düzgün müəyyən edilməsi üzərində dövlət tərəfindən ciddi nəzarət təmin edilməlidir. Neft

şirkətlərinin filialları və şöbələri arasında işgüzar əlaqələrlə bağlı problemlərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif mexanizmlər mövcuddur: Məsələn, əlavə xərclərin, «ana» və «qız» şirkətlərə göstərilən texniki müəyyən və digər xidmətlərin haqqının yuxarı həddinin müəyyən edilməsi, göndərilən avadanlıq və materiallara qiymət qoyulması və s. Xərclər üzərində nəzaərtinin yaxşılaşdırılması və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün bir-birindən asılı olmayan müxtəlif neft şirkətləri ilə müavilə bağlayarkən, onlardan birinin bütün digər neft şirkətləri qrupunun xərclərini təftiş formasında nəzarət etməsini nəzərdə tutmaq məqsədəuyğundur. Neft emal sahəsində böyük təcrübəyə və xüsusi mütəxəssislərə malik neft şirkətləri belə ixtisaslı təftiş işlərini aparmaqda daha səriştəlidirlər.

Respublika hökuməti xarici neft şirkətlərinə vergi növləri və onun dərəcəsini müəyyən edərkən çox vacib bir amili nəzərə, almalıdır ki, xarici şirkətlərin əksəriyyəti öz ölkələrində gəlir vergisi ödəməkdə müəyyən güzəştlərə malikdirlər. Yəni onlar bağqa ölkələrdə ödədikləri gəlir vergisində (*royaltiyyə aidiyyəti yoxdur*) müvafiq öz ölkələrində vergi güzəşti ildə edilir. Buna görə də neft şirkətkəri və onların hökumətləri xaricdə (*o cümlədən Azərbaycanda*) də ölkənin qanunvericilik aktlarında maksimal vergi güzəştləri əldə etməkdə eyni dərəcədə maraqlıdırlar. Bunu nəzərə alaraq respublika hökuməti xarici neft şirkətləri ilə belə müqavilələr bağlayarkən həmin ölkələrin müvafiq qanunvericilik aktları haqqında müfəssəl məlumatı olmalı və bunlar istər danışıqların gedişində, istərəs də müqavilələrin bağlanması zamanı ciddi sürətdə nəzərə alınmalıdır.

ABŞ-ın neft şirkətləri üçün vergiqoymada güzəştin rolunu aşağıdakı əyani misaldan da görmək olar (*mənfəət 100\$, vergi dərəcəsi 50% götürülür*).

Misaldan aşkar göründüyü kimi, vergi güzəşti

sayəsində vergi ağırlığı neft şirkətinin əməliyyat apardığı ölkədən ABŞ-a keçirilir və təbii ki, xaricdə tutulan vergidə şirkətə güzəştlər nəzərdə tutularsa, onun maliyyə vəziyyəti daha yaxşılaşır.

Aşağıda ABŞ-ın neft şirkətləri üçün vergiqoymada güzəştləri dərəcələrinin xarakterizə edən cədvəl verilmişdir:

Cədvəl 4

ABŞ-ın neft şirkətləri üçün vergiqoymada güzəştləri dərəcələrinin

(%)

Vergilər	Güzəşt	Çıxım
<i>Xaricdə mənfəət</i>	100	100
<i>Xaricdə tutulan vergilər</i>	50	50
<i>ABŞ-da qoyulan vergi</i>	100	50
<i>ABŞ-da güzəştəqədərki vergi</i>	36	18
<i>Xaricdə tutulan vergiyə güzəşt</i>	36	0
<i>ABŞ-da güzəştdən sonrakı vergi</i>	0	18
<i>Verginin ümumi məbləği</i>	50	68
<i>Xalis mənfəət</i>	50	32

1976-cı ilə qədər Amerika şirkətlərinin xaricdə tutulan bütün vergilərinə güzəştlər nəzərdə tutulur. Lakin 1976-cı ildə ABŞ-ın Vergi İdarəsi xaricdə tutulan vergilərin əksər hissəsinə güzəştlər ləğv etmiş, 1979-cu ildə isə vergi güzəştləri haqqında müvəqətti qaydalar tətbiq etməyə başlamış, 1983-cü ildə həmin qaydalar bir qədər dəyişdirilərək, indiyə qədər də qüvvədə olan son variantda təsdiq edilmişdir. Son variantda qəbul edilən əsas prinsip odur ki, xaricdə tutulan gəlir vergisinə o vaxt vergi güzəşti qoyulur ki, həmin gəlirlər Amerikada müəyyən edilən qaydada gəkir hesab edilməlidir və bu həm də o deməkdir ki, onun tutulma qaydaları, ümumi və xalis gəlirlərin müəyyən edilmə üsulları qəbul olunmuş tələblərə cavab verməlidir.

Xaricdə «vergitutulma proseduraları» tələbi ancaq

çıxarılan neftin istənilən formada reallaşması, o cümlədən yerində satışı, ötürülməsi, emalı və ya ixracı zamanı təmin olunur və burada yerli hökumətinin neftə görə sonrakı kommersiya əməliyyatlarından vergi və rüsum tutub-tutmaması nəzərə alınır.

«Ümumi gəlir» tələbi o vaxt təmin olunur ki, vergi faktiki ümumi gəlirdən, yaxud xüsusi hal kimi ədalətli bazar qiymətindən yuxarı olmamaq şərtilə hesablanmış ümumi gəlirdən tutulsun. Bu qiymətləri süni sürətdə şişirtməyə imkan vermir.

Xaricə tutulan vergilər «xalis gəlir» tələbinə o vaxt cavab verir ki, onu hesablayarkən ümumi gəlir məbləğindən çıxılan xərclər ağlabatan, məqbul həddə olsun. Başqa sözlə, xaricdə vergi tutulan gəlir məbləğini hesablamaq üçün neft şirkəti mənfəət əldə etməyə yönəlmiş istehsal fəaliyyəti prosesində çəkdiyi xərclərin əksər hissəsini gəlirdən çıxmaq imkanına malik olmalıdır. Xalis gəlir meyarını hesablayarkən vergi tutulan gəlirdən çıxılan xərclərin ümumi gəlirin müəyyən faizindən artıq olmaması nəzərə alınır və onun təmin olunması bu nəticədən asılıdır. Eyni zamanda, şirkətin öz filiallarına ödədiyi faiz, neft çıxarılan ölkədən kənarda yerləşən baş ofisdəki ümumi inzibati xərclər və s. bu kimi xərc maddələri şirkət üçün çox da əhəmiyyətli sayılmır və onun məbləği də nisbətən az olur. Hətta bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə belə xərclər nəzərə alınmır.

Xaricdə tutulan, lakin «gəlir vergisi» meyarına cavab verməyən vergilər «gəlir vergisini əvəz edən vergi» kimi də qiymətləndirilə bilər. Belə verginin yerli büdcəyə ödənilməsi məcburi olmalıdır. Bu vergi adi gəlir vergisinə əlavə kimi deyil, onun əvəzinə tutulmalıdır. «Gəlir vergisi»ni əvəz edən vergi anlayışı neft şirkəti üçün çox mühüm məsələdir. Doğrudan da, çıxarılan neftdən gəlirdən tutulan «elan olunmuş» qiymətə əsaslandığı üçün «gəlir vergisi» anlayışına aid edilmədiyini qəbul etsək onda onu digər

vergi ödəyiçilərindən tutulan vergilərə heç bir əlaqəsi olmayan və «elan olunmuş» qiymətə əsaslanmayan bir vergi kimi qiymətləndirmək olar. Bu halda belə vergilərə digər vergi ödəyiçilərinin gəlir vergisindən tutulan vergilərdən ayrıca baxılır və onu «gəlir vergisi ilə əvəz edən vergi» hesab edirlər və təbii ki, onu ödəyən şirkət yuxarıda göstərilən güzəştə ümid edə bilər.

Ölkə qanunvericiliyində əks olunan vacib məqamlardan biri-yerli hökumətlə xüsusi münasibətləri olan vergi ödəyiçilərinin ayrıca göstərilməsi və onlara vergi güzəştləri verilməsində xüsusi meyarlara əsaslanmasıdır. Söhbət xüsusi vergi rejimi çərçivəsində artırılmış dərəcə ilə vergi ödəyən tədiyəçilərdən gedir. Neft şirkətinə əlavə vergi qoyulmasına o vaxt ehtiyac etmək hüququnda əlverişli şərait yaradılır və buna görə də yerli hökumət ondan royalti tutur. Müavilələrdə belə qeyd-şərtlərin göstərilməsi zərurəti ona görə yaranır ki, neft resurslarına malik ölkənin hökumətə həm royaltinin, həm də vergilərin həcmi özünü istədiyi kimi royaltini elə formada vergiyə çevirmək ixtiyarına malik olur ki, neft şirkətindən büdcəyə daxil olan vergilər faktiki olaraq iki hissədən ibarət olur. Onlardan biri-gəlir vergisi formasında (*təbii ki, güzəştlər ancaq buna tətbiq edilə bilər*), digəri-neft resurslarından istifadə hüququ üçün royalti formasında (*təbii ki, bu da ancaq çıxıla bilər*) malik olur. Əlbətdə, bunlar vergi güzəştləri əldə etmək üçün şirkətləri bəzən «manipulyasiyalar»a əl atmağa sövq edə bilər və buna görə də yerli hökumət vergi güzəştlərinin tətbiq olunma bilinməsi üçün çox sərt və təsirli tədbirlər işləyib hazırlamalıdır.

3.4. Azərbaycanın xarici neft şirkətləri ilə bağladığı müqavilələrdə vergiqoyma məsələləri

Azərbaycan bu vaxtdadək 13 ölkəni təmsil edən 33 şirkətlə 20 beynəlxalq kontrakt imzalamışdır. Bunların 15-i dənizdə, 5-i isə quruda tətbiqi nəzərdə tutulan layihələrdir. İnvestisiyaların proqnozlaşdırılan həcmi 57 milyard ABŞ dolları təşkil edir. Respublikaya birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmində neft kontraktlarından daxilolmalar əsas hissəni təşkil edir. 1994-cü ildən başlayaraq təkcə neft sənayesinə 3,2 milyard həcmində investisiya qoyulmuşdur.

Azərbaycanın xarici neft şirkətləri ilə müvafiq dəniz blokunun (*yatağın*) kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsünə dair bağladığı kontraktlarda vergiqoyma şərtlərinə dair müddəalar ən əhəmiyyətli məsələlərdən sayılır. Kontrakta görə podratçılar, onların ortağ şirkətləri, əməliyyat şirkəti və subpodratçılardan ancaq mənfəət vergisi tutulur. Bu sazişlə həm də ikiqat vergi haqqında müqavilələrə uyğun olaraq, vergilərə güzəştlər qoyulması təmin edilir.

Mənfəət vergisi qoyulması haqqında qaydalar. İndiyə qədər bağlanmış kontraktlarda podratçı tərəfin saziş imzalanan vaxt Azərbaycan Respublikasında 1 yanvar 1997-ci ildən qüvvədə olan «Hüquqi şəxslərin mənfəətinə və müəyyən tip gəlirinə vergi qoyulması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq surətdə, bu sazişin müddəalarından irəli gələn dəyişiklər nəzərə alınmaqla, öz karbohidrogen fəaliyyətindən mənfəət vergisi üçün bu sazişdə ayrıca maddə ilə (*«Mənfəət vergisi»*) ifadə olunan hüquqi bəndlərlə tənzim olunur. Azərbaycan Respublikasının daxili qanunvericiliyi ilə bu saziş arasında hər hansı ziddiyyət yaranarsa, sazişin maddələri üstün tutulur. Təbii ki, 2001-ci ilin yanvarın 1-dən «Vergi Məcəlləsi»nin qüvvəyə minməsindən sonra «Hüquqi şəxslərin mənfəətinə və müəyyən tip gəlirinə vergi qoyulması

haqqında» Qanununu Məcəllənin müvafiq maddələri əvəz edəcəkdir.

Hər podratçı tərəf özünün Azərbaycan Respublikasında karbohidrogen fəaliyyətinə görə Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilən qanunlara və rəqlamentlərə uyğun şəkildə mənfəət vergisi ödəmək üçün məsuliyyət daşıyır. Bu o deməkdir ki, həmin müəddəlar fərđi qaydada hər podratçı tərəfə aid edilir və hər bir podratçı tərəfin mənfəət vergisi üzrə fərđi məsuliyyətini tənzimləyir.

ARDNŞ hər təqvim ili üçün hər podratçı tərəf adından dövlət büdcəsinə dollar ifadəsində mənfəət vergisini, o cümlədən qabaqcadan hesablanmış mənfəət vergisini və onları vaxtında ödənilməsi nəticəsində qoyulan faizləri, cərimələri, tutmaları (*podratçı tərəfin lazımı bəyannaməni vaxtında hazırlamaq iqtidarında olmaması nəticəsində qoyulan faizlər istisna olmaqla*) ödəyir. Bununla ARDNŞ podratçı tərəflərə zəmanət verir ki, hər podratçı tərəfin mənfəət vergisini, o cümlədən onlara aid faizləri, cərimələri, tutmaları həmin saziş üzrə ARDNŞ-ə çatacaq karbohidrogen payının satışından əldə etdiyi gəlirlərdən ilk növbədə dövlət büdcəsinə ödəyəcəkdir. ARDNŞ belə ödəniş üçün vergi müfəttişliyinin müvafiq podratçı tərəfə rəsmi qəbzlər verməsini təmin edir. Podratçı tərəflərdən hər hansı birinin sorğusu alındıqdan sonra 10 gün ərzində həmin podratçı tərəfə ARDNŞ-in adı çəkilən öhdəliklərinə uyğun olaraq dövlət büdcəsinə həqiqətən keçirildiyini təsdiqləyən sənəd təqdim edir. ARDNŞ-in gəlirlərinə və ya mənfəətinə aid vergilər olduğu hallarda ARDNŞ ödəniləsi vergilərin məbləğini hesablamaq məqsədilə öz vergi öhdəliklərini müəyyən edərək bilavasitə və ya dolayısı ilə heç bir mənfəət götürmür və yuxarıda nəzərdə tutulduğu kimi podratçı tərəflərdən hər birinin əvəzinə və onların adından ödəmiş olduğu mənfəət vergisini hesaba almır. ARDNŞ mənfəət vergisindən qaytarılan məbləğləri (*podratçı tərəfin ödədiyi faizlərdən və cərimələrdən qaytarılan məbləğlər istisna ol-*

maqula) hər podratçı tərəfin adından və onun əvəzinə almaq və özündə saxlamaq hüququna malikdir, ARDNŞ qaytarılan bu məbləğləri almağı haqqında müvafiq podratçı tərəflərə təsdiqedicə sənəd verir.

Azı 30 cün qabaqcadan yazılı bildiriş göndərməklə, hər podratçı tərəfin istənilən vaxt, hər hansı təqvim ilində ARDNŞ-in mənfəət karbohidrogenlərində payından alınan vəsaitindən həmin podratçı tərəfin mənfəət vergisinə dair ARDNŞ-in öhdəliklərinin podratçı tərəfin seçdiyi beynəlxalq nüfuza malik müstəqil müsahibət firmasına təftiş etdirmək ixtiyarı vardır. Podratçı tərəf bu təftişin xərclərini çəkir və belə məsrəflər əvəzi ödənilən məsrəflər sayılmır. Lakin belə bir təftiş son və qəti şəkildə müəyyən olunan təqvim ilinə şamil oluna bilməz. Bu son təftiş elə keçirilməlidir ki, ARDNŞ-in işinə əsassız əngəl törətməsin. ARDNŞ özünün mənfəət karbohidrogenlərdə payından alınan vəsaitdən hər hansı təqvim ili üçün podratçı tərəfin mənfəət vergisinin tamamilə ödənildiyini təsdiq etməkdən ötrü auditora mümkün ola bilən hər cür şərait yaratmalı və lazımi təminatlar verməlidir. Mənfəət vergisinin ARDNŞ tərəfindən vaxtında ödənilməməsi nəticəsində hesablanmış faiz və cərimələri podratçı ARDNŞ-in mənfəət karbohidrogenləri payından çıxır.

Sazişdə xüsusi olaraq vurğulanır ki, ARDNŞ-in mənfəət karbohidrogenləri payı onun podratçı tərəflər adından dövlət büdcəsinə mənfəət vergisi ödəmək üçün kifayət edən məbləğdə olmalıdır. Buna görə, yuxarıda qeyd edilən şərtə uyğun olaraq ARDNŞ-in podratçı tərəflər adından mənfəət vergisinin ödəməsinə ARDNŞ və vergi müfəttişliyi bu verginin podratçı tərəflərin ödədiyi kimi qəbul edir və podratçı tərəfləri karbohidrogen fəaliyyətindən mənfəət vergisi ödəmək öhdəliliyindən tamamilə azad edirlər. Sazişdə başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, vergi müfəttişliyi podratçının mənfəət vergisini ödəməsi məsələsini ancaq ARDNŞ-lə həll edir.

Əgər ARDNŞ podratçı tərəfin mənfəət vergisi

ödənişlərini vaxtaşırı dövlət büdcəsinə ödəyə bilmirsə, onda hər bir podratçı hesablanmış mənfəət vergisi də daxil olmaqla, mənfəət vergisini təkbəşinə və özü seçdiyi variantla birbaşa dövlət büdcəsinə ödəyə bilər. Bu halda həmin podratçı tərəfin mənfəət karbohidrogenlərini artırmaq üçün gələcəkdəki səlahiyyətləri artır və ARDNŞ-in payı nəzərdə tutulan mənfəət vergisi də daxil olmaqla, podratçı tərəfindən ödənilən mənfəət vergisinin həcminə bərabər nisbətdə azaldılır. Nəzərdə tutulan mənfəət vergisi də daxil olmaqla podratçı tərəfin mənfəət vergisinin ARDNŞ tərəfindən ödənilməməsi ödəniş üçün nəzərdə tutulan vaxtdan başlayaraq 30 gündən çox davam edərsə, podratçı özünü nəzərdə tutulmuş mənfəət vergisi də daxil olmaqla bütün gələcək mənfəət vergisinin ödənişi öhdəliklərinə azad edə və sazişin şərtlərinə əsasən tərəflər arasındakı ilkin iqtisadi balansın yenidən qurulmasının nizama salınmasını tələb edə bilər.

Təqvim ili üçün podratçı tərəfin vergi qoyulan mənfəəti və ya zərəri, bu təqvim ili ərzində podratçı tərəfin satışından əldə etdiyi vəsaitlərinin, digər gəlirlərinin və ümumi təshih cəmi minus çıxımlar kimi müəyyən edilir.

Podratçı tərəf adından ARDNŞ tərəfindən ödənilməli olan mənfəət vergisinin məbləği hesablanarkən hər podratçı tərəf adından ödənilmiş mənfəət vergisinin məbləği hər bir podratçı tərəfin vergi tutulmalı mənfəətinə daxil edilir və həmin məbləğdən bu mənfəət vergisi tutulur. Podratçı tərəfin vergi tutulmalı mənfəətinin həcmi, beləliklə, ARDNŞ tərəfindən podratçı tərəfin adından ödənilmiş mənfəət vergisinin məbləği qədər artır və ondan da mənfəət vergisi tutulur, bunun nəticəsində mənfəət vergisi təshih olunur. Belə mənfəət vergisinin daxil edilməsi nəticəsində hər podratçı tərəfin vergi tutulmalı mənfəətindəki yaranan artımın həcmi təshih edilmiş mənfəət vergisi adlanır və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$T_{mv} = V_m \cdot M_{vd}/M_{vd}$$

Burada, T_{mv} təshih edilmiş mənfəət vergisi;
 V_m vergi tutulmalı mənfəət;
 M_{vd} mənfəət vergisi dərəcəsi.

Vergi qoyulan zərər sonrakı təqvim ilinə keçirilir və həmin təqvim ilində mövcud vergi qoyulan mənfəət hesabına ödənilir və vergi qoyulan mənfəət müvafiq məbləğdə azaldılır. Həmin təqvim ilində bu yolla ödənilmiş vergi qoyulan zərərin hər hansı qalıqı vergi qoyulan mənfəətin hesabına tamamilə ödənilənədək məhdudiyyətsiz olaraq sonrakı təqvim ilinə keçirilir. Keçirilmiş vergi qoyulan zərərin azaldığı vergi qoyulan mənfəətdən müvafiq dərəcə ilə mənfəət vergisi tutulur.

Sazişə görə satışdan vəsaitlər dedikdə, təqvim ili ərzində podratçı tərəfin karbohidrogen fəaliyyətinin həyata keçirildiyi zaman çıxarılan karbohidrogenlərin satışından əldə edilən vəsaitlərin həcmi başa düşülür. Bu karbohidrogenlər mübadilə və ya *svop* edildikdə satışdan əldə edilən gəlir-mübadilə və ya *svop* nəticəsində əldə edilmiş vəsait həmin podratçı tərəfin təqvim ili ərzində götürdüyü gəlirin həcmi deməkdir. Satışdan vəsait kommersiya cəhətdən sərbəst satışda-podratçı tərəfin satdığı məhsulun faktik qiyməti; kommersiya cəhətdən asılı satışda-dəyərin asılı satışlar üçün sazişdə müəyyən edilmiş prinsipləri tətbiq edilmək yolu ilə təyin edilir.

Digər gəlirlər karbohidrogen fəaliyyətinin gedişində podratçı tərəfin əldə etdiyi nağd vəsaitlərin, o cümlədən aşağıdakı vəsaitlər də daxil olmaqla, hər hansı məbləği kimi müəyyən olunur:

- sığorta vəsaitləri;
- valyuta əməliyyatlarında əldə edilən gəlirlər;

- ləğvətmə işləri fondundan alınan məbləğlər;
- ləğvətmə işləri fondundakı izafi vəsaitlərin bölüşdürülməsindən əldə edilən məbləğlər;
- faiz gəlirləri;
- malgöndərənlərdən, avadanlıq istehsal edənlərdən və ya onların agentlərindən qüsurlu materiallara və ya avadanlığa görə alınan məbləğlər;
- obyektlərdən və ya intellektual mülkiyyətdən istifadəyə görə, xidmət haqqı kimi alınan, materialların satışından və ya çarter haqqı şəklində əldə edilən məbləğlər.

Podratçı tərəfin əldə etdiyi digər gəlirlər kimi nəğd vəsaitlər yuxarıdakılardan əlavə mənbələrdən də ola bilər, lakin belə mənbəyə aşağıdakılar aid edilə bilməz;

- karbohidrogen satışından əldə edilən məbləğlər;
- sazişin müvafiq bəndlərində nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, əsas fondların və binaların satışından əldə olunan məbləğlər;
- kredit şəklində alınan məbləğlər və ya podratçı tərəfə verilən pul vəsaitləri;
- bu sazişin şərtləri əsasında hər hansı bir podratçı tərəfin hüquq və öhdəliklərinin satışından əldə olunan məbləğlər;
- vergilərin qaytarılmasından (*podratçı tərəfindən ödənilən və ona qaytarılan mənfəət vergisi varsa, müəyyən istisnalar*) əldə edilən məbləğlər və ya podratçı tərəfin öz ortaq şirkətindən aldığı dividendlər;
- podratçı tərəfin və ya onun ortaq şirkətinin çəkdiyi xərclərlə bağlı kompensasiya şəklində və ya başqa şəkildə alınmış məbləğlər-podratçı tərəfin vergi qoyulan mənfəəti və ya vergi qoyulan zərəri hesablamaq məqsədləri üçün çıxımlar kimi baxdığı belə xərclərin məbləğindən əlavə məbləğlər (*belə halda, podratçı tərəfə bu cür izafi məbləğlərə daha həmin məqsədlər*

üçün çıxımlar kimi baxmır və göstərilən halda müvafiq şəkildə təshih edilməlidir);

- əldə edilmiş, podratçı tərəfin tam sərəncamında olmayan və həmin podratçı tərəfin varidatını artırma-
yan məbləğlər;
- mənfəət vergisi tutulan gəlirlər.

Təshih edilmiş mənfəət vergisi uyğun olaraq təqvim ili üçün podratçı tərəfin mənfəətindən ARDNŞ-in həmin podratçı tərəf adından ödədiyi mənfəət vergisi öhdəliyinin ümumi məbləğinə bərabər məbləğ kimi müəyyən edilir və bu məbləğ podratçı tərəfin vergi qoyulan mənfəətinə daxil edilir və sazişin ayrıca əlavəsində verilən kimi hesablanaraq, ondan mənfəət vergisi tutulur.

Təqvim ili ərzində podratçı tərəfin vergi qoyulan mənfəətinin və ya vergi qoyulan zərərinin məbləğini müəyyən etmək məqsədilə çıxımlara karbohidrogen fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq podratçının Azərbaycan Respublikasında və ya başqa yerlərdə çəkdiyi bütün xərclər, o cümlədən yalnız bunlarla məhdudlaşdırılmayan, aşağıdakılar daxildir:

- ❖ podratçı tərəfin əməkdaşlarına və onların ailələrinə mənzil, yemək verilməsi, kommunal xidmət göstərilməsi, uşaqların təhsil almaları ilə bağlı bütün xərclərin, habelə yaşadıqları ölkədən gəlmələri və geriye qayıtmaları üçün çəkilən yol xərclərinin ödənilməsi ilə birlikdə bütün əməkdaşlara verdiyi əmək haqqlarının tam məbləğləri və digər məbləğlər;
- ❖ Azərbaycan Respublikasında dövlət sosial sığortasına çəkilən bütün xərclər, o cümlədən, təkcə bunlarla məhdudlaşdırılmayan-məşğulluq fonduna, sosial sığorta fonduna, tibbi sığorta fonduna ayırmalar və və podratçı tərəfin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları olan işçiləri üçün bütün digər sosial ödənişlər;
- ❖ kəşfiyyat və qiymətləndirmə işlərinə çəkilən bütün

- məsrəflər;
- ❖ quyuların qazılması ilə bağlı bütün məsrəflər;
 - ❖ sığortanın məntəqəsinədək nəqliyyat və realizə üçün çəkilən bütün məsrəflər, o cümlədən, təkcə bununla məhdudlaşdırılmayan boru xətləri tarifləri, komissiya və broker haqları;
 - ❖ Bir ildən artıq (*əgər varsa*) müddətə bağlanmış icarə müqavilələri əsasında müqavilənin qüvvədə olduğu illərin sayına mütənəssib olaraq çıxılan ödənişlərlə cari icarə ili üçün icarə müqavilələri üzrə bütün ödənişlər;
 - ❖ sığorta üzrə bütün xərclər;
 - ❖ işçilərin peşə hazırlığına çəkilən bütün xərclər;
 - ❖ hər podratçı tərəfin ofislərinin və ya təsərrüfat fəaliyyəti göstərdiyi başqa yerlərin fəaliyyəti ilə bağlı çəkdiyi bütün xərclər, o cümlədən idarə xərcləri, tədqiqatlara və elmi araşdırmalara çəkilən xərclər və ümumi inzibati xərclər;
 - ❖ əsas fondlar olmayan hər hansı əmlak və əmlak vahidinə çəkilən xərclər;
 - ❖ neft-qaz əməliyyatlarının həyata keçirilməsi nəticəsində əmələ gəlmiş hər hansı borca və bu borcların hər hansı təkrar maliyyələşdirilməsinə görə ödənilən faizlərin, haqların və əlavələrin göstərilənlər istisna olmaqla bütün məbləğləri:
 - 1) ortaq şirkətin borcu olduqda bu cür vəziyyətlərdə müstəqil tərəflərin razılaşdırılacaq faiz dərəcəsindən artıq faizlər;
 - 2) borcun qaytarılmasının gecikdirilməsi üzündən ödənilməli olan faizlər.
 - ❖ podratçının ortaq şirkətləri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının hüquqlarından kənarda göstərilən və karbohidrogen fəaliyyətinə dolayısi ilə fayda verən inzibati xidmətlərə ümumi məsrəflərin ödənilməsi üçün ayrılan hissə. Bu xidmətlərə inzibati, ictimaiyyət və

hökumətlə əlaqədar və kadr məsələləri ilə məşğul olan işçilərə xidmətlər və ekspertizalar təmin edilməsi mümkün olmayan digər qeyri-texniki funksiyalar daxildir. Bu sazişə görə təqvim ilində həmin xərclərin hər podratçı tərəf üçün ayrılan hissəsi aşağıdakı düsturla müəyyən edilən həcmə bərabərdir:

$$a = v/s \times d$$

Burada: a təqvim ilində podratçı tərəf üçün ayrılan hissə;

v təqvim ilinin axırı üçün podratçı tərəfin iştirak payının faizi;

s təqvim ilinin axırı üçün podratçı tərəfin iştirak payının faizlərinin cəmi;

d təqvim ilində podratçı tərəflərin əlavə ümumi və inzibati xərclərinin cəmi.

Təqvim ilində podratçı tərəflərin əlavə ümumi və inzibati xərclərinin cəmi aşağıdakı düsturla müəyyən edilən məbləğə bərabərdir:

$$d = W + X + Y + Z$$

Burada: d təqvim ilində podratçı tərəflərin əlavə ümuminzibati xərclərinin cəmi;

W təqvim ilində podratçı tərəflərin əsaslı məsrəfləri 15 milyon dollara qədər olarsa, 5 faizi;

X təqvim ilində podratçı tərəflərin əsaslı məsrəfləri 15 milyon dollardan 30 milyon dollara qədər olarsa, məbləğin 2 faizi;

U təqvim ilində podratçı tərəflərin əsaslı məsrəfləri 30 milyon dollardan çox olarsa, məbləğin 1 faizi;

Z təqvim ilində podratçı tərəflərin əməliyyat məsrəfləri məbləğinin 1,5 faizi;

- ❖ ləğvetmə işləri fonduna bütün ödəmələr;
- ❖ tələf edilməsi və ya zərər vurulması nəticəsində material və ya əmlak itkiləri; təqvim ili ərzində ləğv edilən və ya imtina olunan əmlak, ümitsiz borclar və itkilərə görə üçüncü tərəflərə kompensasiya hesabına ödənilməsi;
- ❖ bütün digər itkilər, o cümlədən valyuta mübadiləsindən dəyən itkilər və ya karbohidrogen fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan rüsumlar;
- ❖ karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirərkən podratçı tərəfin çəkdiyi bütün digər məsrəflər;
- ❖ akrhesabı ödənişlərlə bağlı məbləğlər;
- ❖ karbohidrogen fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq torpaq sahəsinin alınması və ya onlardan istifadə edilməsi üçün çəkilən bütün əlaqədar xərclər;
- ❖ podratçı tərəfin iştirak payından irəli gələn öhdəliklər və onlarla bağlı xərclərdən başqa podratçı tərəfin mühasibat kitablarına və hesablarına salınan bütün öhdəliklər və onlarla bağlı xərclər;
- ❖ mənfəət vergisinin tutulmasında aşağıdakı üsulla hesablanan amortizasiya ayırmaları:
 - 1) bonus ödənişləri, inzibati binalar, anbarlar və qurğular daxil edilməmiş əsas fondlar-təqvim ili binalar, anbarlar və qurğular üçün qalıq dəyərinin 25 faizi;
 - 2) bonus ödənişləri-təqvim ili üçün ilkin dəyərin 10 faizi;
 - 3) inzibati binalara, anbarlar və qurğular-təqvim ili üçün ilkin dəyərin 2,5 faizi.

Burada qeyd edilir ki, əsas fondlara məsrəflər üzrə amortizasiya məbləği əsas fondların dəyərində görə hesablanır və

çıxım kimi baxılan hər hansı məbləğ amortizasiya edilmir. Əsas fondlar üzrə təqvim ili ərzində çəkilən bütün məsrəflər iyulun 1-ə qədər çəkilən məsrəflər sayılır və bunun nəticəsində xərclərin 50 faizi əvvəlki təqvim ilindən keçirilən, amortizasiya olunmağın məbləğlərin saldosuna əlavə edilir. Sonra əsas fondların satışından əldə olunan hər hansı məbləğlər həmin saldo-dan çıxılır ki, bu da təshih edilmiş Saldo əmələ gətirir. Həmin saldo aşağıdakı qaydada amortizasiya edilir:

- a) əvvəlki təqvim ilindən keçirilmiş saldo-x;
- b) üstəgəl təqvim ili ərzində əsas fondlar üzrə çəkilən məsrəflərin əlli faizi-x;
- c) çıxılsın təqvim ili ərzində əsas fondların satışından alınan faktik vəsaitin tam məbləği-(x);
- d) təshih edilmiş saldo-x;
- e) çıxılsın amortizasiya: təshih edilmiş saldonun 25 faizi-(x);
- f) üstəgəl təqvim ili ərzində əsas fondlar üzrə çəkilən məsrəflərdən çıxılmış 50 faiz saldo-x;
- g) sonrakı təqvim ilinə keçirilən saldo-x.

Əgər Azərbaycan Respublikasında olan, sazişin məqsədləri üçün karbohidrogen fəaliyyətində istifadə olunan əsas fondlar hər hansı təqvim ilində satılırsa (*o cümlədən əmlakın ləğv olunmasından ödənişlər olursa*) onda:

1) əgər təshih edilmiş saldo üstəgəl istisna olunmuş «Təqvim ili ərzində əsas fondlar üzrə çəkilən məsrəflərdən çıxılmış 50 faiz saldo müsbətdirsə, onun tam məbləğinə bu təqvim ilində çıxılma kimi baxılır;

2) əgər təshih edilmiş saldo üstəgəl istisna olunmuş «Təqvim ili ərzində əsas fondlar üzrə çəkilən məsrəflərdən çıxılmış 50 faiz saldo» mənfidirsə, onun tam məbləğinə bu təqvim ilində digər gəlirlər kimi baxılır.

Binanın satılması və ya tərk edilməsindən (*satış*) podratçı tərəfin təqvim ili ərzində qəbul etdiyi mənfəətinin və ya zərərlərinin cəmi digər gəlirlər və ya çıxılma kimi baxılır və

aşağıdakı qaydada hesablanır:

- a) binaların satışından əldə olunan vəsait (*əgər beləsi varsa*)-x;
- b) çıxılsın binanın təshih edilmiş dəyəri-(x);
- c) binanın satışından mənfəət (*zərər*)-x;

Binanın təshih edilmiş dəyəri aşağıdakı qaydada hesablanır:

- a) binanın ilkin dəyəri-x;
- b) üstəgəl əsaslı təkmilləşdirmənin dəyəri-x;
- v) çıxılsın yığılmış amortizasiya çıxımlar-(x);
- q) binanın təshih edilmiş dəyəri-x.

Podratçı tərəfin vergi qoyulan mənfəətini və ya zərərini hesablamaq məqsədləri üçün həmin podratçı tərəfin karbohidrogen fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq qüvvəyəminmə tarixinədək çəkdiyi bütün məsrəfləri (*o cümlədən, təkcə bunlarla məhdurlaşdırılmadan Azərbaycan Respublikasında və ya digər yerlərdə texniki işlə bağlı çəkilən birbaşa, yaxud dolayı məsrəflər, habelə podratçı tərəfin Azərbaycan Respublikasındakı nümayəndəlik ofislərinin məsrəfləri*) həmin tarixə çəkilən məsrəflər hesab edilir. Yuxarıda deyilənlərə baxmayaraq saziş barəsində danışıqlara, yardımçı tibbi, mədəni və xeyriyyəçilik fəaliyyətinə saziş bağlananadək çəkilən birbaşa və dolayı məsrəflər həmin podratçı tərəfin vergi qoyulan mənfəəti və ya zərəri hesablanarkən nəzərə alınır.

Podratçı tərəf özünəməxsus hər hansı əsas fondu onun qalıq dəyərindən asılı olmayaraq bazar qiymətləri ilə satmaq və ya başqasına vermək hüququna malikdir.

Hər hansı podratçı tərəf özünün sazişdə iştirak payını tamamilə və ya qismən başqasına verdiyi halda, onun-əgər cari təqvim ili üçün vergi qoyulan zərər olduqda, həmin zərərin hamısına və ya iştirak payını qismən verdikdə, vergi qoyulan zərərin iştirak payına mütənasib hissəsinə həmin təqvim ili üçün çıxımlar kimi baxmasına ixtiyarı vardır.

Mənfəət vergisinin uçotu və vergi bəyannamələri.

Sazişdə mənfəət vergisinin uçotu və vergi bəyannamələrinin tərtib olunma qaydaları da rəqlamentləşdirilmişdir. Bu qaydalara görə podratçı tərəf vergilərin uçotu jurnalını və yazılışları, həmçinin vergi qoyulan mənfəətin və zərərin hesablanmasını ancaq ABŞ dolları ilə aparır. Satışdan əldə edilən vəsaitləri, digər gəlirləri və çıxımları hesaba Azərbaycan Respublikasında qüvvəyəminmə tarixinədək tətbiq edilən kassa mədaxilləri və məxaricləri metodu ilə qeydə alır. Maliyyə hesablarını və mənfəət vergisi haqqında bəyannamələri ancaq dollarla tərtib edir və vergi qoyma məqsədi üçün balansdan, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatdan ibarət təqvim ili üçün mühasibat komplektini, habelə özünün karbohidrogen fəaliyyətini əks etdirən təqvim ili üçün mənfəət vergisi məbləğinə dair bir hesablamayı təqdim edir.

Podratçı hər təqvim ili üçün öz maliyyə hesabatlarının və mənfəət vergisi haqqında bəyannamələrinin özünün təyin etdiyi və Azərbaycan Respublikasının təftişləri aparmaqdan ötrü müvafiq icazələri (*lisensiyaları*) olan auditor tərəfindən təftiş olunmasını təmin etməlidir. Hər təqvim ili üçün vergi-maliyyə hesabatlarını, ilkin və ya yekun (*son*) mənfəət vergisi haqqında bəyannamələri (*podratçı tərəfin mülahizəsi görə*) auditorun müvafiq arayışı ilə birlikdə sonrakı təqvim ilinin 15 martından gec olmayaraq vergi müfəttişliyinə təqdim etməlidir. Əgər mənfəət vergisi bəyannaməsinin ilkin variantı təqdim olunarsa, mənfəət vergisi bəyannaməsinin son variantı ilkin variantın təqdim olunduğu təqvim ilinin 15 aprelindən gec olmayaraq təqdim edilməlidir.

Podratçı tərəf vergi qoyulan mənfəət əldə edəcəyini nəzərdə tutduğu birinci təqvim ilindən başlayaraq belə təqvim rübü üçün və ya belə təqvim ilinin əvvəlki təqvim rübləri üçün vergi qoyulan mənfəətin qabaqcadan hesablanmış məbləğinə əsasən hər təqvim rübü üçün, eləcə də həmin təqvim ilinin əvvəlki təqvim rübündə qabaqcadan hesablanmış mənfəət ver-

gisini ödəmək üçün məsuliyyət daşıyır. Qabaqcadan hesablanmış mənfəət vergisi dövlət büdcəsinə podratçı tərəfin adından müvafiq təqvim rübü qurtarandan sonra 25 gündən gec olmayaraq ARDNŞ tərəfindən ödənilir. Təqvim ili üçün qabaqcadan qoyulan mənfəət vergisi hesablanarkən hər podratçı tərəf illik iş proqramından və özünün rəyincə, lazım olan hər hansı digər informasiyadan istifadə edə bilər.

Təqvim ili üçün mənfəət vergisinə dair yekun (*son*) bəyannamə təqdim ediləndən sonra həmin təqvim ili ərzində təqvim rübləri hesabına ödənilən, qabaqcadan hesablanmış mənfəət vergisi ona dair yekun bəyannamədə hesablandığı kimi, yekun mənfəət vergisi məbləğinə daxil edilir və ya sonrakı təqvim rübü (*və ya rübləri*) üçün qabaqcadan hesablanmış mənfəət vergisi ödənişi hesabına aid edilir. Əskik ödənməmiş hər hansı məbləğ uyğun surətdə, mənfəət vergisinin yekun bəyannaməsi təqdim ediləndən sonra 10 gün müddətində ARDNŞ tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilir. Bütün hallarda təqvim ili üçün mənfəət vergisinin məbləği mənfəət vergisinə dair ilkin və ya yekun bəyannamədə hesablandığı kimi, sonrakı təqvim ilinin 25 martından gec olmayaraq ARDNŞ tərəfindən ödənilir. Əgər mənfəət vergisinə dair ilkin bəyannamə təqdim edilsə, belə ödənişə mənfəət vergisinə dair yekun bəyannaməsinin təqdim edilməsindən 10 gün sonra borclu qalmış əlavə mənfəət (*əgər varsa*) əlavə edilir.

İlkin və yekun hesablanmış mənfəət vergisi, habelə artıq ödənməmiş məbləğin qaytarılması üzrə, həmçinin ona hər hansı faizlər, cərimə sanksiyaları üzrə bütün ödənişlər də dollarla həyata keçirilir. Təqvim ili üçün mənfəət vergisinə dair bəyannamə təqdim edilməsi və mənfəət vergisinin müvafiq şəkildə ödənilməsi həmin təqvim ili üçün mənfəət vergisi haqqında bəyannamənin verildiyi tarixdən 60 ay keçəndə sonra həmin təqvim ili üçün mənfəət vergisinə dair bütün öhdəliklərin tam və son nizamlanması hesab edilir.

Vergi orqanları podratçı tərəfin hər təqvim ili üçün mənfəət vergisinə dair bəyannamələrini təftiş etmək səlahiyyətinə malikdir. Təftiş qurtarandan sonra vergi müfəttişliyi təklif olunan hər hansı təşhihi podratçı tərəf ilə müzakirə edir və lazım gələrsə, mənfəət vergisi çərçivəsində əlavə ödəniləsi məbləğ və ya artıq ödənilmiş məbləğin qaytarılması haqqında bildiriş məktubu verir. Mənfəət vergisinin razılaşdırılmış hər hansı əskik və ya artıq ödənişləri podratçı tərəfin müvafiq bildiriş məktubu alınandan sonra ARDNŞ tərəfindən 10 gün müddətində ödənilir. Əgər podratçı tərəf və vergi müfəttişliyi mənfəət vergisinin əskik və ya artıq verilmiş məbləğinin, yaxud bununla bağlı hər hansı məbləğləri razılaşdırma bilməsələr, həmin məsələnin tənzimlənməsi sazişin müvafiq bəndlərində nəzərdə tutulan prinsiplərə uyğun olaraq arbitraja verilir.

Podratçı tərəfin təqvim ili üçün yekun bəyannaməsində göstərilən mənfəət vergisinin əskik və ya artıq ödənilməsi tam müəyyən olunandan sonra uyğun olaraq ARDNŞ əksik və ya artıq verilmiş məbləğə görə, ödənişdən 1 gün əvvəl üstünlük təşkil edən LIBOR dərəcəsi üstəgəl 4 faiz hesabı ilə dövlət büdcəsinə faiz ödəyir və ya artıq verildiyi halda büdcədən faiz alır. Həmin faizlər martın 25-dən başlayaraq mənfəət vergisinin ödənilməsi və ya qaytarıldığı tarixədək hesablanır.

Ödənilən faizlərdən əlavə olaraq podratçı tərəfə vergilərə aid aşağıda göstərilən cərimə sanksiyaları tətbiq edə bilər:

- ❖ əgər podratçı tərəf mənfəət vergisinə dair yekun bəyannaməni təqdim etmirsə, ondan həmin mənfəət vergisinə dair bəyannamə üzrə ödəyəcəyi mənfəət vergisi məbləğinin 10 faizi həcmində cərimə alınır;
- ❖ əgər təqvim ili üçün mənfəət vergisinə dair yekun bəyannamədə əks etdirilən ödənilməli mənfəət vergisinin məbləği podratçı tərəfin qəsdən aldatması nəticəsində az göstərilmişdirsə, azaldılmış məbləğin 200 faizi həcmində cərimə alınır. Qəsdən aldatmaq

məqsədlə podratçı tərəfin göstərilmiş vergiləri tutmaması eyni həcmdə cərimə edilir;

- ❖ podratçı tərəf vergi müfəttişliyinin yuxarıda göstərilən hər hansı qərarından şikayət edə bilər və mübahisəli məsələ sazişini müvafiq bəndində nəzərdə tutulan prinsiplərə uyğun olaraq tənzimlənmək üçün arbitraja verilir;
- ❖ təftişin podratçı tərəf, əməliyyat şirkəti və ya subpodratçının xarici subpodratçıya etdiyi ödənişlərdən düzgün həcmdə vergi tutulmasını müəyyənləşdirdiyi təqdirdə, (*müvafiq bəndlərdə nəzərdə tutulan hallardan başqa*) lazım olduğundan çox və ya az ödənilmiş belə məbləği tutulmanı həyata keçirən tərəf dövlət büdcəsinə ödəyir və ya dövlət büdcəsi tutulmanı həyata keçirən tərəf lazım olduğundan çox və ya az ödənilmiş məbləği qəti olaraq müəyyənləşdirdikdən sonra 30 gün ərzində ödəyir. Bu ödəniş birgə ödənişin həyata keçirildiyi gündən 1 gün əvvəl 4 faiz əlavə olunmaqla, LIBOR dərəcəsi ilə faizlə ödənilir. Bu faizlər verginin ödənilməsi və ya qaytarılması üçün təyin olunan gündən ödənişin faktiki olaraq aparıldığı günədək hesablanır.

Hər podratçı tərəf öz maliyyə hesabatlarını və mənfəət vergisi haqqında bəyannamələri vergi müfəttişliyinə təqdim edir. Mənfəət vergisinin qabaqcadan hesablanmış və ya yekun məbləğləri dövlət büdcəsinə hər podratçı tərəfin adından və əvəzində ARDNŞ tərəfindən ödənilir.

Vergi müfəttişliyi hər podratçı tərəfə ödənişin həyata keçirildiyindən sonra 14 gün müddətində mənfəət vergisinin qabaqcadan hesablanmış və ya yekun məbləğinin ödənilməsi haqqında rəsmi vergi qəbzləri təqdim edir. Bu vergi qəbzlərində ödənişin tarixi, məbləği, hansı valyuta ilə aparıldığı və Azərbaycan Respublikasında bu cür vergi qəbzlərində adətən göstərilən başqa məlumatlar göstərilir.

Xarici subpodratçılara vergi qoyulması. İşlənmə və hasilat dövrünün başlandığı gündən sonrakı 30 gündən sonra başlayan təqvim ayının birinci günündən sonra və ya belə bir gün təqvim ilinin oktyabrın 1-dən sonra, lakin dekabr ayının 1-dən əvvəl baş verərsə, sonrakı təqvim ilinin yanvar ayının 1-dək bütün xarici subpodratçılara vergi qoyulur.

Xarici subpodratçılar karbohidrogen fəaliyyəti ilə bağlı Azərbaycanda görülən işlər və ya göstərilən xidmətlər üçün aldıkları ödəniş məbləğlərinin 25 faizi qədər vergi qoyulan mənfəət əldə edirlər və həmin mənfəətə onun 32 faizi həcmində vergi qoyulur ki, bu vergi də ümumən həmin məbləğin 8 faizini təşkil edir. Belə ödəniş məbləğlərini verən hər hansı şəxs həmin ödənişlərdən 8 faiz həcmində vergi tutur və tutulan vergiləri ödənişlər edildiyi təqvim ayının sonundan başlayaraq 30 gün müddətində dövlət büdcəsinə keçirir. Nəzərdə tutulan müəyyən müddətlər istisna olmaqla, bu vergilər həmin subpodratçıların vergi məsuliyyətini, habelə onun bəyannamə təqdim etmək və bütün belə vergiləri ödəmək öhdəliklərini tamamilə əhatə edir.

Hər bir xarici subpodratçı bu sazişlə qeyd edildiyi kimi, tətbiq edilən Azərbaycan qanunlarına uyğun olaraq bütün vergi bəyannamələrini, hesabatları və maliyyə hesablarını (*şəxsi gəlirdən tutulan Azərbaycan gəlir vergisi haqqında hesabatlar, gömrük sənədləri üçün ödənilən pulların qəbzlərini, ictimai fondlara göstərilən yardımların qəbzlərini və xarici subpodratçılara verilən ödənişlərdən tutulan vergilərə dair hesabatları əhatə edən, lakin təkcə bunlarla məhdudlaşmayan*) təqdim etməlidir.

Hər hansı subpodratçının hər hansı vergi bəyannaməsini, hesabatını və maliyyə hesablamasını təqdim etməməsi, vergi tutan tərəfə qarşı hər hansı faiz ödənilməsi, cərimə, yaxud, digər cəza növləri tətbiq etməklə nəticələnməməlidir.

Hər bir podratçı tərəf və əməliyyat şirkəti öz subpo-

dratçılarının hər hansı vergiləri tutmadıqları və ödəmədikləri üçün, göstərilən subpodratçıların Azərbaycan Respublikası qanunlarını hər hansı şəkildə yerinə yetirmədikləri üçün məsuliyyət daşımır və ya bu barədə öhdəlik götürmür. Sazişdə göstərilənlərdən savayı xarici subpodratçılardan ödənişlərlə əlaqədar vergi tutulmur.

Ya işlənmə və hasilat dövrünün başlandığı gündən sonrakı 30 gündən sonra başlayan təqvim ayının birinci günündən sonra və ya belə bir gün təqvim ilinin oktyabr ayının 1-dən sonra, lakin dekabr ayının 1-dən əvvəl baş verərsə, sonrakı təqvim ilinin yanvar ayının 1-dək xarici subpodratçılardan 24 dekabr 1996-cı il tarixli və bu saziş imzalanan tarixdə qüvvədə olan «Hüquqi şəxslərin mənfəətinə və müəyyən tip gəlirlərinə vergi qoyulması barədə Azərbaycan Respublikasının Qanununa» müvafiq olaraq hesablanmış mənfəət vergisi tutulur. Belə vergi xarici subpodratçıların vergi tutulmasına əməl etməsini, sənədlərin hazırlanması ilə bağlı daşdığı öhdəlikləri və bütün vergi mükəlləfiyyətlərini tamamilə əhatə edir. Lakin müqavilələrin müəyyən edilmiş müddəti 6 aydan az olan və ya Azərbaycan Respublikasında iş və xidmətlərinə görə aldıqları ödənişlərin məcmusu 100 min dollarda az olan xarici subpodratçılardan yuxarıda göstərilmiş şərtlərinə müvafiq olaraq vergi tutulur.

Yuxarıda göstərilənlərə baxmayaraq, əgər belə xarici subpodratçı üçün bu sazişdə göstərilmiş vergi tutulması sanksiyasından daha əlverişli şərait yaradarsa, onlar ikiqat vergi haqqında müqavilənin müddəalarına əməl etmək səlahiyyətlərinə malikdirlər.

Nə əməliyyatçı, nə də podratçı tərəf vergi tutulması ilə bağlı hər hansı bir subpodratçının öhdəliklərini yerinə yetirməməsi üçün məsuliyyət daşımır. Xarici subpodratçılardan Azərbaycan Respublikası ərazisindən kənarda həyata keçirilən neft-qaz əməliyyatları ilə bağlı vergi tutulmur.

Xarici subyektlərə ödənişlərdən vergi tutulması.

Sazişdə nəzərdə tutulanlar istisna olmaqla, podratçı tərəfin və ya əməliyyat şirkətinin Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənarda təşkil olunmuş hər hansı subyektə verdiyi ödənişlərə vergi qoyulmur və ya onlardan vergi tutulmur. Bununla bərabər, aşağıdaılardan 8 faizə qədər vergi tutula bilər:

- ❖ -podratçı tərəfin karbohidrogen fəaliyyəti ilə bağlı Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənarda yerləşən bir xarici bankdan, yaxud dolayı yolla başqa bir maliyyə təşkilatından götürülən pul borcu ilə əlaqədar olaraq birbaşa podratçı tərəfə ödədiyi faizdən və belə vergitutma ölkənin hüdudlarından kənarda yerləşən belə subyektin vergi məsuliyyətini, habelə onun bəyannamə tətbiq etmək və bütün belə vergiləri ödəmək öhdəliklərini tamamilə əhatə edir;
- ❖ -karbohidrogen fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının sakini olmyan müəlliflərin əsərlərindən, ixtiralarından və digər qeyri-maddi mülkiyyətlərindən istifadə üçün (*belə əsərlər, ixtiralar və intellektual mülkiyyətlərə əlaqəsi olan və karbohidrogen fəaliyyətində istifadə edilən mallar, avadanlıqlar və məhsullar istisna olmaqla*) podratçı tərəfin ödədiyi müəllif haqlarından;
- ❖ -ölkənin hüdudlarında kənarda yerləşən hər hansı subyekt sazişin müvafiq bəndlərinə uyğun olaraq hər hansı vergi bəyannaməsini, hesabatını və maliyyə hesablamasını təqdim etməməsi, vergitutan tərəfə qarşı hər hansı faiz ödənilməsi, cərimə, yaxud digər cəza növləri tətbiq etməklə nəticələnməməlidir.

Yuxarıda göstərilənlərə baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasından kənarda təşkil olunmuş təşkilatlar tətbiq edilə bilən iqtisadi vergi haqqında müqavilənin müddəaları ilə və əgər belə müqavilə yoxdursa, 1 noyabr 1997-ci ildə yenidən işlənən «İƏİT» (OECD) modeli gəlir və kapital üzrə vergi konvensi-

yasına müvafiq müqavilə qüvvədə olarsa, mövcud ola bilən üstünlüklərindən itsifadə edə bilər. Hər iki halda, xarici subyekti belə üstünlüklərdən sui-istifadə etməsinə şərait yaratmaq üçün inzibati addım atmağa lüzum yoxdur.

Podratçı tərəfin filialları beynəlxalq neft sənayesinin təcrübəsinə və öz iş ənənələrinə uyğun olaraq (*və belə işlərə, əsas etibarilə vergi ödəməkdən yayınmağa yönələn işlər daxil edilməməlidir*) nə mənfəət, nə zərər prinsipi əsasında mal təchizatı, iş, yaxud bu kimi digər xidmətlər göstərir. Əgər yuxarıda adı çəkilən şərtə əməl olunarsa, belə filialların fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikasında mənfəət əldə etməsi kimi baxılmır və buna görə də onlara verilən ödənişlərdən heç bir vergi tutulmur.

Əgər bu sazişin podratçı tərəfləri ilə Azərbaycan Respublikasında hər hansı başqa bir pay bölgüsü haqqında sazişin tərəfləri arasında məsrəflər bölünərsə, belə məsrəf bölgüsü aid olan tərəflər arasında vergi tutulan pul sövdələşmələrinə gətirib çıxarmamalıdır.

İşçilərdən və fiziki şəxslərdən vergi tutulması. Bütün vergi qoyulan rezidentlər hər podratçı tərəfin, əməliyyat şirkətinin, onların ortaq şirkətlərinin və xarici subpodratçıların xarici əməkdaşları, o cümlədən xarici subpodratçı kimi fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər bilavasitə Azərbaycan Respublikasındakı əmək fəaliyyəti nəticəsində qazandıqları gəlirlərdən Azərbaycan şəxsi gəlir vergisini ödəməyə borculudurlar. Vergi qoyulan rezidentlər olmayan əməkdaşlar isə Azərbaycan şəxsi gəlir vergisi ödəmək üçün məsuliyyət daşıyırlar. Bu ikiqat vergi haqqında tətbiq edilə bilən hər hansı müqaviləyə əməl olunmaqla və qərəzsizlik əsasında «vergi qoyulan rezident» konkret dövr ərzində aşağıdakı şərtlərdən hər hansı birinə əməl edən hər hansı fiziki şəxs deməkdir:

- a) 30 və ya daha çox ardıcıl gün ərzində Azərbaycanda ezamiyyətdə olan hər hansı fiziki şəxs, belə halda həmin fiziki şəxs 30 ardıcıl gündən çox olan hər hansı müddət

ərzində Azərbaycanda göstərdiyi əmək fəaliyyəti nəticəsində qazandığı şəxsi gəlirdən Azərbaycan gəlir vergisi ödəmək üçün məsuliyyət daşıyacaqdır. Hər hansı təqvim ilində Azərbaycan Respublikasında 30 ardıcıl gündən artıq müddət ərzində olmayan, lakin bu təqvim ilində ümumən 90 gündən artıq və daha çox müddətdə Azərbaycan Respublikasında qalan fiziki şəxs burada olduğu 90 gündən sonra Azərbaycan Respublikasında bilavasitə əmək fəaliyyəti nəticəsində qazandığı gəlirdən Azərbaycan gəlir vergisi ödəmək üçün məsuliyyət daşıyır;

b) Hər hansı təqvim ilində əsas iş yeri kimi fəaliyyət göstərmək üçün (*əgər bu cür fəaliyyət Azərbaycan Respublikasından kənardakı əsas iş yerinə nisbətən ikinci dərəcəli deyilsə*) planlaşdırılan cədvəl üzrə vaxtaşırı olaraq ümumən 90 gündən çox Azərbaycan Respublikasında olan fiziki şəxs, həmçinin vaxta cədvəli üzrə vaxtada olan şəxslər. Belə şəxs təqvim ili ərzində Azərbaycan Respublikasında bilavasitə fəaliyyəti nəticəsində qazandığı bütün gəlirlərdən, o cümlədən bu şəxs vergiqoyulan rezident olanadək Azərbaycan Respublikasında işlədiyi həmin 90 gün ərzində qazandığı gəlirlərdən Azərbaycan gəlir vergisi ödəmək üçün məsuliyyət daşıyaraq, əməliyyat şirkəti, onların orta qoşulmuş şirkətləri, subpodratçılar, o cümlədən subpodratçı kimi fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının dövlət sosial sığorta fonduna haqq verir və həmin haqlar (*o cümlədən, lakin bunlarla məhdudlaşdırılmayan, pensiya fonduna, sosial sığorta fonduna, məşğulluq fonduna və tibbi sığorta fonduna haqlar*) ancaq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları olan daimi əməkdaşlara aiddir.

Vergilərdən azadolma və digər məsələlər. Hər bir podratçı tərəf, əməliyyat şirkəti və onun subpodratçıları karbohidrogen fəaliyyəti ilə bağlı (*O, vergi dərəcəsi ilə*) əlavə dəyər

vergisindən (ƏDV) azadırlar. Bu aşağıdakılara tətbiq edilir:

- ❖ onların hər birinə verilən və ya onlardan birinin təchiz etdiyi mal, iş və xidmətlər;
- ❖ karbohidrogenlərin və bu karbohidrogenlərdən emal olunan bütün məhsulların ixracı;
- ❖ onun əldə etdiyi mal (tutun və alkoqollu içkilərdən savayı), iş və xidmətlərin idxalı.

Əlavə olaraq karbohidrogen fəaliyyəti ilə bağlı hər bir podratçı tərəf və əməliyyat şirkəti mal, iş və xidmətlərlə təchiz edən bir təchizatçı bu mal, iş və xidmətləri (*O vergi dərəcəsi ilə*) ƏDV-dən azad hesab edir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə əsasən bir şəxs mal, iş və xidmətlərlə təchiz olunan zaman O vergi dərəcəsi ilə ƏDV ödəyən, alınan mal, iş və xidmətlərə O dərəcədən də çox faizlə qoyulan ƏDV ödədiyi hallarda, həmin şəxs məbləği geri almaq və onun tərəfindən ödənilməli hər hansı başqa vergilərin məbləği qarşılıqlı əvəzləndirmək səlahiyyətlərinə malikdir (*həmin şəxsin öz işçi və ya subpodratçılarına ödəniş zamanı tutulan vergilər də daxil olmaqla*).

Sazişdə nəzərdə tutulan bəzi şərtlər istisna olmaqla, hər bir podratçı tərəf və ya onun daimi təşkilatları tərəfindən Azərbaycan Respublikasından kənarda formalaşan, hüquqi şəkildə yaradılan və ya təşkil olunan hər hansı təşkilata ödənilən məbləğdən vergi tutulmur və qoyulmur.

Bu sazişdə nəzərdə tutulduğu kimi vergi müfəttişliyi və ya digər müvafiq vergi yaxud gömrük orqanı hər podratçı tərəfə, əməliyyat şirkətinə və onların subpodratçalarına hər hansı azadolma və yaxud ƏDV-nin O dərəcə rejimini təsdiq edən etibarlı sertifikatları podratçı tərəfin, əməliyyat şirkətinin və ya subpodratçının bu cür sertifikat verilməsi haqqındakı sorğusundan sonra 30 gün müddətində təqdim edir.

Digər məsələlər. Podratçı tərəflər və onların xarici subpodratçıları qeydiyyat rüsumu və ya hər hansı hökumət orqanı

tərəfindən təyin olunan bu cür rüsumlar ödəyirlər, bu şərtlə ki, belə rüsumların məbləği sırf nominal məbləğ olsun və onlar ayrı-seçkilik qoyulmadan təyin edilsin.

İştirak payının satılması. Mənfəət vergisi satan podratçı tərəfin üçüncü tərəfə öz iştirak payının hamısını və ya onun bir hissəsini satması nəticəsində əldə etdiyi xalis gəlirlərdən mənfəət vergisi dərəcəsi ilə ödənilir.

Məcmu gəlir-satan podratçı tərəfin bu saziş üzrə ona məxsus olan iştirak payının hamısının və ya onun bir hissəsinin satışından əldə etdiyi ödənişdir. Xalis gəlir-məcmu gəlirə və iştirak payının təshih edilmiş əsası arasındakı fərkdir. İştirak payının təshih edilmiş əsaslarına daxildir:

- ❖ satan podratçı tərəfin yığılmış neft-qaz əməliyyatları məsrəflərindəki payı (*o cümlədən, təkcə bununla məhdudlaşmadan*), podratçı tərəfin öz iştirak payının satdığı tarixədək bu sazişə əsasən çəkdiyi maliyyələşdirmə məsrəfləri;
- ❖ podratçı tərəfin öz iştirak payını satmasında çəkilən məsrəflər;
- ❖ neft-qaz əməliyyatlara məsrəflərinə daxil edilməyən yığılmış çıxımların cəmi.
- ❖ Satış-satan podratçı tərəfin iştirak payının hamısının və ya bir hissəsinin üzərindəki mülkiyyət hüququnun göstərilənlər istisna edilməklə alınmış ödənişin əvəzinə üçüncü tərəfə verilməsidir;
- ❖ sazişlə bağlı götürülmüş borcdan və ya borcun ödənilməsindən irəli gələn verimlər;
- ❖ ortağ şirkətə ötürülən hər hansı verimlər;
- ❖ podratçı tərəfin saziş üzrə neft-qaz əməliyyatları ilə bağlı işinin və ya öhdəliklərinin hamısının və ya bir hissəsinin maliyyələşdirilməsini öz üzərinə götürməsi ilə bağlı verimlər;
- ❖ mənfəət əldə olunmaya digər neft və qaz

layihələrində iştirak payının mübadiləsi;

❖ hüquqarın hər hansı könülsüz verilməsi.

Saziş üzrə podratçı tərəfin iştirak payının hamısının və ya bir hissəsinin satışından əldə edilmiş xalis gəlirdən hər hansı mənfəət vergisinin ödənişi satan podratçı tərəfdən onun satışından ödəniş aldığı təqvim ili üçün mənfəət vergisi bəyannaməsinin son variantı təqdim edildikdən sonra mənfəət vergisinin ödənilməli olduğu vaxtda Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə ödənilir. Satışdan əldə edilən ödəniş vəsaiti bir təqvim ilindən çox təqvim ilində almırsa, satışdan mənfəət vergisi satan podratçı tərəfin ödənişi aldığı hər təqvim ilində həmin təqvim ilində alınan ödənişin satışından alınan ödənişin məcmusuna olan nisbətində ödənilir.

Qüvvədə qalma. Sazişə xitam verildikdən sonra vergi ilə bütün müddəalar podratçı tərəflərin vergilər üzrə öhdəliklərinə aid bütün məsələlər qəti həll edilənədək qüvvədə qalır.

Bonusun ödənilməsi, akrhesabı ödənişlər. Əgər saziş həyata keçirilərkən podratçı şirkət öz iştirak payının bir hissəsini hər hansı üçüncü tərəfə və ya digər podratçı tərəfə verərsə və bunun nəticəsində digər podratçı tərəflərin payı bonusun növbəti mərhələsinin ödənilməsi anında 50 faizi ötərsə, onda digər podratçı tərəfin ödədiyi bonusun ümumi məbləği digər podratçı tərəflərin iştirak məbləğinə müvafiq olaraq artacaqdır.

Bonusun məbləğini hesablamaq məqsədilə işlənmə proqramında göstərilmiş xam neftin 1 barrelinin təbii qaz ekvivalenti həcmi müəyyənləşdirmək üçün kəşf olunmuş yataqda götürülən karbohidrogen nümunəsinin bu cür hesablamaдан ötrü tətbiq edilən beynəlxalq metodlardan istifadə olunmaqla müəyyənləşdirilən enerji ekvivalenti əsas götürülür.

Bonus ARDNŞ-in yüksək beynəlxalq nüfuza malik bankda göstərdiyi hesaba ödənilir və hər hansı vergidən azad olan tam məbləğin bank hesabına qəbulundan sonra ödənilmiş hesab olunur.

Kəşfiyyat dövrü, habelə əlavə kəşfiyyat dövrü ərzində digər podratçı tərəflər kontrakt sahəsinin hər kvadrat kilometri üçün müəyyən məbləğdə (*məsələn: «İnam» perspektiv strukturu üçün 2000 ABŞ dolları*) illik akrhesabı haqq ödəyirlər. Digər podratçı tərəflər həmçinin kəşfiyyat dövrü və seçilən sahədə kəşfiyyat işlərinin yerinə yetirilmə dövrü ərzində seçilən sahənin hər kvadratkilometri üçün illik akrhesabı haqq ödəyirlər. Bu ödənişlər hər il qüvvəyəminmə tarixinin ildönümündə həyata keçirilir.

İdxal və ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi. Kontraktlarda podratçı xarici şirkətlərin, onların ortaq şirkətlərinin və subpodratçıların heç bir vergi tutulmadan və heç bir məhdudiyyət qoyulmadan Azərbaycan Respublikasına öz adlarından hər cür avadanlıq, materiallar, dəzgahlar və alətlər, nəqliyyat vasitələri, ehtiyat hissələri idxal etmək və yenidən ixrac etmək hüququna malikdirlər. Podratçının əsaslandırılmış rəyinə görə, neft-qaz əməliyyatlarının lazımınca aparılması və yerinə yetirilməsi üçün zəruri mallar və başqa predmetlər (*ərzaq məhsulları, spirtli içkilər və tütün məhsulları istisna olmaqla*) yerli tədarükçülərdən alınə bilərsə və onların müvafiq məhsulları öz qiymətinə, keyfiyyəti, görkəmi, həmçinin çatdırılma və digər vacib şərtlərlə bağlı parametrlərinə görə xarici tədarükçülərin təklif etdiklərindən əsaslı surətdə fərqlənmirsə, həmçinin onların müqavilə qiymətləri arasında fərq 10 faizdən çox deyilsə, onda podratçı həmin malların satın alınmasında üstünlüyü müstəsna olaraq Azərbaycan tədarükçüsünə verməlidir. Bundan ötrü Azərbaycan tədarükçüsü heç olmasa, əməliyyat şirkətinin göndərdiyi bildirişdən sonrakı 48 saatdan gec olmayaraq təklif olunan xidmətləri göstərmək arzusunda olduğunu təsdiq etməlidir. Sazişə görə Azərbaycan tədarükçüsü dedikdə, sahiblik formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsində və Vergi Nazirliyində müvafiq qeydiyyatdan keçmiş, qanuni fəaliyyət göstərən kommersiya subyekti nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda, podratçı neft-qaz əməliyyatları üçün alınmış və məsrəfləri neft-qaz əməliyyatları hesabına daxil edilmiş hər hansı maddi sərvət vahidini-təmir və texniki xidmətlə bağlı zəruri hallar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasından kənara çıxarmaq hüququna malik deyildir. Həmin təmir və texniki xidmət başa çatdıqdan sonra, əqlabatan şəkildə əsaslandırılmış müddət keçdikdə bu maddi sərvət vahidi yenidən Azərbaycan Respublikasına qaytarılmalıdır.

Hər bir podratçı, onun ortağ şirkətləri, əməliyyat şirkəti və subpodratçılar, onların bütün əməkdaşları və ailə üzvləri vergi tutulmadan və məhdudiyyət qoyulmadan, Azərbaycan Respublikasına istənilən vaxt, istənilən mebel, paltar, məişət texnikası, nəqliyyat vasitələri, ehtiyat hissələri gətirmək və bunları geri aparmaq hüququna malikdirlər. Podratçı və yaxud onun subpodratçıları və ya onların Azərbaycan Respublikasında çalışan əməkdaşları tərəfindən gətirilən mallarının hər hansı tərəfə şəxsi satışında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun vergi qoyma tətbiq edilir.

Qiyməti 250 min ABŞ dollarından artıq olan malların, işlərin və xidmətlərin satın alınması, tədarükçünün yeganə olduğu hallar istisna olmaqla, tender əsasında aparılmalıdır. Göstərilən qiymət həddi ÜDM-in hər il üzrə deflyator indeksinə müvafiq olaraq artırılır.

Kontrakta görə hər podratçı tərəf, onun müştəriləri və onların nəqlətmə agentlikləri sazişin müddəalarına uyğun olaraq ona çatması karbohidrogenləri heç bir vergi ödəmədən (*mənfəət vergisindən başqa*) istənilən vaxt, sərbəst şəkildə ixrac etmək hüququna malikdir.

Bütün idxal və ixrac əməliyyatları, müvafiq gömrük qaydalarının və təminatlarının tələblərinə əməl olunmaqla və lazımı sənədlər tərtib edilməklə həyata keçirilir və hər podratçı tərəf, onun ortağ şirkətləri, agentləri, əməliyyat şirkəti və subpodratçıları kömrük xidmətlərinin göstərilməsi, sənədləşdirilməsi müqabilində rüsumları həmin xidmətlərin

faktik dəyərinə uyğun, nominal məbləğdə və heç bir ayrı-seçkilik olmadan, müvafiq dərəcələrlə ödəyir.

Sazişə görə hər bir podratçı, onun orta q şirkətləri və s. Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan xarici ticarət qaydalarında sazişin müvafiq bəndində göstərilən malların idxalına və ixracına, habelə istehsalçı ölkələrə dair qoyulmuş məhdudiyyətlərdən və sazişdəki şərtlərə görə podratçıya çatması karbohidrogenlərin ixracına aid qadağalar və müxtəlif məhdudiyyətlərlə bağlı tələblərə əməl etməkdən azaddırlar.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Bizim dünya yeni yaranışların, texnologiyaların təsiri ilə daim transformasiyadadır. Qlobal rabitə sisteminin, informasiya təminatının kompyuterləşməsi, innovasion-texniki nailiyyətlərin artan vüsəti iqtisadiyyatın inkişafında yeni mərhələni göstərir. Yüz il öncə industrial cəmiyyətin mühüm hərəkətverici qüvvəsi qalmaqla, energetik mənbələr arsenalında öz mövqeyini daha da gücləndirməkdədir.

Hazırda neft ehtiyatı mənbələri arasında mərkəzi rol oynamaqda davam edir. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin məlumatlarına görə Asiya regionunda artan tələbatı nəzərə alaraq, bütün dünyada neftə olan tələbatın növbəti iki onillik ərzində təqribən gündə 30 milyon barrel səviyyəsində artacağı gözlənilir. Mövcud şəraitdə dünyə ehtiyatları ilə zəngin bir region və ölkə kimi böyük ümidlər bəsləyir.

Azərbaycanın ən dəyərli və zəngin təbii sərvətlərindən olan neft-qaz resursları dövlət quruculuğunu möhkəmləndirən, iqtisadi dirçəlişin mühüm faktoru kimi yenidən, lakin daha yüksək və fərqli məzmununda qüdrətini nümayiş etdirməkdədir. Yeni iqtisadi münasibətlər, demokratik azad bazar mühitində açılan imkanlar bu əvəzsiz sərvətləri milli mənafehlərə müvafiq, rəssional istifadə edilməsini, onun iqtisadi gücündən daha çox faydalanmağı vacib məsələ kimi elmizin qarşısına çıxarır. Azərbaycan üçün əvəzsiz strateji əhəmiyyətə malik resurslardan, onun sənaye potensialından səmərəli istifadə olunması məramı ilə mövcud tədqiqat işində müəlliflərin neft-qaz sektorunda yeni bazar mexanizmlərinin formalaşması istiqamətində apardıqları təhlil ilk növbədə neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi üçün islahatlar prosesinin dərinləşməsi və təkmilləşdirilməsini təmin edən hüquqi-normativ bazanın yaradılmasını önə çəkmişdir.

Neft müqavilələrinin imzalanması təkcə Azərbaycanın deyil, həm də regionun başqa dövlətlərinin tarixində dönüş mərhələsi olmuş, onların səmərəli və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın təməlini qoymuş, bütövlükdə Azərbaycanı Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində, Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişafında, İNOQEYT, TRASEKA və Böyük İPƏK yolu kimi nəhəng layihələrin gerçəkləşməsində, Xəzəryanı və Qafqaz regionunda mühüm rol oynayan bir dövlətə çevirmişdir. Bu kontraktlar sayəsində ölkəmizə qoyulan birbaşa investiyaların həcmi 5,2 milyard ABŞ dollarından artıqdır.

Neft-qaz ehtiyatları ilə zəngin olan Azərbaycanın gələcəkdə fiskal daxilolmaları və xarici valyuta ehtiyatları neft-qaz hasilatından xeyli dərəcədə asılı olacaqdır. Azərbaycan hökuməti neft-qaz sektorunda sərmayə qoyan xarici investorlarla sabit münasibətləri təmin etmək üçün bu vaxtadək 15 ölkənin təmsil edən 33 şirkətlə 20 beynəlxalq müqavilə imzalamışdır. Həmin müqavilə layihələrinə görə Azərbaycana qoyulan investiyaların proqnozlaşdırılan həcmi 57 milyard ABŞ dolları təşkil edəcəkdir.

Azərbaycanda neft-qaz hasilatı başlayandan indiyədək 1,8 milyard tondan artıq neft, qaz və kondensatı ifadə edən karbohidrogen hasil edilmişdir. Ümumi hasilatda dənizdəki yataqlar 450 milyon ton neft, 330 milyard kubmetr qaz payına malikdir.

Azərbaycan quru sahələrində mövcud neft-qaz yataqlarının əksəriyyəti istismarın son mərhələsindədir. İndi bu kompleksdə fəaliyyətsiz quyu fondu istismar fondu ilə tarazlıq həddindədir. Azdebitli quyuların sayı ilbəil yüksəlir, köhnə dəniz yataqlarında da bu sahədəki vəziyyəti qənaətbəxş saymaq olmaz.

Lakin indi Azərbaycanın quru sahələrində ehtiyatların 87%-nin mənimsənilməsinə baxmayaraq laylarda qalıq ehtiyatları yetirincədir. Bu ehtiyatların əksər hissəsi daha dərin

qatlarda yerləşir. Mütəxəssis rəyincə bu ehtiyatlar ən azı 60-80 ilə kifayət etməlidir.

Geoloji məlumatlara əsasən respublika ərazisinin ən azı 15%-i neft-qaz yataqların mövcudluğu baxımdan hələ tam öyrənilməmişdir. Bu ərazilərdə də xeyli ehtiyatların olması güman edilir. Bununla belə, hələ də neft ehtiyatlarının 40-45, qaz resurslarının 80%-i kəşf edilməmiş qalır. Kəşf edilmiş neftin 24%-i, təbii qazın isə 15%-i qurunun payına düşür. Son vaxtlar aşkarlanan neft-qaz ehtiyatları 5000-7000 metr dərinlikdədir. Respublikamıza məxsus karbohidrogen yataqlarının ümumi sahəsi təxminən 64,5 min kvadrat kilomaetr quru və su ərazisini əhatə edir.

1999-cu ARDNŞ xətti ilə 13,8 milyon ton neft hasil edilmişdir. Bunun 4,8 milyon tonu «Azəri-Çıraq-Günəşli» yatağından çıxarılmışdır.

Neft-qazçıxarma sənayesində 1990-cı ilin əvvəlindən start götürən islahatlar prosesi köklü dəyişikliklərə məruz qalacaq yeni mərhələyə qədəm qoyur. Burada aparılacaq islahatlar neft-qaz hasilatının səmərəliliyinin və rentabelliyni artmasına; sahəyə serviş xidmətinin yaxşılaşdırılmasına; yeni standartlara cavab verəcək iş yerlərinin açılmasına və kadr hazırlığının gücləndirilməsinə; konssesiya və lisenziya sisteminə, səhmləşmə və özəlləşdirmə strategiyasına keçidin tam formalaşmasına istehsalın yenidən strukturlaşdırılması və diversifikasiyasına; elmi-texniki nailiyyətlərin müntəzəm və geniş tətbiqinə; investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına və maliyyə dayanaqlığının qorunmasına; integrasiya proseslərinin və rəqabətin genişlənməsinə; işçilərin sosial təminat məsələlərinin yaxşılaşdırılmasına; neft-qaz sənayesində ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin manevr və dəyişilmə qabiliyyətinin artırılmasına; iqtisadi mexanizmlərlə tənzimlənən idarəetmə şəbəkəsinin yaradılması ilə nəticələnməlidir. Hazırda bu sahədə struktur dəyişiklikləri dərinləşməkdə və genişlənməkdədir. Burada yeni bazar

infrastrukturunun, azad rəqabət mühitinin formalaşdırılması, səmərəli müqavilə şəbəkəsinin genişləndirilməsi, neft-qaz kompleksinin ayrı-ayrı sahələri üzrə müvafiq istehsal xərcləri standartlarının işlənməsi, vergi qoyma prosedurlarının təkmilləşdirilməsi daha əhəmiyyətli sayılsa da, müasir maliyyə mexanizmlərindən istifadə, menecment və digər yeni iqtisadi tədbirlər və metodların şəbəkəsinin genişləndirilməsinin rolunu da azaltmaq yolverilməzdir. Eyni zamanda, islahatların dərinləşməsi və təkmilləşdirilməsində hüquqi bazanın yeniləşməsi və genişlənməsi də mühüm şərtlərdəndir. Aparılan təhlil və müşahidələr bir daha əsas verir ki, islahatlar prosesində işin təşkilatı-idarəetmə aspektlərinə də diqqət artırılmalıdır.

Neft-qazçıxarma sənayesində iqtisadi islahatların strategiyasında mühüm istiqamətlərdən biri də əməyin təşkili, məşğulluqla bağlı problemlərdir. Belə ki, milli neft sektoru izafi işçi kütləsi ilə boş olan sahələrdir. Təbii ki, sahənin xüsusiyyətləri əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik tədbirlərin, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, erqonomika məsələlərinin də gücləndirilməsini tələb edir.

Neftçıxarma sənayesində iqtisadi yüksəlişin təmin edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə aparılan amortizasiya siyasətindən asılıdır. Yüksək fond tutumu ilə seçilən neftçıxarma kompleksində yeni texniki və texnologiyanın mənimsənilməsinə tələbat məhz sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiqini zərurətə çevirir. Sürətləndirilmiş amortizasiya prosesində kombinasiyalı və ya rekrissiv şkala metodu daha cəlbədicə görünür. Bu metod amortizasiya ayırmaları şkalası ilə hasilatın dinamikası arasında əlaqəni göstərərək, yataqların işlənməsinin sonrakı mərhələsində daxil olmuş əsas istehsal fondlarının tam amortizasiya olunmasını maya dəyərində əks etdirir.

Aparılan amortizasiya strategiyası təkcə köhnə yataqlarda səmərəliliyi yüksəltməklə kifayətlənməməli, həm də

yeni açılan yataqlarda eyni qüvvə ilə texnoloji yüksəlişi təmin etməlidir. Bütün bunlar nəzərə alınaraq, neft-qaz sənayesini əhatə edən amortizasiya strategiyasının hüquqi bazası yaradılması, onun müasir dünya standartlarına çatdırılması üçün əməli tədbirlər görülməlidir. Müvafiq amortizasiya fondlarının təşkili yığılan amortizasiya ayırmalarının təkrar istehsalına, yeni əsas vəsaitlərin alınmasına, onun yenidən qurulmasına, istehsalın texniki təchizatının yaxşılaşmasına çərait yaratmalıdır. Bu sənayesinin bəzi müəssisələrinin amortizasiya prosesində hüquqları genişləndirilə də bilər.

Azərbaycanın neft sənayesinə güclənən xarici kapital axını neft biznesində qanunvericilik şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsini, vergiqoymanın mülayiləşdirilməsini tələb edir. Son dövrlərdə neft-qaz sektoruna xarici investiyaların cəlb olunması ilə bağlı vahid dövlət siyasətinin təmin olunmasında müəyyən əməli tədbirlər görülməsinə baxmayaraq, bu sektorun səmərəli fəaliyyətini gücləndirmək, burada biznes işinin, sahibkarlığı genişləndirmək məqsədilə neft iqtisadiyyatını əlaqələndirən qanunlar dairəsi daim təkmilləşdirilməli, yataqların işlənməsində konsessiya üsulunun tətbiqinin, lisenziyaların verilməsini normalaşdıran qanunlar qəbul edilməlidir. Bütün bunlarla yanaşı, xarici kapitallı müştərək müəssisələrə verilən hüquq və imtiyazlar çərçivəsində neftqazçıxarma müəssisələrini ya bütövlükdə yaxud da bir mədən və ya yataq çərçivəsində yenidən təşkil edərək müvafiq idarşiliyə verilməsi məsələsi müvafiq qanunlarda əks olunmalıdır. Euni zamanda, neftqazçıxarma müəssisələrinin mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi kollektivlərə icarəyə verilməsi və ya səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi ideyası da cəlbedici görünür. Qurudakı neftqazçıxarma kompleksində yeni kontrakt üsullarının tətbiqini daha az sərmayə ilə reallaşdırmaq mümkün olacaqdır. Konsessiyaya götürülmüş kühnə mədənlərdə sahibkarlar özəl maraqlarını ifadə etdiklərinə görə müvəffəq olacaqlar. Belə

praktika ABŞ-da köhnə yataqların işlənməsində də sınaqdan çıxmış və indi də səmərəli tətbiq olunmaqdadır.

Neft-qaz sənayesində təşkilatı-idarəetmə problemlərinin həlli ilk növbədə, ardıcıl struktur islahatlarının aparılmasını tələb edir. Neft və qazın hasilatı, emalı və satışını hazırda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti həyata keçirsə də, bütün enerji daşıyıcıları ilə bağlı qurumların gələcəkdə vahid Yanacaq-Energetika Nazirliyi adı altında birləşməsi qaçılmazdır. Belə statusa malik təşkilat paralel funksiyaları yerinə yetirən strukturlardan azad olmaqla, daha səmərəli fəaliyyət göstərər, həcmnin bütün kompleksə xas olan bərclər probleminin həllinə xeyli mülayimlik gətirə bilər.

Struktur islahatları ilə yanaşı kompleksdə həm də səmərəli idarəetmə mexanizmi formalaşdırılmalıdır. Burada idarəetmə qərarlarının hazırlanması, işlənməsi, informasiya mübadiləsi qaydalarının əks etdirən alqoritmlər hazırlanmalı, əməyin elmi təşkilinə, üfəti münasibətlərin qurulmasına, proqramlılıq prinsiplərinə üstünlük verilməli, bazar qaydalarına uyğun, ayrı-ayrı istiqamətlərdə səmərəli idarəetməni həyata keçirən menecerlər hazırlmalıdır.

Azərbaycan xarici neft şirkətləri ilə müvafiq dəniz blokunun (*yatağının*) kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsünə dair bağladığı müqavilələrdə fiskal, o cümlədən vergiqoyma şərtlərinə dair müddəalar ən əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Belə ki, gəlirlərin bölüşdürülməsi və onun nəticələri daha çox ölkədə mövcud olan fiskal, vergi mexanizmlərindən asılıdır. Bağlanmış kontraktlara görə podratçılar, onların ortaqlar şirkətləri, əməliyyat şirkəti və subpodratçılardan anacaq mənfəət vergisi tutulur. Bu sazişlə həm də ikiqat vergi haqqında müqavilələrə uyğun olaraq vergilərə güzəştlər qoyulması təmin edilir.

Hazırda respublikamızın neft-qaz yataqlarının işlənməsində xarici şirkətlərin iştirakı transfert qiymətlətinin, həmçinin neftlə məşğul olan şirkətlərə qoyulan diferensial

vergi rejimlərindən doğan stimullara diqqətin daha da artırılmasının tələb edir. Bu baxımdan xarici şirkətin bölüşdürdüyü risk və gəliri, həmçinin onların qarşılıqlı mənaflərini optimal nəzərə almalıdır.

Neft-qaz hasilatı sahəsində fiskal rejimlər vergilərin cari ildə daxil olmasına, respublikamız üçün riskin azalmasına, vergi yükünün azalmasına səmərəliyədir. Bundan ötrü net kontraktlarının sabitliyi və dayanıqlığı üçün fiskal alətlərinin müxtəlif formalarından istifadə edilməli, neft layihələrinin ilk növbədə gəlir vergisinə cəlb edilməsi təmin edilməli, vergi daxilolmalarında idxal rüsumlarına üstünlük vermək lazımdır. İnvestorların marağının artırmaq üçün minimal idxal tarifi müəyyən edilməli, neft layihəsinə royalti (*mədən vergisi*) əsas rol oynamalıdır.

Neft-qaz hasilatına vergi qoyma ən vacib məqamlardan biri-ölkə qanunvericiliyində bağlanmış müqavilələr çərçivəsində xarici şirkətlərə vergi güzəştləri müəyyən edərkən dünya praktikasında qəbul edilən xüsusi meyarlara əsaslanmalıdır. Belə ki, neft resursunun sahibi kimi çıxış edən hpkümət royaltinin, həm də vergilərin həcmi müəyyən etməkdə müstəsna hüquqlara malik olur. Təbii ki, söhbət güzəştlərdən gedirsə, bunu ancaq gəlir vergisində aid etmək olar.

Tədqiqat işində konkret olaraq, islahatların yeni mərhələsində ssəmərəli bazar mexanizmlərinin neft-qaz sənayesində tətbiqini əsaslandıran aşağıdakı nəticələrə nail olunmuşdur:

- neft-qaz sənayesinin müasir vəziyyəti, inkişaf meylləri, mövcud infrastrukturun və ehtiyatlar potensialının qiymətləndirilməsi yeni reallıqlar kontekstində tətbiq edilmişdir;
- integrasiya prosesləri, dünya neft bazarı, qiymət tendensiyası, istehsalçı ölkələrdə energetik siyasət və postneft strategiyası əlahiddə fraqmentlər üzrə ümumi

planda təhlil edilərək respublika neft-qaz sənayesinin inkişaf perspektivinə uyğun gələn örnək və tövsiyələr göstərilmişdir;

- xarici neft şirkətləri ilə bağlanan kontraktların milli iqtisadiyyatın dirçəlişində əhəmiyyəti, respublikada neft bazasının inkişafında rolu göstərilmişdir;
- neft-qaz sənayesində struktur islahatlarının aparılması əsaslandırılmış, idarəetmədə üstün iqtisadi metodlardan istifadə olunması təklifləri verilmişdir;
- qaz sektorundakı səmərəliliyin artırılması, resurslardan rəşional istifadənin prioretet cəhətləri araşdırılmışdır;
- neft-qaz çıxarma müəssisələrinin yeni bazar subyektinə çevrilməsi istiqamətində yaxın və orta perspektiv üçün optimal statusun formalaşması təklifləri verilmişdir.
- amortizasion prosesdə mütərəqqi metodların mahiyyəti açıqlanmış və tətbiqinin genişləndirilməsi tövsiyə olunmuşdur;
- Milli neft biznesində yeni kontrakt formalarının, lisenziya və konsensiya üsallarının tətbiqi üçün normativ bazanın genişlənməsi zərurəti əsaslandırılmışdır;
- neft-qaz sənayesində fiskal vergi siyasəti və ondan irəli gələn nəticəvi prosedurlar, investision prosesi və riskləri mülayimləşdirən mexanizmlərin prinsipləri araşdırmışdır;
- Xəzərin Azərbaycan sektorunda bağlanmış neft kontraktlarınca mənfəət vergisinin tutulması, uçotu, vergi bəyannamələrinin tərtibi, xarici sübpodratçılarla vergi qoyulması və digər fiskal məsələyə tədqiq edilmişdir;

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В Азербайджане углеводородные нефтегазовые ресурсы, представляющие собой главное достояние страны, по-прежнему остаются важнейшим фактором экономического развития, но теперь уже на качественно новом уровне. Возможности, создаваемые новыми экономическими условиями либеральной рыночной экономикой побуждают отечественную науку к поиску путей максимально-эффективного, рационального использования этих богатств в соответствии с национальными интересами. Авторы настоящего исследования, ставя задачу выявления путей рационального использования этого стратегического сырья и его промышленного потенциала, осуществили анализ направлений формирования рыночных механизмов в нефтегазовом секторе, сделав упор в первую очередь на создание нормативно-правовой базы, которая обеспечит углубление реформ в отрасли. применения эффективных рыночных механизмов к нефтегазовой промышленности на новом этапе реформ в работе сделаны нижеследующие выводы:

- современное состояние, тенденции развития, существующая инфраструктура и потенциал нефтегазовой промышленности рассмотрены в свете новых реалий;
- проанализированы в общем плане, но по отдельным фрагментам интеграционные процессы, мировой нефтяной рынок, ценовые тенденции, энергетическая политика и постнефтяная стратегия стран-производителей, отобраны и представлены подкрепленные конкретными примерами рекомендации по перспективам развития нефтегазовой промышленности;

- показано значение контрактов с зарубежными нефтяными компаниями для развития в республике нефтяного бизнеса и возрождения национальной экономики;
- обоснованы структурные реформы в нефтегазовой промышленности, выдвинуты предложения по использованию энергетических рычагов в управлении;
- исследованы вопросы повышения эффективности производства и рационального использования ресурсов в газовом секторе;
- выдвинуты предположения по формированию оптимального статуса нефтегазодобывающих предприятий при их превращении в субъектов рынка на ближнюю и среднюю перспективы;
- раскрыта суть прогрессивных методов в амортизации, рекомендовано расширить их применение.

RESUME

The monograph by E.M.Hajizadeh and T.A.Pashayev «Way of formation of the new market mechanisms in the oil&gas industry» is dedicated to the actual subject of economic reforms initiated in the native oil industry as well as to the formation processes of the new market institutions. The topicality of the subject is also confirmed by the fact that the authors have for the time analysed the modern state, development tendencies and economic aspects of sustainable development of the oil&gas industry in Azerbaijan from the point of view of the modern market requirements. They have also analysed problems related to taxation system improvement and the role of the tax mechanisms in increasing of production, and they arrived at appropriate conclusions. The monograph advanced to the front the new realities that arose as a result of deepening and improving of the reforms, it substantiated the necessity for structural changes in total and implementation of the management systems. The monograph talks on the issues of restructuring depreciation in compliance with financial-taxation strategy principles and their adaptation to the international standards.

On the basis of application of efficient market mechanisms to the oil&gas industry on the stage of the reforms the monograph makes the following conclusions:

- ✚ modern conditions, development tendencies, existing infrastructure and oil & gas industry potentials are viewed in the light of the new reality;
- ✚ it analysed in general and in particular fragments the integration processes, world oil market, pricing tendencies, energy policy and post-oil strategy of producing countries; the recommendations on oil & gas industry development prospects have been made and supplied with concrete examples;

- ✚ importance of the contracts with foreign oil capitals and development of oil business in the Republic for national economy rebirth;
- ✚ substantiated the structural reforms in the oil&gas industry, proposals on usage of energy instruments in management have been made;
- ✚ the questions of efficiency increase in gas sector as well as acquired features of rational usage of resources have been inquired into.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1.Абалкин Л.И. «Политическая экономия и экономическая политика». М.: 1970.
- 2.Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin qanun və qərarlar toplusu. Bakı. 1991-2000.
- 3.Səfərov Q.Ə., Məmədova M.B., Abdullayeva R.İ. Neftqazçıxarmada «zərərsizlik nöqtəsi»nə müvafiq istehsal həcmnin təyini. Azərbaycan Neft Təsərrüfatı. 2000. №3.
- 4.Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Azərbaycan qəzeti 07.09.2000.
- 5.Azərbaycan Statistik göstəriciləri 2000 il. Bakı 2000.
- 6.Azərbaycan qəzeti 21.09. 1994, 15.09.1995, 07.06.1996, 17.01.1997, 23.01. 1997.
- 7.Алиев Б.Ш. «Выбор площадей для шахтной разработки нефтяных месторождений». Баку. 1979.
- 8.Алиев С.С. «Нефтяные монополии в Азербайджане в период первой мировой войны». Баку.1974.
- 9.Алле М. Современная экономическая наука. THE SIS. М: Наука. 1994.
- 10.Андреев А.Ф., Дунаев В.Ф. Основы проектного анализа в нефтяной и газовой промышленности. М: АОЗТ «ОЛИТА» 1997.
- 11.Атакишиев М.А. Экономическая эффективность рационального использования производственных мощностей в бурении. М: «Нефть и газ». 1997.
- 12.Ataşiyev M.A. Qazımda istehsal potensialından səmərəli istifadə problemləri. Bakı. 1998.
- 13.Бройде И.М. «Финансы нефтяной и газовой промышленности». М: Издательство Недра. 1960.
- 14.Vergilər haqqında (ərh və normativ aktlar) «Qanun» nəriyyatı, Bakı 1998
- 15.«Вопросы Экономики» №5, 1998
- 16.Гурбанов Г.Г., Гаджизаде Н.А., Керимов К.С.

- «Некоторые аспекты управления нефтяной промышленностью в современных условиях». Баку. Элм. 2000.
17. «Геолого-разведочные работы в Азербайджане». Баку. 1983 г.
18. Голуба, А., Струкова Е. Экономика природных ресурсов. М.: Аспект-Прес-1998.
19. Гужновский Л.П., Казаков С.Е. Планирование добычи нефти и подготовки запасов. М: Недра. 1984.
20. Quliyev S.M., Nəzərova R.H. «Azərbaycanda neft quyuları qazılması tarixindən». Bakı. 1962.
21. Dirçəliş XXI əsr. Yanvar-fevral 19-20, 1999.
22. Друкер П.Ф. Управление в период крупных перемен. №4. Truman Tffley Books. 1995.
23. Дэниел Ергин «Добыча» Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть. М.: Издательство «Денево». 1999.
24. Ефимов А.В. «Налогообложение в нефтяной отрасли. М.: ПАИМС. 1999.
25. Ермилов О.М., Миловидов К.Н. и др. «Стратегия развития нефтегазовых компаний». М.: Наука. 1998.
26. Əliyev H.Ə. «Azərbaycan nefti dünya siyasətində». Bakı-1997.
27. Əliyev H.Ə. «Qayıdış» Bakı. 1997.
28. Губкин И.М. «Учение о нефти». М.: СССР. 1937.
29. Кудинов Э.С. Экономические проблемы развития топливно-энергетического комплекса Российской Федерации. М: Недра. 1996.
30. Заверкин Н.М. «Фонды экономического стимулирования». М.: 1976.
31. Майкл Альберт, Франклин Хедойли. Основы менеджмента. М.: Дело. 1995.
32. Минцберг «суть руководящий работы» NY Harres & Paw Publishers, 1983.
33. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. Диакоптика

- процессов нефтеотдачи пластов. Баку. 1995.
34. Мирзаджанзаде А.Х., Шахвердиев А. Динамические процессы нефтегазодобычи. М.: Наука. 1997.
35. Мирзаджанзаде А.Х., Юсифзаде Х.Б. и др. Современное состояние, прогнозная оценка уровней добычи. 1995-1997 г. Баку. 1995.
36. Мирзаджанзаде А.Х., Алиев Н.А., Юсифзаде Х.Б., Салаватов Т.Ш., Шейдаев А.Ч. Фраменты разработки морских нефтегазовых месторождений. Баку. Элм. 1997.
37. Мирзаджанзаде А.Х., Султанов Ч.А. Этюды нефтяной концепции Азербайджана. Баку. 1994.
38. Mirzəcanzadə A.X. Neft və qaz yataqlarının işlənməsi və istismarının nəzəri əsasları. Bakı. 1960.
39. А.Х.Мирзаджанзаде. «Этюды о гуманитаризации образования». Баку. Азернешр. 1993.
40. А.Х.Мирзаджанзаде, М.М.Хасанов, Р.Н.Бахтизин. «Этюды о моделировании сложных систем нефтедобычи». Уфа. 1999.
41. Lenin V.İ. Əsərləri. 3-cü cild. Bakı. Elm. 1968.
42. Nəsbli N. «Azərbaycan geopolitikası və neft». Bakı. 2000.
43. Nəbiyev N. «İqtisadiyyat, cəmiyyət və ekoloji mühit». Bakı. 2000.
44. Nemətzadə S. «Balaxanıneft dünən və bu gün». Bakı. Yazıçı. 1998.
45. Оруджев С.А. Газовая промышленность по пути прогресса. Баку. 1976.
46. Пиндаук Р., Рубинферт Д. Микроэкономика. М.: Экономика. 1992.
47. Rüstəmov R.İ. Neft müqavilələri ilə əlaqədar Dövlət Neft Şirkətinin yenidən təşkili və inkişaf konsepsiyası. «Azərbaycan neft təsərrüfatı». 1996. №9.
48. Рэдхед К. И др. Управление финансовыми рисками. М: ИНФРА. 1991.
49. Сендж П.М. Пятая дисциплина-искусство и практика в

- деятельности обучающихся организации NY: Donbbeday / currency 1990.
- 50.Сафаров Г. и др. Алгоритм расчета капитальных вложений при проектировании разработки нефтяных месторождений. «Azərbaycan neft təsərrüfatı». 1996. №10-11.
- 51.Səmədzadə Z.Ə. «Azərbaycan SSR-də əmək məhsuldarlığı və əhalinin məşğuliyyətinin sahə quruluşu». Bakı 1973.
- 52.Səmədzadə Z.Ə. «Структура и эффективность общественного производства». Баку.1980.
- 53.Соколов В.А. «Нефть». М: Недра. 1970.
- 54.Сафаров Г. Экономические проблемы эффективности производства в нефтегазодобыче и методы их решения. Баку. Элм. 1997.
55. «Xalq» qəzeti, 21.09.1999, 24.10.2000, 22.09.1999, 17.12.1996, 12.08.1997.
- 56.Hacızadə E.M. Azərbaycan quruda neftqazçıxarma sənayesinin inkişaf mərhələləri. Bakı. AzETETİİ. 1995.
- 57.Hacızadə E.M. Neftqazçıxarma sənayesində xarici investisiyaların cəlb edilməsi və milli sahibkarlığın inkişafı problemləri. Bakı. AzETETİİ. 1996.
- 58.Hacızadə E.M. Quruda neftqazçıxarma sənayesində qiymət problemi. «İqtisadi nəzəriyyə və praktika». Bakı. 1997. №3-4.
- 59.Hacızadə E.M. «Energetik kompleks yeni islahatlar ərəfəsində». Bakı. Elm. 2000.
- 60.Хоер В. Как делать бизнес в Европе. М. «Прогресс». 1990.
- 61.Юзбашева Г.З. Структурная перестройка экономики Азербайджана на современном этапе. Баку. 1997.
- 62.«Экономика нефтяной и газовой промышленности». М: 1983.

Elşən Mahmud oğlu Hacızadə

Tanrıverdi Əhməd oğlu Paşayev

**NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ
YENİ BAZAR MEXANİZMINİN
FORMALAŞDIRILMASI
İSTIQAMƏTLƏRİ
(monoqrafiya)**

**Nəşrin redaktoru
Kompüter tərtibçisi
Kompüterdə yığdı**

**Şirindil Alışanov
Rəşad Əsgəroğlu
Azadə İmanova**

«QALP-POLİQRAF»

Nəşriyyat-Poliqrafiya Korporasiyanın prezidenti

Qoşqar Qarayev

Bədii redaktoru
Texniki redaktoru
Korrektoru
Çapa məsul

İlham İsmayılov
Akif Dənizadə
Bətul Eyvazlı
Anar Abdullayev

Yığılmağa verilmiş 05.09.2000
Çapa imzalanmışdır 25.12.2000
Kağız Format 84 x 108 ¹/₃₂
Mətbəə kağızı №1
Fiziki cəp vərəqi 12,5
Tirajı 300
Sifariş 44

Kitab

«QALP-POLİQRAF» *Nəşriyyat-Poliqrafiya*
Korporasiyasında çap olunmuşdur
370025. Bakı şəhəri, N. Rəfiyev küçəsi, 24
Tel: 902757, 937255, 98955